

АЗƏРБАЙҶАН ССР ЕЛМЛƏР АКАДЕМИЈАСЫНЫН

Х Э Б Э Р Л Ə Р И И З В Е С Т И Я

АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР

ТАРИХ, ФƏЛСƏФƏ ВƏ ҺУГУГ СЕРИЈАСЫ

★

СЕРИЯ ИСТОРИИ, ФИЛОСОФИИ И ПРАВА

3

1974

„ЕЛМ“ НƏШРИЈАТЫ—ИЗДАТЕЛЬСТВО „ЭЛМ“
БАКЫ—БАКУ

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ: З. М. Бунятов (редактор), П. А. Азизбекова, А. А. Али-заде, З. Б. Геюшев, Дж. Б. Гулиев, В. П. Каграманов, Т. М. Кафаров, Ф. Г. Кочарли, Б. С. Курбанов (ответственный секретарь), Ш. Ш. Мирзоева (зам. редактора), М. М. Саттаров, А. С. Сумбатзаде.

Н. Т. ЭМИРОВ

АЗƏРБАЙҶАН КОЛХОЗЛАРЫНДА КОММУНИСТ ƏМƏЈИ ҺƏРƏКАТЫНЫН ЈАРАНМАСЫ ВƏ ИНҚИШАФЫ ТАРИХИНДƏН (1959 — 1965-чи иллəр)

АзəрбайҶан ССР кəнд тəсəррүфатында коммунист əмəји уғрунда жарыш мəсəлəsi бу вахтадəк кифајəт дəрəчəдə өјрəнилмəсə дə, бу мəсəлə илə гисмən бағлы олан бир сыра əсəрлəр јазылмышдыр¹. Лакин бу əсəрлəрин мүəллифлəри өз гаршыларына једдилликдə АзəрбайҶан колхозчу кəндилəринин коммунист əмəји уғрунда апардығы мұбаризəни ајрыча тəдгиг етмəк мəгсəди гəјмəмышлар. Буну нəзəрə алараг мүəллиф бу мəгалəдə тарих əдəбијјаты, дəври мəтбуат материаллары вə архив сənəдлəри əсасында республикада кəнд тəсəррүфатыны даһа да инқишаф етдирмəк уғрунда АзəрбайҶан колхозчуларынын əмəк јарышыны јығчам һалда ишығландырмағы гаршысына мəгсəд гəјмушдур.

Əмəјə јени мұнасибəтин эн јахшы тəзаһүрү кими мəјдана чыхан коммунист əмəји уғрундакы һəрəкат социализм вə коммунизм гуручулуғунун сынанмыш методуна чеврилмишдир. Бу жарыш социализм гуручулуғунун бүтүн əввəлки мəрһəлəлəриндə совет ичтимаи вə дəвлəт гурулушуну даһа да мəһкəмлəндирмəк, сənəјə вə кəнд тəсəррүфатынын јүксəлишинə наил олмаг, халгын мадди вə мəдəни сəвијјəсини јүксəлтмəк сəјəсиндə мұмкүн олмушдур.

Кəстəрмəк лəзимдыр ки, ССРИ-дə һəрəкат үчүн мəвчуд олан илк шəртлəр АзəрбайҶанын кəнд тəсəррүфатында вə о чүмлəдэн колхозларында коммунист əмəји уғрунда һəрəкатын мəјдана кəлмəси үчүн дə сəчијјəвидир.

Биринчиси, кечмишдə чар Русијасынын эн кери галмыш учгарларындан бири һесаб олунан АзəрбайҶан Коммунист партијасынын арды-

© Издательство «Элм», 1974 г.

Адрес: г. Баку, проспект Нариманова, 31. Редакция «Известий Академии наук Азербайджанской ССР (серия истории, философии и права)»

¹ История Азербайджана, т. III, ч. II, Баку, 1963; Очерки истории Коммунистической партии Азербайджана, Баку, 1963; Кениш коммунизм гуручулуғу дəврүндə АзəрбайҶан тарихинин бəзи мəсəлəлəринə даир, I чилд, Баку, 1964; Ш. А. һагвердијев. Јени јүксəлиш, Баку, 1964; Х. Əлимйрзəјев. АзəрбайҶан коммунизм гуручулуғу јолларында, Баку, 1967; Ə. А. Əлијев. Колхоз гуручулуғунун бəзи мəсəлəлəри, Баку, 1967; Ə. Мəммədov, С. Гəндилов. АзəрбайҶанда коммунист əмəји һəрəкатынын башланмасы, Баку, 1963; Ə. Мəммədov. Мəтбуат вə күтлəлəрин əмəк јарышы, Баку, 1968; Ə. Ə. Əлијев. Бизим мајакларымыз, Баку, 1962; Г. һүммəтов. АзəрбайҶан кəндиндə мəдəни-техники тəрəгги, Баку, 1967; С. А. Саилов. Комсомол Азербайджана—верный помощник партии в борьбе за подъем сельского хозяйства 1959—1965 гг.); Автореферат, Баку, 1967; В. М. Агаев. Торжества ленинских идей о социалистическом соревновании, Баку, 1970 вə с.

чыл һајата кечирдији Ленин милли сijasәти сaјәсиндә Совет һакимијәти илләриндә инкишаф етмиш сәнајејә, жүксәк дәрәчәдә механикләшдирилмиш кәнд тәсәррүфатына, формача милли, мазмунча социалист мәдәнијјәтә малик чичәкләнән Совет республикасына чеврилмишдир. Азәрбајҗанын үмуми мәһсулунун һәчми 1913-чү илә нисбәтән 1958-чи илдә 14 дәфә артмышдыр². 1932—1958-чи илләрдә республика колхозларында ичтиман истәһсалын жүксәлдилмәси саһәсиндә бөјүк мүвәф-фәғијјәтләр газанылмышдыр. Һәммин илләрдә колхозларын үмуми пул кәлири 31,5 дәфә, бөлүнмәз фондлары 281,5 дәфә артмышдыр³. Колхозларда үмуми кәлирин жүксәлдилмәси колхозчу кәндлиләрин мадди рифаһынын јахшылашмасы үчүн дә әсасдыр.

Јарышын јени формасынын мејдана кәлмәсинә тәкан верән икинчи мүнһүм шәрт зәһмәткешләрин мадди рифаһынын даһа да јахшылашмасы, онларын мәдәни-техники сәвијјәсинин жүксәлмәси олмушдур. 1957-чи илин сонунда республиканын кәнд тәсәррүфатында чалышан али вә орта ихтисаслы мүтәхәссисләрин сајы 10,5 мин нәфәрә чатырды⁴. Колхозчу кәндлиләрин мәдәни-техники сәвијјәсинин жүксәлмәсиндә үчиллик агрозоотехники курслар мүнһүм рол ојнамышдыр. 1950—1957-чи илләрдә бу курслары 97 мин нәфәр кәнд зәһмәткеши битирмишдир ки, бунлардан да 22 мин нәфәрдән чоһу кәнд тәсәррүфаты устасы адыны алмышды⁵.

Социалист кәнд тәсәррүфаты мадди-техники базасынын јарадылмасы вә мөһкәмләндирилмәси кедишиндә Азәрбајҗанда социалист истәһсал мүнәсибәтләринә ујғун олараг јени совет кәндлиси дә форма-лашды.

Коммунист әмәји һәрәкатынын инкишафында Совет һакимијјәти илләриндә социализм јарышында әлдә едилмиш бөјүк тәчрүбәдән истифадә едилмәси мүнһүм рол ојнамышдыр. Һәрәкатын мејдана кәлдији дөврдә республиканын кәнд зәһмәткешләринин 72,1 фәизи социализм јарышында иштирак едирди⁶.

Коммунист әмәји уғрундакы јарышын идеја мәнбәји, мә'нәви база-сы зәһмәткешләрин шүүрлулуғунун жүксәлмәси олмушдур. Коммунизм вә коммунист мүнәсибәтләри һағгында Ленин идејалары бу јени јарышын истигамәтверици гүввәсинә чеврилмишди.

Коммунист әмәји һәрәкаты Бөјүк Октјабрын 41 иллији шәрәфинә кечирилән социализм јарышынын, зәһмәткешләрин әмәк вә сijasи фәаллығынын жүксәлдији бир шәраитдә, халгымызын јени тарихи дөврүнүн һағылары өнүндә, Сов. ИКП ХХІ гурултајына һазырлыг күнләриндә мејдана кәлмишдир.

Јени һәрәкәт Москва—Сортировочнаја депосунда тепловоз тә'мири сеһи кәнчләринин тәшәббүсү илә ортаја атылмышдыр. 1958-чи илин нојабрында Кремлдә, вахтилә В. И. Ленинин иштирак етдији бөјүк имәчилијин кечирилдији јердә, кәнчләр коммунистчәсинә оһумаг, иш-ләмәк вә јашамаг уғрунда мүбаризә едәчәкләринә анд ичдиләр⁷. Бу девиз алтында башланан јарыш тезликлә бүтүн өлкәмиздә, о чүмләдән дә Азәрбајҗанда кениш јајылды⁸.

Бу саһәдә 1959-чу илин јанварында чағрылан Азәрбајҗан КП

² М. Султанов. Једдииллик план—социализмин капитализм илә игтисади јарышында һәлледичи мәрһәләди. Бақы, 1961, сәһ. 21.

³ Х. Әлимирзәјев. Азәрбајҗан кәнди Совет һакимијјәти илләриндә. Бақы, 1963, сәһ. 175.

⁴ Ш. Һағвердијев. Партијанын кәнддә иши. Бақы, 1971, сәһ. 127.

⁵ «Азәрбајҗан социалист кәнд тәсәррүфаты» журналы, 1958, № 2, сәһ. 63.

⁶ АҺИШ-ин тәшкилат шә'бәсинин чари архиви. 1958-чи илин икинчи јарысынын статистик материаллары, вәр. 48.

⁷ «Комсомолскаја правда» гәзети, 18 нојабр 1958-чи ил.

⁸ Јенә орада.

ХХІІІ гурултајынын гәрарлары мүнһүм рол ојнады. Гурултај кениш-ләймәкдә олан јени һәрәкатын социализм јарышынын јени, ән жүксәк мәрһәләси кими гијмәтләндирди вә партија тәшкилатлары гаршысында һәрәкәтә күндәлик рәһбәрлик етмәк, истигамәт вермәк, онун кениш јајылмасына көмәк етмәк вәзифәси гојду⁹.

Гурултајдан сонра коммунист әмәји зәрбәчиси ады алмаг уғрунда һәрәкәт илк нөвбәдә сәнаједә кениш шәкил алды. Јарыш фәһлә синфинин ардынча кәнд зәһмәткешләрини дә әһатә етди.

Коммунист әмәји уғрунда јарышын илк илиндә Шамхор, Гах, Ағ-дам, Кәлбәчәр, Әли Бајрамлы вә бә'зи диқәр рајонларын кәнд әмәк-чиләри москвалыларын јарышына гошулдулар¹⁰.

Шамхор рајон партија комитәси јарышын колхозлар арасында кениш јајылмасы үчүн мүнхәлиф тәдбирләр көрмүшдүр. Бу мәгсәдлә рајон колхозларында јени техниканын тәтбигинә, истәһсал просесләринин механикләшдирилмәсинә, габагчыл иш үсулларынын өјрәнилмәси вә јајылмасына хусуси фикир верилмишдир. Партија Комитәси јанында «Шәрәф китабы» вә «Әмәк гәһрәманлары шурасы»нын јарадылмасы да бу мүнһүм тәдбирләрдән бири иди¹¹. Беләликлә, Шамхор рајону колхозларынын 1951—1958-чи илләрдә әлдә етдији мүвәффәғијјәтләр¹², рајон партија комитәсинин социализм јарышыны кенишләндирмәк саһәсиндә һајата кечирдији тәдбирләр рајон һејвандарларынын јени ја-рышын тәшәббүсчүси кими чыхыш етмәсинә имкан вермишдир¹³.

Рајонда К. Тсеткин адына колхозун сүд-әмтәә фермасынын кәнч-ләри илк дәфә олараг коммунист әмәји һәрәкатына гошулдулар¹⁴. Ра-јон партија комитәси онларын бу тәшәббүсүнү мүдафиә едәрәк рајон тәсәррүфатларында јајды. Әмәјин дүзкүн тәшкил едилмәси, тәсәррү-фатларын кадрларла мөһкәмләндирилмәси, социализм јарышынын ке-ниш вүсәти рајонда габагчылларын сајча артмасына шәраит јарат-мышдыр. К. Тсеткин адына колхозун сағычыларындан С. Новрузова-нын, Г. Әскәрованын, «Социализм» колхозунун мангабашчысы Азәр-бајҗан ССР Али Советинин депутаты М. Гулијеванын, Ленин адына колхозун бригадири, Социалист Әмәји Гәһрәманы Хәлил Рүстәмөвүн, Әзизбәјов адына колхозун бригадири Г. Гурбановун вә башгалары-нын адлары «Шәрәф китабы»на јазылмышды¹⁵.

В. И. Ленин өјрәдирди ки, «...етмәк истәдијимиз дәјишиклик нә гәдәр дәриндирсә, она гаршы марағы вә шүүрлу мүнәсибәти бир о гә-дәр артыг жүксәлтмәк, бунун зәрури олдуғуну милјонлар вә он милјон-ларла јени-јени адамларла инандырмаг лазымдыр»¹⁶.

В. И. Ленинин бу көстәришләрини рәһбәр тутан республика пар-тија тәшкилаты шамхорлуларын һәммин тәшәббүсүнү кениш јајды ки, бу да һәрәкәт иштиракчыларынын сајча артмасына шәраит јаратды. Бу саһәдә республика вә рајон гәзетләри мүнһүм рол ојнады¹⁷. Беләлик-лә, республиканын кәндләриндә социализм јарышынын јени формасы-нын әһатә даирәси кетдикчә кенишләнир, ајры-ајры тәсәррүфат саһә-ләри үзрә коллективләр бу һәрәкәтә гошулурдулар. Артыг 1959-чу ил-дә Азәрбајҗанда 700 нәфәр колхоз вә совхоз ишчиси һәммин ад уғрун-да мүбаризә апарырды¹⁸. Бу вахт Губа рајонундакы «Коммунизм јолу»

⁹ «Коммунист» гәзети, 8 јанвар 1959-чу ил.

¹⁰ Ә. Әлијев. Бизим мајакларымыз, Бақы, 1962, сәһ. 52—53.

¹¹ «Кәнд һајаты» журналы, 1962, № 2, сәһ. 27.

¹² В. Әфәндијев. Азәрбајҗан колхозчуларынын рифаһынын даһа да јахшы-лашмасы, Бақы, 1958, сәһ. 25—72.

¹³ «Азәрбајҗан кәнд тәсәррүфаты» гәзети, 20 мај 1959-чу ил.

¹⁴ Јенә орада.

¹⁵ «Кәнд һајаты» журналы, 1966, № 2, сәһ. 27.

¹⁶ В. И. Ленин. Әсәрләри, 31-чи чилд, сәһ. 514.

¹⁷ Ә. Мәммәдов. Мәтбуат вә күтләләрин әмәк јарышы, Бақы, 1968, сәһ. 27.

¹⁸ «Азәрбајҗан кәнд тәсәррүфаты» гәзети, 25 феврал 1960-чы ил.

колхозунда багчылыг бригадасынын, Мартуни районундагы Енжелс адына колхозда Р. Сафаржанын башчылыг етдији сүдчүлүк фермасы, Фүзули районундагы Низами адына колхозда З. Рүстөмованын памбыгчылыг бригадасы коммунист эмәји бригадасы вә фермасы ады алмага мүвәффәг олдулар¹⁹.

Гах районундагы Киров адына колхозда Сары Нәсәновун бригада-сынын үзлөри фәдакарлыгга ишләјир, охујур, икинчи пешәјә јијәлө-нирдиләр²⁰.

Кәләчәјин кәшфијатчылары өз ишләрини коллективчилијин јүк-сәк принципләри, достлуг вә јолдашлыг принципләри илә әлагәләндир-мәји гаршыја гојур, керилијә, дурғунлуға гаршы мүбаризәдә «бир нә-фәр һамы үчүн, һамы бир нәфәр үчүн» шүарыны рәһбәр тутурдулар. Бу, өз әксини В. Гаганова һәрәкаты тәрәфдарларынын кетдикчә артап сајында тапырды. В. В. Гришин коммунист эмәји бригадалары вә зәр-бәчиләри јарышы габагчылларынын 1960-чы ил Үмүмиттифаг мүша-вирәсиндә бу јарышын әһәмијјәтиндән бәһс едәрәк демишдир ки, ком-мунист эмәји бригадасы вә зәрбәчиси ады алмаг уғрундагы јарыш вә В. Гаганованын тәшәббүсү зәһмәткешләрин коммунизм чәмијјәти адамыны тәрбијә етмәк, эмәји инсанларын биринчи һәјати тәләбаты-на чевирмәк уғрундагы һәрәкатынын ики формасыдыр²¹.

Гаганованын нәчиб тәшәббүсү республиканын колхозчулары арасын-да да сүр'әтлә јайылды. Бу тәшәббүсә илк дәфә олараг коммунистләр гошулдулар. Јевлах районундагы «Гәләбә» колхозунда коммунист Сәфи Мәнсимов габагчыл бригададан керидә галан бригадаја кечди²². Бу бригада 1958-чи илдә колхозда ән керидә галан саһәләрдән бири иди. Бригада ғыса мүддәтдә өз керилијини арадан галдырмыш вә габаг-чыллар сырасына чыхмышдыр. Оун бригадасы 1959-чу илдә һәр һек-тардан 38 сентнер памбыг көтүрмүш, бу наилијјәтә көрә С. Мәнсимова «Памбыг устасы» ады верилмишдир²³. Коллектив једдииллијин икинчи илиндә дә јахшы ишләмиш вә планы икигәт артыгламасы илә јеринә јетирмишдир. Мангабашчыларындан Г. Мәммәдова, Ә. Мәммәдова, Н. Әлијева, Ч. Әлијева, К. Мустафајева да өз сөзләринә әмәл етмиш-ләр²⁴. Јевлахлыларын ардынча бу тәшәббүс Салјан, Пушкин, Ағчабә-ди, Шамахи, Лачын вә диқәр районларда да сүр'әтлә јайылды²⁵.

Коммунист эмәји уғрунда һәрәката рәһбәрлијин мүвәффәгијјәтлә-ри илә бирликдә, көстәрмәлијик ки, бу вахт кәнд зәһмәткешләринин әмәк фәаллығынын инкишафында бир сыра чәтинликләр дә олмушдур. Һәмин чәтинлик јарышын әввәлиндә республиканын бир сыра районла-рында вә ајры-ајры колхозларда коммунист эмәји уғрунда һәрәкатын өзбашына бурахылмасындан ибарәт олмушдур. Хүсусилә колхозларда һәрәката рәһбәрлик едән ваһид мәркәзин олмамасы јарыш һаггында Ленин принципләринин позулмасына сәбәб олмушду. Јарышын «ком-мунистчәсинә ишләмәк» вә «коммунистчәсинә јашамаг» принципини кәнд зәһмәткешләри үчүн дүрүст мүәјјән едилмәмәси бу вә ја диқәр бри-гада, манга, ферма вә зәрбәчијә ад верәркән јалныз план вә өһдәлијин јеринә јетирилмәсинин нәзәрдә тутулмасына сәбәб олмуш, диқәр тәләб-ләр исә унудулмушду.

¹⁹ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 1114, с. 8, иш 36, вәр. 45; «Азәрбајчан кәнд тәсәррүфа-ты» гәзети, 9 мај 1959-чу ил.

²⁰ М. Садыгов. Физики әмәклә зәһни әмәк арасындагы мүһүм фәргләрин си-линмәсиндә коммунист эмәји бригадаларынын ролу, Бақы, 1962, сәһ. 100.

²¹ Великое движение современности, М., 1964, сәһ. 69.

²² «Бакински рабочий» гәзети, 15 декабр 1960-чы ил.

²³ Јенә орада.

²⁴ Азәрб. ССР ОИМДА, ф. 1114, с. 8, иш 121, вәр. 279.

²⁵ Јенә орада.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, социализм јарышы чанлы, јарадычы иш-дир. О. формализмә вә шаблона дөзмүр. Лакин коммунист эмәји уғ-рунда һәрәкатын инкишафынын әввәлиндә һеч дә һамы буну нәзәрә алмамыш вә баша дүшмәмишди. Бир чох колхозларда вәтәнпәрвәрлик һәрәкатыны кәнд тәсәррүфаты истәһсалынын үзви һиссәсинә чевирмә-миш, оун јени инсанын тәрбијә едилиб формалашмасында ојнадығы ролу кәнд зәһмәткешләри ичәрисиндә тезликлә јаја билмәмишдиләр.

Совет адамларында јенилик һиссинин артмасы һәрәката пар-тија рәһбәрлијини кәфијјәтини јахшылашдырмағы тәләб едирди. Һәрәкаты мүвәффәгијјәтлә инкишаф етдирмәк, јерләрдә партија, һәм-карлар иттифагы, комсомол вә тәсәррүфат тәшкилатларыны ону јајмаг, һәгиги үмүмхалг јарышына чевирмәјә чәлб етмәк ләзим иди. Партија-нын јени һәрәкатын инкишафы һаггындагы көстәрдији гајғы өз әксини коммунист эмәји бригадалары вә зәрбәчиләри јарышы габагчыллары-нын 1960-чы илин мајы вә 1963-чү илин апрелиндә Москвада чағырылан Үмүмиттифаг мүшавирәләриндә тапыр²⁶.

1963-чү ил апрелин 15-дә Бақыда јарыш габагчылларынын үчүнчү топланышы олду ки, бураја һәрәкат иштиракчыларындан 1200 нүма-јәндә кәлмишди. Бу, 1959-чу илдә кечирилмиш биринчи топланыша кәлән нүмајәндәләрин сајындан 500 нәфәр чох иди. Топланыш һәрә-катын мүвәффәгијјәтләри илә бирликдә оун нөгсанларыны да аш-кар етди вә көстәрди ки, һазырда јарышын бајрағы алтында 300 мин адам топлашмыш, һәмин ады аланларын сајы исә хејли артмышдыр²⁷. Топланыш иштиракчылары Сов.ИКП МК-сына көндәрдикләри мәк-тубда јазырдылар: «Республикамызын зәһмәткешләри Сов.ИКП XXII гурултајынын гәрарларыны һәјата кечирәрәк түкәнмәз енержи вә шү-чаәтлә једдииллијин зирвәләринә доғру јүрүш едирләр...

«Једдииллијин вахтындан әввәл јеринә јетирәк!—бах, коммунист эмәји коллективләри вә зәрбәчиләринин девизи беләдир. Бақы нефт-чиләри, Сумгајыт кимјачылары, Муғанын памбыгчылары... бу шүар алтында ишләјирләр. Коммунист эмәји һәрәкаты күндән-күнә кениш-ләнир вә инкишаф едир. Бу һәрәкат халға, партијаја фәдакарлыгга хидмәт етмәјин јени көзәл нүмунәләри илә зәнкинләшир.

Биз, партијаны, оун ленинчи Мәркәзи Комитәсини әмин едирик ки, коммунизм гуручусунун әхлаг кодексинин гануналары һәмишә ја-шайыш нормамыз олачагдыр.

Ленинчәсинә јашамалы вә ишләмәли!—Бах, бизим мәгсәдимиз, истәјимиз будур. Партија бизи гәһрәмәнлыг ишләринә сәсләјир. Биз партијаја анд ичирик ки, бүтүн гүввәмизи, билијимизи, енержимизи, гәлбимизин бүтүн һәрарәтини коммунизм гуручулуғуна сәрф едәчә-јик»²⁸.

Коммунист эмәји һәрәкаты габагчылларынын Үмүмиттифаг вә рес-публика топланышларындан сонра партија, һәмкарлар вә комсомол тәшкилатларынын даһа сәјлә чалышмасы нәтичәсиндә јени јарыш сонралар кәнддә даһа кениш миғјасда јайылмага башлады вә о, әмәк мәһсулдарлығыны јүксәлдән, коммунист ичтимаи мүнәсибәтләрини вә јени инсан тәрбијә едилмәси просесини сүр'әтләндирән бөјүк бир гүв-вәјә чеврилди.

Гејд етмәк ләзимдыр ки, Азәрбајчан ССР-ин кәнд тәсәррүфатында һәрәкатын мејдана кәлдији илк дөврләрдә коммунист эмәји зәрбәчиси вә бригадасы ады алмаг уғрунда јарышанлар арасында кәнчләр әксә-ријјәти тәшкил едирдиләр. Лакин бир гәдәр сонра бу јарыш артыг кәнд

²⁶ Великое движение современности, М., 1964, сәһ. 5, 130.

²⁷ «Коммунист» гәзети, 28 јанвар 1959-чу ил; 17 апрел 1963-чү ил.

²⁸ Јенә орада, 17 апрел 1963-чү ил.

зəһмəткешлəринин бəтүн јухары јашлы категоријаларыны да əһатə едəрəк, кəтлəви хaрaктер aлып. Һəрəкaт кəнд тəсəррүфaты истeһсaлa-тынын бəтүн сaһəлəрини, кəнд тəсəррүфaты тəшкилaтлaры вə мүүссисəлəрини, мeлиoрaсијa, су тəсəррүфaты oбъeктлəрини вə «Кəндтəсəррүфaтытeхникa» рeспубликa бирлијини əһaтə eдир. Əкəр 1963-чү илдə рeспубликaнын кəнд тəсəррүфaтындa бу јaрыш 7365 нəфəрин ишлəдији 4 мүүссисəни, 555 бригадaны, шə'бə вə фермaны вə 1185 нəфəр зəрбə-чини əһaтə eтмишдисə, 1965-чи илин əввəлиндə јaрышдa 10815 нəфə-ри өзүндə бирлəшдирən 15 мүүссисə, 929 бригадa, шə'бə вə фермa иш-тирaк eтмишдир²⁹.

1964-чү илин мајындa Нaхчывaн МССР-ин сəнaјe, тикинти, колхоз вə совхозларындa 3 минə јaхын ишчи коммунист əмəји зəрбəчиси aды aлмaг уғрундa јaрышырды³⁰, 300-ə гəдəр бригадa, мaнгa, сeх коммунист əмəји бригадaсы, мaнгaсы вə сeхи aды aлмaг уғрундa мұбaризə aпaрырды³¹. Бу вaхт Мухтaр рeспубликaдa 2374 нəфəр коммунист əмəји зəрбəчиси, 106 бригадa исə коммунист əмəји бригадaсы aдыны дaшыјырды³².

Нaхчывaн рaјонундaкы «Коммунизм» колхозу Мухтaр рeспубликa-нын əн кəлирли тəсəррүфaтларындaндыр. Колхоздa јaрыш кəтлəви Һaл aлмышдыр. Нaхчывaн МССР-ин бəтүн колхозларындa oлaн пaм-быг сaһəсинин 10 фaизи бу тəсəррүфaтын пaјына дүшдүјү Һaлдa, 1959—1965-чи иллəрдə истeһсaл oлунaн пaмбығын 25,5 фaизи онун пa-јына дүшмүшдүр³³. 1965-чи илдə колхоздa 13 пaмбыгчылыг бригадaсы əһдəлији јeринə јeтирмишдир. Колхоздa A. Сaдыгoв, H. Һүсeјнoв, Г. Мəммəдoв вə бaшгaлaры коммунист əмəји зəрбəчиси aдына лaјиг кəрүлмүшлəр. Рaјондaкы «Гəлəбə», Ленин aдына, Ч. Мəммəдгулзaдə, Дзeржински вə Шaумјaн aдына колхозлардa дa Һəрəкaт кeнишлən-мишдир³⁴.

«Азəркəндтeхникa» бирлијинин Нaхчывaн рaјон шə'бəсиндə 30 нə-фəр коммунист əмəји зəрбəчиси фəaлијəт кəстəрирди³⁵.

Бу вaхт Илич рaјонунун колхоз вə совхозларындa 210 нəфəр Һəмин aды aлмaг үчүн мұбaризə aпaрырды. Рaјонун колхоз ишчилəри өзлəри бу шəрəфли aды aлмaглa кифaјəтлəнмəјəрəк, јoлдaшларынa кəмəк кəстəрир, əмəклə тəһсили бирлəшдирмəјə чaлышырдылaр. Буну Илич рaјону гaбaгчыллaрынын 1964-чү ил ијунун 18-дəки јығынчaғындa Нaхчывaн МССР Али Сoветинин дeпутaты, «1 Мaј» колхозунун мaн-гaбaшчысы Һ. Мəммəдoвaнын чыхышындaкы сөзлəрдə кəрмəк oлaр: «1963-чү илдə мaнгaнын үзвлəрини бaшымa јығыб коммунист əмəји-нин əһəмијəтини oнлaрa изaһ eтдим. Биз коммунист əмəји мaнгaсы aды aлмaг уғрундa јaрышa гoшулдуг. Һəмин ил 20 гeктaр пaмбыг əкини сaһəсинин Һəр гeктaрындaн 32,8 сeнтнeр мəһсул кəтүрдүк. Мaнгa үзвлəринин Һaмысы aхшaм кəндли-кəнчлəр мəктəбиндə тəһсил aлып»³⁶.

Сaлјaн рaјонунун тəсəррүфaтларындa 4 шə'бə, 7 бригадa, 124 пaмбыгчы, 45 мeхaнизaтoр, 18 Һeјвaндaр коммунист əмəји кoллективн вə зəрбəчиси aды aлмaг уғрундa мұбaризə aпaрырды. 22 нəфəр тaрлa зəһмəткeшинə Рeспубликa Һəмкaрлaр Иттифaгы Шурaсынын фəхри фəрмaны вeрилмишди³⁷.

²⁹ «Азəрбaјчaн коммунисти» журналы, 1965, № 6, сəһ. 70.

³⁰ «Совет кəнди» гəзeти, 16 ијун 1964-чү ил.

³¹ «Шəрг гaпысы» гəзeти, 28 мaј 1964-чү ил.

³² Јeнə oрaдa, 28 ијун 1964-чү ил.

³³ С. Һ. Мəммəдoв, Р. М. Рүстəмoв. «Коммунизм» колхозунун нaнлијəт-лəри, Бaкы, 1968, сəһ. 6.

³⁴ «Шəрг гaпысы» гəзeти, 28 мaј 1964-чү ил.

³⁵ Јeнə oрaдa, 28 ијун 1964-чү ил.

³⁶ Јeнə oрaдa, 20 ијун 1964-чү ил.

³⁷ «Совет кəнди» гəзeти, 9 aпрeл 1964-чү ил.

Рaјон партијa кoмитəлəри, бир чox колхозларын илк партијa тəш-килaтлaры кəндə Һəрəкaтa күндəлик рəһбəрлик eдəрəк, гaбaгчыл тəч-рүбəни үмүмилəшдирip, ону кeниш колхозчу кəтлəлəри ичəрисиндə јa-јырдылaр. Партијa тəшкилaтлaры гaбaгчыллaрын өз јoлдaшлaры гaр-шысында əһдəликлəрин јeринə јeтирилмəси бəрəсиндə диспутларыны, кoнфрaнсларыны, мұһaзирə вə чыхышларыны тəшкил eдирдилəр.

Ағдaм рaјонунун партијa, Һəмкaрлaр вə кoмсомoл јығынчaгларын-дa коммунист əмəји уғрундa јaрышын тəшкили илə əлaгəдaр oлaрaг бəтүн мəсəлəлəрин мұзaкирəсиндə əсaс диггəт бу јүксəк aды aлмaгa нaил oлмуш гaбaгчыллaрын тəчрүбəсиндən истифaдə eдилмəсинə вe-рилмишдир. Мəсəлən, рaјон партијa кoмитəси К. Мaркс aдына колхо-зун мaнгaбaшчысы, пaмбыг устaсы, Сoсиaлист Əмəји Гəһрəмaны Мəлeјкə Гулијeвaнын (o, бу aды 1960-чы илдə aлмыш вə Һəмин кол-хозa сəдр сeчилмишдир) иш тəчрүбəсини кeниш јaјмaг үчүн тəдбирлəр кəрмүш, онун кəнд зəһмəткешлəри илə дəфəлəрлə кəрүшүнү тəшкил eтмиш, рaјонун бəтүн рəһбəр ишчилəрини јүксəк aд уғрундa јaрышaн-ларын сырaларын кeнишлəндирмəјə сəфəрбəрлијə aлмышдыр³⁸.

1964-чү илин əввəлиндə рaјондa 2400-дən чox колхозчу, фəһлə вə гуллугчу фəрди oлaрaг јaрышыр, 14 бригадa, 4 мүүссисə, o чүмлəдən Кирoв aдына вə «Сoсиaлизм» колхозлары коммунист əмəји кoллективн aды уғрундa мұбaризə eдирди³⁹. Һəмин илин сoнундa коммунист əмəји зəрбəчиси aды уғрундa мұбaризə aпaрaнларын 270 нəфəри, јə'ни 20,7 фaизи бу aды aлмaгa нaил oлмушдy. 1964-чү илин eјни дəврүнə нисбə-тən 1965-чи илин мајындa рaјондa Һəрəкaт иштирaкчыларынн сaјы 54 фaиз артмышды⁴⁰.

Кирoв aдына колхоздa коммунист əмəји Һəрəкaты дaһa дa кəтлəви хaрaктер aлмышды. Колхоздa ардычыл oлaрaг зəһмəткешлəрин тoп-лaнышлaры, мұшaвирə вə кeчəлəри тəшкил eдилмишдир. Бу јығынчaг-лaрa Һəрəкaт иштирaкчыларындaн бaшгa, гoншy тəсəррүфaтларын əмəкчилəри, колхозун бəтүн ишчилəри, рaјонун партијa, сoвет вə кoмсомoл ишчилəри дə дə'вəт eдилмишдилəр. Бəтүн бу тəдбирлəр кол-хоздa сoсиaлизм јaрышынын кeнишлəнмəсинə, онун тəшкилaт-тəсəр-рүфaтчa мəһкəмлəнмəсинə шəрaит јaрaтмышдыр. Колхоз 1959-чу илдə 769 тoн, 1963-чү илдə 1221 тoн, 1964-чү илдə 1881 тoн пaмбыг истeһ-сaл eтмишдир. Һəр гeктaрдaн кəтүрүлən мəһсул бу иллəрдə мұвaфиг oлaрaг 16,7 сeнтнeр, 22,2 вə 31 сeнтнeр oлмушдy. Дeмəли, Һəмин ил-лəрдə пaмбығын мəһсулдарлығы 14 сeнтнeрдən чox артмышдыр. Кол-хоз əмəкчилəри 1965-чи илдə дə өз əһдəликлəринə əмəл eтдилəр. М. Сүлeјмaнoвa, Д. Чəфəрoвa, П. Мeһдијeвa, Ə. Вəлијeв бу јaрышын өнүндə кeдирдилəр⁴¹. 1961—1965-чи иллəрдə бyрaдa гaрaмaлын сaјы 1,6, гoјунларын сaјы 1,7, гушларын сaјы 2, Һeјвaндaрлыг мəһсуллaры 1,4—1,8 дəфə артмышдыр. Колхозун пул кəлири 1959—1964-чү иллəрдə 2 дəфəдən чox артмыш, Һəр aдaм-күнə вeрилən пул 1,49 мaнaтдaн 3 мaнaтaдəк јүксəлмишдир⁴².

Колхоздa мəдəни-мəишəт тəдбирлəринə хүсyси фикир вeрилмиш-дир. Тəкчə јeддилијин сoн үч илиндə бyрaдa хəстəхaнa, 4 мəктəб би-нaсы, китaбхaнa, Һaмaм, мəишəт хидмəти сeхи, 4 тaрлa дүшəркəси, e'мaлaтхaнa, гaрaж, aнбap, 4 бөјүк мaл-гaрa бинaсы, 300 нəфəр тyтaн јaј кинo клубy, 500 нəфəрлик бөјүк мəдəнијəт сaрaјы тикилмишдир⁴³.

³⁸ Азəрб. ССР КТН архивы, ф. 1, с. 4, иш 27, вəр. 75.

³⁹ «Совет кəнди» гəзeти, 29 мaј 1965-чи ил; «Ленин јолу» гəзeти (Ағдaм рaјон ПК вə РИК-ин oрaны), 26 мaј 1965-чи ил.

⁴⁰ «Ленин јолу» гəзeти, 26 мaј 1965-чи ил.

⁴¹ Јeнə oрaдa, 24 дeкaбp 1965-чи ил.

⁴² Јeнə oрaдa.

⁴³ Јeнə oрaдa.

Киров адына колхозун коммунист эмәји һәрәкаты иштиракчыларынын фәалијјәтинин тәһлили көстәрир ки, колхозчуларын эмәк фәаллыгы жүксәлдикчә, тәсәррүфатын үмуми кәлири дә чошалыр, онларын мәдәни-мәишәт шәранти јажшылашыр, эмәккүнләринә верилән мүхтәлиф кәнд тәсәррүфаты мәһсулларынын вә пулуи мигдары хејли артыр.

Беләликлә, једдиликдә һәјата кечирилән тәдбирләр нәтижәсиндә 1965-чи илин биринчи јарысы үчүн кәнд тәсәррүфатында коммунист эмәји адыны алан коллективләрин сајы 163-ә, онун иштиракчыларынын сајы 2195-ә, зәрбәчиләрин сајы исә 1422 нәфәрә чатырды⁴⁴.

Сов.ИКП МК Март (1965) пленумунун тарихи гәрарлары јарышы даһа да кенишләндирмәк, кәнд тәсәррүфатыны инкишаф етдирмәк, колхозларын игтисадийјатыны жүксәлтмәк вә колхозчуларын мадди рифаһыны јажшылашдырмаг сәһәсиндә бөјүк рол ојнады. Бу гәрарларла әлағәдар олараг дәвләт һазырлығынын планлашдырылмасында јени гәјда мүјјән едилди, банктан колхозлара бирдәфәлик кредит верилмәси һәјата кечирилди⁴⁵. Ејни заманда, гәрара әсасән кәнд тәсәррүфаты техникасынын гиймәтләри ашагы салынды вә електрик енержиси үчүн мүјјән едилмиш тариф дәрәжәләри ендирилди⁴⁶. Бүтүн бунлар колхозлара кәнд тәсәррүфаты мәһсуллары истәһсалыны артырмаға вә пул кәлирләрини жүксәлтмәјә имкан верди.

Азәрбајчан ССР-дә колхозларын пул кәлири 1958-чи илдәки 213,1 милјон манатдан 1965-чи илдә 240,5 милјон маната чатараг, 12,3 фәиздән чох артмышды⁴⁷. 1964—1965-чи илләрдә памбыг, тахыл, барама, јашыл чај јарпагы вә бәзи диқәр мәһсулларын тәдарүк планлары јеринә јетирилмиш, үмуми мәһсул әввәлки ики илә нисбәтән 9,3 фәиз, сатлыг мәһсул 19,2 фәиз вә эмәк һаггы 7 фәиз жүксәлмишдир⁴⁸. Истәһсалын жүксәлдилмәси сәһәсиндәки бу мүвәфғәгийјәтләр кәндлә коммунист эмәји уғрундагы һәрәкаты даһа да инкишаф етдирмәјә әһмийјәтли тәсир көстәрди ки, онун да тәшкилатчысы вә илһамверичиси Коммунист партијасы иди.

Гејд етмәк лазымдыр ки, коммунизм чәмијјәтинә доғру тәдричән јажынлашдыгча јарышын формалары да инкишаф едәрәк тәкмилләшир, игтисади вә мәнәви гүввәјә чеврилер. Коммунизм мадди-техники базасынын јарадылмасы кедишиндә коммунист ичтимаи мүнәсибәтләри формалашыр, шүүрча јени коммунизм чәмијјәти адамы да јетишир. Коммунист эмәји бригадалары вә зәрбәчиләри һәрәкаты социализм јарышынын гәһрәманлыг вә коммунизм мәктәбинә чеврилдијини көстәрир. Лакин јарышын инкишафында бу, һеч дә сон һәдд дејилдир.

Зәһмәткешләрин коммунист шүүрлулуғу инкишаф етдикчә, онларын ичтимаи фәаллығы артыр, даһа мүкәммәл эмәк формаларынын мејдана кәлмәсинә сәбәб олур.

Л. И. Брежнев Сов. ИКП XXIV гурултајында демишдир: «Ингилаби ирадә вә вүс'әт, партијанын милјонларла күтләнин сәјләрини гуручулуг вәзифәләринин јеринә јетирилмәси үчүн сәфәрбәрлијә алмаг бачарығы, фәһлә синфинин, колхозчу кәндлиләрин вә зијалыларын эмәк чошгунлуғу бизә һәмишә вә бүтүн ишләрдә көмәк етмишдир. Бу бөјүк гүввәни мүнәзәм, сәбирли тәшкилатчылыг иши илә, тәсәррүфа-

⁴⁴ «Азәрбајчан коммунисти» журналы, 1965, № 6, сәһ. 70.

⁴⁵ «Коммунист» гәзети, 8 апрел 1965-чи ил.

⁴⁶ «Пленум ЦК КПСС 24—26 марта 1965 г.», сәһ. 45—46.

⁴⁷ Азәрбајжанская ССР в цифрах в 1965 году. Краткий статистический сборник, Бақы, 1966, сәһ. 82 (бураја совхозлара чеврилмиш колхозларын кәлири дахил дејилдир).

⁴⁸ Азәрбајчан Коммунист Партијасынын XXVII гурултајы, Бақы, 1966, сәһ. 22.

тын идарә олунмасына ардычыл елми мүнәсибәт бәсләймәси илә, чидди низам-интизам вә ишкүзарлыг даһа сых бирләшдирмәк бу күн һәмишәкиндән даһа вачибдир»⁴⁹.

Коммунист партијасынын тарихи XXIII вә XXIV гурултајларындан сонра өлкәмизин ичтимаи инкишафынын һәрәкәтвәричи гүввәси олан социализм јарышы өзүнүн ән жүксәк пилләсинә галхды.

Г. Т. Амиров

Из истории возникновения и развития движения за коммунистический труд в колхозах Азербайджана (1959—1965 гг.)

РЕЗЮМЕ

В статье говорится о возникновении и развитии движения за коммунистическое отношение к труду в сельском хозяйстве Азербайджана в годы семилетки. На фактическом материале в статье раскрываются различные формы социалистического соревнования, развитие в республике движения В. Гагановой и других новаторов. Автор показывает, что рост коммунистической сознательности способствовал дальнейшему развитию трудового подъема колхозного крестьянства, совершенствованию социалистического соревнования. В статье говорится о значении мартовского Пленума ЦК КПСС (1965) в деле дальнейшего повышения трудовой активности колхозного крестьянства.

⁴⁹ Сов. ИКП XXIV гурултајынын материаллары. Бақы, 1971, сәһ. 43.

Р. Э. ЗЕЙНАЛОВ

ИЗ ИСТОРИИ СОЗДАНИЯ КРАСНОЙ АРМИИ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ В 1920 ГОДУ

Исследование истории военного строительства в Азербайджанской ССР, создание азербайджанских национальных соединений Красной Армии, их участие в борьбе против иностранных интервентов в годы гражданской войны представляют большой научный и политический интерес и являются составной частью изучения истории Советских Вооруженных Сил.

Несмотря на важное значение вопроса, он до сих пор остается все же малоизученным. Этот вопрос лишь бегло затрагивался в обобщающих работах по истории Коммунистической партии Азербайджана и по истории Азербайджана. Частично этот вопрос освещается в статье автора этих строк¹, краткие сведения о первых мероприятиях Коммунистической партии Азербайджана по созданию Красной Армии в республике, о значении их с точки зрения осуществления ленинской национальной политики даются в монографиях, работах и статьях Дж. Гулиева², З. И. Ибрагимова³, Е. А. Токарежеского⁴, И. А. Гусейнова⁵, Г. Мадатова⁶, М. М. Миргадиева⁷, в брошюрах Г. Попова⁸, и А. Стеклова⁹.

Исследуя данную тему, автор руководствовался трудами основоположников марксизма-ленинизма, ленинскими положениями о военном строительстве в Советском государстве.

¹ Р. Э. Зейналов. Из истории создания Красной Армии в Азербайджане. Журн. «Азербайджан Коммунисти» (на азерб. яз.), 1968, № 4; Его же. Наркомвоенмор Азербайджана. «Военно-исторический журнал», 1966, № 6; Его же. Мужество и героизм сынов Азербайджана. Журн. «Агитатор», 1973, № 2.

² Дж. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики. АзГИЗ, Баку, 1972.

³ З. И. Ибрагимов. В. И. Ленин и победа социалистической революции в Азербайджане. Баку, 1970 (на азерб. яз.).

⁴ Е. А. Токарежеский. Из истории иностранной интервенции и гражданской войны в Азербайджане. Баку, 1957.

⁵ И. А. Гусейнов. Победа Советской власти в Азербайджане в 1920 году и помощь XI Красной Армии. Труды Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, т. XVIII, 1952.

⁶ Г. Мадатов. Победа Советской власти в Нахичевани и образование Нахичеванской АССР. Баку, 1958; Его же. Рухулла Ахундов (на азерб. яз.), Баку, 1957.

⁷ М. М. Миргадиев. Пролетариат диктатуры һаггында Ленин тәлиминин Азербайджанда һәјата кечирилмәси. Баку, 1963 (на азерб. яз.).

⁸ Г. Попов. «Железный полк» им. 26-ти. Баку, 1927.

⁹ А. Стеков. Азербайджанская Красная Армия. Баку, 1928.

Источниковедческой базой настоящего исследования явились фонды архивов Азербайджанской ССР: Партийный архив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, Центрального государственного архива Октябрьской революции и социалистического строительства Азербайджанской ССР (ЦГАОР Азерб. ССР), Центрального государственного архива Советской Армии (ЦГАСА).

В ходе работы в указанных архивах удалось выявить и обобщить неопубликованные и малоизвестные документы и материалы по данному вопросу. Среди архивных материалов по исследуемому вопросу на первый план выдвигаются официальные документы фондов: Центрального государственного архива Октябрьской Революции и социалистического строительства Азербайджанской ССР (ЦГАОР Азерб. ССР), особенно: фонд 410 — Азербайджанского Революционного Комитета (Азревкома); фонд 246 — Наркомвоенмора Азербайджанской ССР; Центрального государственного архива Советской Армии (ЦГАСА); фонд 25846 — Народного военного и морского Комиссариата Азербайджанской ССР (НКВМ); фонд 216 — Управления Отдельной Кавказской Армии (ОКА); фонды — 1,456 Партийного архива Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, а также фонд Азербайджанского профессионального Союза (ф. 1114).

* * *

С победой Советской власти в Азербайджане в конце апреля 1920 г. трудящиеся республики, руководимые Коммунистической партией, приступили к проведению основных революционных преобразований в политической и социально-экономической жизни. Необходимо было упрочить Советскую власть, создать государственный аппарат диктатуры пролетариата, подавить сопротивление контрреволюции.

Весной 1920 г. в стране все еще продолжалась гражданская война и иностранная интервенция. Не менее напряженной была обстановка и в Закавказье, большая часть которого находилась в руках интервентов и контрреволюции. Меншевицское правительство Грузии и дашнакское правительство Армении, находившиеся в полной зависимости от империалистов Антанты, враждебно встретили образование Азербайджанской Советской Социалистической республики.

В такой обстановке требовалось обеспечить безопасность Советского Азербайджана от нападений извне, создать надежные вооруженные силы. Этим и определялись задачи первого этапа советского военного строительства в Азербайджанской ССР, начавшегося весной 1920 г. Для этого этапа было характерно создание Красной Армии и Красного Флота суверенной Азербайджанской Советской Социалистической Республики.

Азербайджанская Красная Армия начала свое существование с первых же дней после победы Советской власти в Азербайджане¹⁰.

Главным руководящим органом в деле военного строительства стал народный военный и морской комиссариат Азербайджанской Советской Республики. Он был образован 28 апреля 1920 г. Первым народным комиссаром по военно-морским делам Азербайджанской ССР был Чингиз Ильдым. «Назначенный постановлением Революционного Комитета Азербайджанской Советской республики военно-морским комиссаром — я сего числа вступил в исполнение своих обязанностей», так гласил приказ № 1 по военному ведомству Азербайджанской Советской Социалистической Республики от 28 апреля 1920 г.¹¹

¹⁰ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 410, оп. I, д. 40, л. 38.

¹¹ ЦГАСА, ф. 25846, оп. I, д. 28, л. I.

Революционный Комитет Азербайджанской Советской Социалистической Республики на своем заседании 29 апреля 1920 г. постановил подчинить части старой Азербайджанской армии в оперативном отношении командованию XI армии. Реввоенсовету XI армии и военно-морскому комиссару Азерб. ССР было поручено реорганизовать ее части на основах РККА в соответствующем численном составе, сохранив название «азербайджанских». Кроме того, военно-морскому Комиссариату было указано в срочном порядке развернуть план мобилизации трудящихся для обороны республики¹².

По приказу военно-морского комиссара от 30 апреля 1920 г., временно товарищем (заместителем) военно-морского комиссара Азербайджанской Советской Социалистической Республики был назначен видный военачальник старой армии бывший генерал-лейтенант Алиага Шихлинский¹³.

Работа Наркомвоенмора происходила одновременно с его формированием, начавшимся в мае 1920 г.

Большую помощь в этом оказывало командование Кавказского фронта и XI Красной Армии. Еще до прихода в Баку войск XI армии командующий Кавказским фронтом М. Н. Тухачевский и член Революционного Военного Совета Г. К. Орджоникидзе в своих директивах командующему XI армией от 21 апреля 1920 г. указывали, что по прибытию в Баку необходимо немедленно организовать Военный комиссариат Азербайджана. Для этой цели в распоряжение последнего был передан штаб 23-й стрелковой дивизии¹⁴. В ходе формирования Народного военно-морского комиссариата Азерб. ССР штаб XI армии постоянно пополнял его опытными военными кадрами.

Всего из XI армии прибыло 146 лиц командного и 98 административно-хозяйственного состава. В числе их были ответственные работники¹⁵: Степанов, Кузнецов, Колпинский, Свечников, Яковлев и другие, присланные для организации военного дела¹⁶.

Работа Нарвоенморкомрата Азербайджанской ССР в начальный период его деятельности сводилась к организации губернских и уездных военных комиссариатов, формированию и подготовке караульных частей, проведению учета и мобилизации военнообязанных¹⁷.

Неналаженность в то время военного аппарата не позволяла сразу приступить к мобилизации трудящихся в Красную Армию. На первых порах приходилось комплектовать армию на добровольной основе.

7 мая 1920 г. был издан декрет Азревкома об организации Красной Армии и Красного Флота Азербайджанской ССР. В нем указывалось: формирующаяся рабоче-крестьянская Красная Армия и Красный флот Азербайджанской Советской Социалистической республики переводятся с 1-го мая на положение рабоче-крестьянской Красной Армии Советской России, в смысле довольствия, жалованья и обеспечения семейств. В оперативном, административном, организационном отношении снабжения всеми видами довольствия Красная Армия Азербайджанской Советской Социалистической Республики подчиняется командующему XI Красной Армии, а Красный Флот — командующему Красной Каспийской Флотилией¹⁸. Реввоенсовету XI армии и военно-морскому комиссару

Азербайджанской Советской Социалистической Республики поручается реорганизация Азербайджанской армии с переформированием ее на основах рабоче-крестьянской Красной Армии. Реорганизацию флота Азревком обязал проводить совместно с командующим Каспийским флотом¹⁹.

Пополнение и формирование всех вновь формируемых частей войск Азербайджанской Красной Армии приказом по Нарвоенморкомрату от 17 мая 1920 г. было предложено производить путем набора из добровольцев²⁰. Лишь в отношении некоторых специалистов принимались меры мобилизационного характера. Так, например, это касалось необходимых для армии медицинских работников.

В мае 1920 г. в городе Баку и его районах дислоцировались следующие части²¹. 1-й Бакинский стрелковый полк им. «26-ти»; Бакинский отдельный конный дивизион; Бакинский караульный батальон; Бакинская отдельная консотня; Управления: начальника охраны и обороны железных дорог, бронесил, Воздушного флота (сюда входили разведывательный отряд, зенитная батарея, автошкола), Азербайджанская военная школа, отдельная запасная батарея...

Вышеуказанные части и соединения имели личный состав в 3451 чел., а на вооружении части было: штыков — 2422, сабель — 182, винтовок — 3988, пулеметов — 87, орудий — 20²².

В условиях борьбы за упрочение Советской власти в Азербайджане, как и ранее в РСФСР, были сформированы части особого назначения (ЧОН), состоявшие в основном из коммунистов и комсомольцев. Они существовали при Бакинском Комитете Коммунистической партии и в уездах, например, при Кубинском уездном ревкоме²³.

В первые месяцы после победы Советской власти в Азербайджане в связи с напряженным политическим положением сохранилась и часть красногвардейских и краснопартизанских отрядов. Закатальский окружной ревком в июне 1920 г. имел в своем распоряжении отряд Красной гвардии²⁴. Партизанский отряд оставался в Линкендском участке Шушинского уезда²⁵. Существовал и добровольческий Красный конный отряд в Гянджинском уезде²⁶. Так, например, еще 28 мая 1920 г. Агдашский уездный ревком обратился в штаб Красной Армии Азербайджана с просьбой разрешить сформировать военные подразделения из местного отряда красных партизан, численностью в 90 человек, которые должны были положить начало их создания в уезде²⁷. Количество новых воинских формирований, созданных Нарвоенморкомратом в мае 1920 г. из отрядов красногвардейцев и красных партизан, было незначительным. В то время все основное внимание руководство военно-морского комиссариата Азербайджанской ССР в лице Ч. Ильдрыма уделяло реорганизации частей старой Азербайджанской Армии, оставшихся после свержения мусаватского правительства.

В соответствии с постановлением Азревкома 11 мая 1920 г. военно-морской комиссар Чингиз Ильдым писал: «Реввоенсовету XI Красной Армии и Военно-Морскому Комиссариату Азерб. ССР поручается

¹⁹ Д. Ж. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики. Баку, 1972, стр. 70.

²⁰ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 3, л. 6.

²¹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 11, л. 10.

²² ЦГАСА, ф. 25846, оп. 4, д. 385, л. 90.

²³ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 11, л. 91.

²⁴ Там же, д. 131, л. 18.

²⁵ Там же, ф. 410, оп. 1, д. 89, л. 245.

²⁶ Партархив Азербайджанского филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 177, д. 9, л. 25.

²⁷ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, ед. хр. 11, л. 47.

¹² ЦГАСА, ф. 195, оп. 1, д. 122, л. II.

¹³ См.: Алиага Шихлинский. Хатирэлэрим. Изд. АзФАН, Баку, 1944, стр. 200; газ. «Вәтән јолунда» («За родину»), 17 апреля 1944.

¹⁴ ЦГАСА, ф. 195, оп. 1, д. 122, л. II.

¹⁵ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 121, л. 243.

¹⁶ Там же.

¹⁷ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 121, л. 240.

¹⁸ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 28, л. 1.

реорганизация Азербайджанской армии с переформированием ее на основах РККА Советской России. Реорганизацию флота проводить совместно с командующим Каспийским Красным Флотом.

Все прочее, то есть формирование, мобилизация производится Военно-морским Комиссариатом Азерб. ССР»²⁸.

В дополнение к постановлению Азревкома и приказу НКВМ Азерб. ССР от 11 мая 1920 г. командующий XI Армией М. К. Левандовский, член Революционного Военного Совета К. А. Механошин и начальник штаба К. А. Ремизов отдали приказ о подчинении в оперативном порядке азербайджанских войск, расположенных в Закатальском, Агдашском, Казахском, Нухинском, Шамхорском, Гянджинском, Джеванширском, Джебраильском, Джеватском, Ленкоранском, Бакинском, Кубинском, Геокчайском уездах, начальникам 32, 28 и 20 дивизий²⁹.

В части старой армии были направлены комиссары—члены АКП(б), которым надлежало взять в свои руки политическое руководство войсками. По рекомендации Ревкома Азербайджана, на эти должности были назначены: А. Рзаев — комиссар частей войск, расположенных в г. Гянджа; Габиб Джабиев — комиссаром 6-го пехотного Геокчайского полка³⁰, М. Э. Эфендиев — комиссаром 5-го полка³¹, М. М. Салаев — комиссаром 4-го Кубинского пехотного полка³²; А. А. Шахбазов — военкомом штаба³³ Нарвоенморкомрата Азерб. ССР.

Как показывают факты, проводимое переформирование сводилось к разделению частей старой армии, к изменению их наименований. По сути дела в первый период своего существования (май 1920 г.) Красная Армия Советского Азербайджана в значительной мере по личному составу представляла собой старую армию, унаследованную еще от мусаватского правительства и только переименованную в Красную Армию.

Между тем это противоречило основам марксистско-ленинской теории. В 1918 г. В. И. Ленин писал: «Первой заповедью всякой победоносной революции — Маркс и Энгельс многократно подчеркивали это — было: разбить старую армию, распустить ее, заменить ее новой»³⁴.

Таким образом, при первых шагах советского военного строительства в Азербайджанской ССР из-за отсутствия необходимого опыта в этом деле были допущены серьезные ошибки. Вместо того, чтобы распустить старую, буржуазную по своей классовой сути армию, руководство Нарвоенморкомрата ограничилось лишь незначительной ее реорганизацией. Не была проведена и чистка личного состава частей в особенности комсостава.

Часть оставшихся в армии бывших мусаватских офицеров начала вести подрывную работу. С их помощью враги Советской власти, агенты Антанты готовили контрреволюционное восстание, которое началось в конце мая 1920 г. в Гяндже, а затем в Карабахе и Закаталах, Джавадском и Ленкоранском уездах³⁵. Главарем контрреволюционных банд в Карабахе был турецкий генерал Нури Паша.

Мятежники, в числе которых находилось немало бывших офицеров и аскеров мусаватской армии, механически зачисленных в ряды Красной Армии, захватили в ночь на 27 мая 1920 г. Гянджинскую станцию же-

²⁸ ЦГАСА, ф. 195, оп. 1, д. 122, л. 11.

²⁹ Там же, ф. 216, оп. 1, д. 28, л. 7.

³⁰ ЦГАСА, ф. 216, оп. 1, д. 28, л. 7.

³¹ «Совет нахкимийэти угрунда», Воспоминания, Баку, 1967, стр. 210—214.

³² Там же, стр. 244—246.

³³ Там же, стр. 210—214.

³⁴ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 37, стр. 295.

³⁵ И. Л. Обертас. Начдив двадцатой. Великанов. М., 1964, стр. 137.

лезной дороги и часть города. В течение пяти дней шли бои. 31 мая частям XI Армии и Аздивизии удалось наголову разгромить мусаватистов, ликвидировав опасный очаг вооруженного сопротивления контрреволюции в Азербайджане. Боевыми операциями по разгрому мятежа руководил Г. К. Орджоникидзе. Активное участие в борьбе с мятежниками принимал Чрезвычайный комиссар Гянджинской губернии С. М. Эфендиев.

Для подавления контрреволюционных сил по указанию ЦК АКП(б) Азревком создал Совет рабоче-крестьянской обороны Азербайджанской ССР, которому были предоставлены самые широкие полномочия³⁶. 29 мая 1920 г. ЦК АКП(б) опубликовал обращение ко всем рабочим, крестьянам и красноармейцам Азербайджанской Советской республики. В обращении разоблачались антинародные цели мятежников, звучал призыв к защите рабоче-крестьянской власти, разгрому вооруженных выступлений контрреволюционеров³⁷.

Широкие массы трудящихся Азербайджана, откликнувшись на призыв АКП(б), активно поддерживали советские войска.

После подавления мятежа партийные и советские органы приняли меры по исправлению ошибок, допущенных в военном строительстве. Надо было полностью ликвидировать старую армию и сформировать новую, подлинно рабоче-крестьянскую Азербайджанскую Красную Армию.

В течение июня—июля 1920 г. проводилась работа по расформированию всех частей старой армии. Руководство всей реорганизацией было возложено на нового наркомвоенмора Азерб. ССР. Постановлением Революционного Комитета Азербайджанской ССР от 21 июня 1920 г. на пост наркомвоенмора был назначен видный деятель партии и Советского государства Али Гейдар Караев³⁸, вложивший немало труда в дело создания и укрепления Красной Армии в Азербайджане³⁹. Заняв пост наркомвоенмора, А. Г. Караев обратился к аскерам и командирам со следующими словами: «Наша молодая Красная Азербайджанская Армия распускает свои мощные крылья в самых тяжелых условиях, когда у нее многого не хватает... Вступая в должность народного военно-морского комиссара, я задался единственной целью — укрепить нашу мощь и поставить нашу Азербайджанскую Красную Армию на уровень Великой Красной Армии Российской Федеративной республики»⁴⁰.

В газете «Коммунист» было опубликовано обращение А. Караева «К красным аскерам», призывавшее их учиться, овладевать знаниями, готовить себя к новой жизни, к защите великих завоеваний: «Мы сейчас должны в одной руке держать свою винтовку, а в другой книгу и тетрадь»⁴¹, — писал А. Караев.

В ходе реорганизации большая часть личного состава, оставшаяся от старой армии, была демобилизована. Наркомвоенмор Азерб. ССР 15 июня 1920 г. приказал немедленно приступить к формированию новых войсковых частей путем набора добровольцев лишь по рекомендации и поручительству партийных организаций и профсоюзов.

В связи с созданием Азербайджанской Красной Армии газета «Азербайджанская беднота» на своих страницах опубликовала статью

³⁶ Газ. «Коммунист», 28 мая 1920 г.

³⁷ Там же, 29 мая 1920 г.

³⁸ Приказ по Народному военному и морскому Комиссариату Азербайджанской ССР, № 190 от 21 июня 1920 г.: «Военно-исторический журнал», 1966, № 6.

³⁹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 410, оп. 1, д. 48, л. 118.

⁴⁰ Газ. «Коммунист», 19 июня 1920 г.

⁴¹ Там же.

«Все в ряды Красной Армии». В ней говорилось о том, что Азербайджанская Советская Республика, зная по опыту России, как много трудов и борьбы нужно для полной победы революции, приступает к созданию могучей и сильной Азербайджанской Красной Армии. Она должна быть создана из сознательных рабочих и крестьян, из трудящихся, силами которых строится новый мир. Газета призывала: «Рабочие и крестьяне! Ваша судьба решается в великие дни революции. Для того, чтобы окончательно сразить контрреволюционные силы, вы должны своими собственными руками построить свою Красную Армию. Спешите товарищи! Идите же добровольцами в Красную Армию! Записывайтесь в красные рабоче-крестьянские полки. Становитесь добровольными бойцами за интересы трудящихся Азербайджана и всего мира»⁴².

Трудящиеся Азербайджана активно откликнулись на этот призыв. По сведениям Кубинского уездвоенкомата, в сентябре 1920 г. в Кубе, Кусарах, селах Рустов и Кильваре добровольно вступили в Армию 69 человек⁴³, в Шамхоре записались в Красную Армию 150 молодых крестьян⁴⁴.

Одним из первых мероприятий нового наркомвоенмора Азербайджанской ССР по реорганизации армии было формирование «1-го интернационального имени товарища Ленина стрелкового полка», и стрелкового полка «Красный Восток»⁴⁵.

В середине июня 1920 г. было начато формирование Азербайджанской сводной стрелковой дивизии в составе пяти стрелковых бригад, состоявших из 12 стрелковых полков; кавалерийской бригады (полков—3); нескольких артиллерийских дивизионов; технических войск и запасной артиллерийской батареи⁴⁶. Войсковые части дивизии были разбросаны по всему Азербайджану, что крайне затрудняло связь с ними. Численность этих войсковых частей в то время едва достигала 20% их штатного состава.

В июле 1920 года по всей республике была объявлена неделя вербовки добровольцев в Азербайджанскую Красную Армию. Неделя проводилась под руководством Центральной комиссии, куда входили представители ЦК АКП(б), Азревкома, Наркомвоенморкомиссариата Азерб. ССР, Политуправления XI Красной Армии, наркомпроса, Совпрофсоюза, Союза молодежи и Союза Рабис, Уездвоенкомов. При уездных военных комиссариатах действовали уездные комиссии⁴⁷. По состоянию на 15 июля 1920 г. всего личного состава во вновь формируемых войсковых частях, военных учреждениях Азербайджанской Красной Армии числилось 5484 человека⁴⁸.

В организационный период своего существования Наркомвоенморкомиссариат Азерб. ССР испытывал серьезные трудности вследствие позднего формирования Бакинского и Гянджинского Губвоенных комиссариатов, а также из-за нехватки опытных военных кадров. Однако; невзирая на тяжелые условия в центре и на местах, была проведена большая работа. Так, например, к концу ноября 1920 г. полностью были сформированы Главные военно-хозяйственное, военно-санитарное, военно-ветеринарное, артиллерийское, инженерное управления со всеми необходимыми командами, складскими мастерскими⁴⁹. Были созданы

также политотдел, Центрком по борьбе с дезертирством, Военно-революционный трибунал, Управление воздушного флота Азерб. ССР, Автоуправление, штаб войск внешней и внутренней обороны железных дорог, Управление коменданта г. Баку, Центральная закупочная комиссия⁵⁰, Главное управление всеобуча с одним территориальным полком в г. Баку, и положено основание к организации полковых территориальных округов в Баку и Гяндже...⁵¹

Под руководством А. Г. Караева были полностью сформированы губернский и уездный военные комиссариаты, положена основа военным комиссариатам в уездах Азерб. ССР⁵².

17 августа 1920 г. был опубликован первый декрет Азревкома о мобилизации, подписанный председателем Азревкома Н. Наримановым и Народным комиссаром по военным и морским делам А. Г. Караевым⁵³.

В связи с мобилизацией для ведения политической работы среди населения была образована Чрезвычайная мобилизационная комиссия.

В результате первой мобилизации только лишь по Бакинскому губернскому военному комиссариату на призыв явилось 3274 человека, из них на действительную военную службу было зачислено 2670 человек⁵⁴. Из числа мобилизованных в Баку и его уезде около 2000 человек было передано для пополнения в Азербайджанскую сводную дивизию⁵⁵.

К концу сентября 1920 г. в Азербайджанскую Красную Армию входили:⁵⁶ 1) сводная дивизия в составе 3-х бригад по 3 полка в каждой; 2) конная бригада из 2-х полков; 3) артдивизион; саперная рота; 4) отдельная зенитная батарея.

По состоянию на 12 августа 1920 г. в составе 1-й Азербайджанской РКК сводной стрелковой дивизии числилось личного состава: а) комсостава — 365 чел.; б) административно-хозяйственного — 154 чел.; в) красноармейцев — 4307 чел.⁵⁷

Перед красными воинами формируемой Азербайджанской сводной дивизии и других частей стояла задача напряженной боевой учебы. В приказе Нарвоенморкомиссариата Азерб. ССР от 5 августа 1920 г. говорилось: «Для аскеров в первую очередь необходимо научиться стрелять, колоть штыком, действовать ручной гранатой, приспособляться к местности..., для командного состава—усвоить сведения из полевого устава и изучить опыт гражданской войны»⁵⁸.

Народный комиссар по военным и морским делам Азерб. ССР требовал от командиров, чтобы каждый аскер получил определенные знания. «Каждый час занятий должен подвигать дело вперед»⁵⁹. При этом он обращал особое внимание на практические занятия и на необходимость постоянно крепить дисциплину. «Дисциплина — душа армии, — подчеркивал Караев, — и без нее крепкого боевого войска быть не может»⁶⁰.

К этому же времени относится создание военно-воздушного флота республики, который состоял из морской школы авиации, 1-го азербайджанского авиаотряда, зенитной батареи и штаба воздушного флота

⁵⁰ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 11, лл. 85—86.

⁵¹ Там же.

⁵² Партархив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 74, д. 121, лл. 33—34.

⁵³ Там же, оп. 177, ед. хр. 9, л. 26.

⁵⁴ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 85, л. 5.

⁵⁵ Там же, д. 121, л. 242.

⁵⁶ Там же, л. 270—171.

⁵⁷ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 5, л. 68.

⁵⁸ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 2, л. 239.

⁵⁹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 410, оп. 1, д. 40, л. 38.

⁶⁰ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 40, л. 38.

⁴² Газ. «Азербайджанская беднота», 6 августа 1920 г.

⁴³ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 2095, оп. 1, д. 2, л. 136—139.

⁴⁴ Д. Ж. Гулиев. Борьба Коммунистической партии за осуществление национальной политики в Азербайджане. Баку, 1970, стр. 541.

⁴⁵ ЦГАСА, ф. 25846, оп. 1, д. 4, л. 38.

⁴⁶ Там же, ф. 216, оп. 3, д. 819, л. 88.

⁴⁷ Д. Ж. Гулиев. Под знаменем ленинской национальной политики, Баку, 1972.

⁴⁸ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 11, лл. 85—86.

⁴⁹ Там же, д. 121, л. 242.

Азербайджанской ССР⁶¹. Приказом Нарвоенморкомрата Азерб. ССР, от 3 июня 1920 г. командиром 1-го авиационного отряда был назначен С. А. Монастырев, а комиссаром С. А. Красовский — ныне маршал авиации⁶².

В Советском Азербайджане был сформирован ряд армянских и грузинских частей, которые участвовали в боях за освобождение Армении и Грузии от дашнакского и меньшевистского господства.

Азербайджанские партизаны в Нахичевани⁶³ вместе с полком XI Армии помогали армянским братьям в установлении Советской власти в армии и подавлении дашнакского мятежа.

Помимо боевых формирований в республике велась работа по созданию внутренних войск, необходимых для охраны порядка и несения караульной службы. По решению Бакревкома 27 мая произошло переформирование рабоче-крестьянской гвардии в батальон войск внутренней охраны⁶⁴. Имевшиеся в уездах отряды особого назначения влились во вновь формируемые части⁶⁵. На основании декрета Азревкома от 16 октября 1920 г. была организована коивоенная стража⁶⁶.

Важное значение для безопасности границ республики имело создание летом 1920 г. войск пограничной охраны, куда входили 25 отрядов, 99 постов, 486 конных и 844 пеших пограничника⁶⁷.

Наряду с созданием постоянной армии делались определенные шаги в направлении введения военно-милиционной системы. Основная идея этой системы состояла в подготовке населения к обороне не в рядах постоянной армии, а путем охвата его всеобщим военным обучением (Всеобуч). В Азербайджане эта работа началась со 2-й половины 1920 г.⁶⁸

Особое значение имело создание соответствующего партийно-политического аппарата, призванного спланировать в ряды Красной Армии, воспитывать в духе коммунистического сознания, преданности новому общественному строю, в духе советской воинской дисциплины. Роль этих воспитателей играли представители партий в Армии — военные комиссары. В годы гражданской войны военкомы сыграли важную роль в советском военном строительстве. «Без военкомов, — говорил В. И. Ленин, — мы не имели бы Красной Армии»⁶⁹.

В Азербайджанской Красной Армии институт военкомов был введен с первых же дней ее организации.

В соответствии с постановлением ЦК АКП(б) и Азревкома от 9 июля 1920 г. при штабе Азербайджанской Красной Армии было создано Политуправление Азерб. ССР, начальником которого был назначен старый большевик, член партии с 1911 г. — Мовсум Кадирли (Исрафилбеков)⁷⁰.

⁶¹ ЦГАСА, ф. 195, оп. 1, 660, л. 62.

⁶² Партархив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 456, оп. 7, 7—8, д. 122, л. 162.

⁶³ Осенью 1920 г. по инициативе коммунистов Нахичевани, был сформирован партизанский отряд «Красный Табор», командиром его стал герой гражданской войны в Нахичевани Абаскули Шадлинский. Вначале отряд состоял из 200 бойцов-азербайджанцев. В дальнейшем он пополнялся новыми силами из представителей других национальностей.

В конце 1920 г. «Красный Табор» сражался против дашнаков на Даралагезском участке.

⁶⁴ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 10, л. 4.

⁶⁵ Там же, ф. 410, оп. 1, д. 131, л. 38.

⁶⁶ Там же, л. 240.

⁶⁷ Там же, д. 34, л. 251.

⁶⁸ См. «Кэич коммунист» («Молодой коммунист»), 25 декабря 1920 г.

⁶⁹ «Армия Советская». Госполитиздат, М., 1969, стр. 33.

⁷⁰ ЦГАСА, ф. 9, оп. 9, д. 32, л. 16.

В результате мер, принятых ЦК КП(б) Азербайджана, в основные соединения Азармии было направлено 28 военкомов⁷¹.

В своем воспоминании член КПСС с 1917 года Алескер Аббас оглы Шахбазов писал: «... в создании Политуправления активное участие принимал М. Исрафилбеков (Кадирли). Коммунисты: М. Э. Эфендиев, Б. Пирвердиев, М. Г. Салаев, Э. Г. Гамидов (Даглы), А. Г. Мехтиев и другие, которые являлись организаторами подпольной революционной работы среди солдат и офицеров мусаватской армии в 1918—1919 гг. были направлены ЦК АКП(б) на ответственные работы в войсковые части Азербайджанской Красной Армии на должности военных комиссаров частей»⁷².

Учитывая острый недостаток опытных политработников для Азербайджанской Красной Армии, Политуправления XI и I-й армии из своего состава выделили часть ответственных работников, которые приняли участие в организации органов ПУРа Азерб. ССР⁷³.

Органы Пура активно участвовали в мероприятиях по подготовке первого призыва в Азербайджанскую Красную Армию. По инициативе ПУРа была организована агит-мобилизационная комиссия, в распоряжении которой имелось много агитаторов...⁷⁴

Политуправление приняло на себя общее руководство по ведению политико-воспитательной работы в формируемых частях Азербайджанской Красной Армии. О значении этой работы Н. Нариманов на первом заседании Бакинского Совета говорил: «Нужно направить много сил и энергии на работу среди красных аскеров Азербайджана, нужно стремиться поднять их культурный и политический уровень до высоты русских красных воинов. В этом залог революционирования и воспитания азербайджанской деревни»⁷⁵.

В ходе этой работы политическая сознательность солдат поднялась, наладилась тесная связь с трудящимися, населением тех местностей, где дислоцировались части. В подтверждение этого можно привести ряд характерных примеров. Кызыл аскеры вместе с нефтяниками приняли активное участие в общебакинском субботнике 15 июля 1920 г. В этот день дружно вышли на работу 1004 человек военнослужащих⁷⁶.

Со своей стороны трудящиеся республики проявляли большую заботу о Красной Армии, принимали участие в различных комиссиях по оказанию ей помощи. Так, например, в связи с тяжелым материальным положением Азармии Политбюро ЦК АКП(б) в своем постановлении от 26 августа 1920 г. признал необходимым организовать «День Азербайджанской Армии...»⁷⁷ Вслед за этим была проведена «Неделя Красного командира». Во время «Недели аскера» организован сбор вещей среди населения, который дал блестящие результаты⁷⁸.

Успешно прошла «Неделя больного и раненого красноармейца». Комиссия по организации «Недели больного и раненого красноармейца» свою работу проводила совместно с Советом профессиональных союзов Азербайджана⁷⁹. Профсоюзными организациями республики оказана помощь госпиталям...⁸⁰

⁷¹ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 91, лл. 1—2.

⁷² «Совет нахичиџэти угрунда». Баку, Азернешр, 1967, стр. 210—213.

⁷³ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 25, лл. 40—41.

⁷⁴ Там же, д. 121, л. 356.

⁷⁵ Газ. «Коммунист», 20 июля 1920 г.

⁷⁶ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 1114, оп. 1, д. 25, л. 30.

⁷⁷ Партархив Азерб. филиала ИМЛ при ЦК КПСС, ф. 1, оп. 74, д. 122, л. 3.

⁷⁸ ЦГАОР Азерб. ССР, ф. 246, оп. 1, д. 121, л. 356.

⁷⁹ Там же, ф. 1114, оп. 2, д. 135, л. 22.

⁸⁰ Там же, л. 45.

Во время агитационно-политических компаний особенно ярко проявилась неразрывная связь трудового народа Азербайджана со всей Красной Армией.

Обобщая приведенный в этой статье фактический материал, можно сделать нижеследующие выводы:

1. Период с мая 1920 г. по декабрь 1920 г. представляет собой первый этап строительства Красной Армии в Азербайджане. В указанные периоды были заложены основы для ее дальнейшего развития.

2. Создание Красной Армии Азербайджана было одним из важных проявлений ленинской национальной политики. Оно открыло для трудящихся Азербайджана возможность с оружием в руках защищать завоевания Великого Октября, национальной независимости и свободу азербайджанского народа. Тем самым навсегда было покончено с имевшим место до революции таким проявлением национального неравноправия, как закрытие для азербайджанцев доступа к военной службе.

3. Отсутствие необходимого опыта в советском военном строительстве республики при формировании Азербайджанской Красной Армии было сопряжено с некоторыми ошибками, во время исправленными под руководством ЦК АКП(б).

4. Основы Вооруженных Сил Азербайджанской ССР закладывались при братской помощи РСФСР в лице XI Армии, оказавшей помощь как в подавлении сопротивления контрреволюции внутри республики, так и в формировании первых частей Азербайджанской Красной Армии.

Р. Е. Зејналов

1920-чи илдә Азәрбајчанда Гызыл Ордунун јарадылмасы тарихиндән

ХҮЛАСӘ

Азәрбајчан ССР-дә һәрби гуручулуг вә милли Гызыл Орду бирләшмәләринин јарадылмасы, онларын республикамызда Совет һакимийјәтини мөһкәмләндирилмәси уғрунда мүбаризәси тарихинин өјрәнилмәсинин бөјүк елми вә сijasи әһәмијјәти вардыр.

Азәрбајчан Гызыл Ордусу тарихинин өјрәнилмәси совет һәрби гүвәләри тарихинин өјрәнилмәсинин тәркиб һиссәсини тәшкил едир.

1920-чи илин мајындан декабрына кими олан дөвр Азәрбајчанда Гызыл Ордунун јарадылмасынын биринчи мәрһәләсини тәшкил едир. Азәрбајчан Гызыл Ордусунун сонрақы инкишафынын әсасы мәнз бу дөврдә гојулмушдур.

Азәрбајчан Гызыл Ордусунун јарадылмасы Ленин милли сijasәтинин мүһүм чәһәтләриндән бири иди. Бу, Азәрбајчан зәһмәткешләринә Бөјүк Октябрын наилијјәтләрини, Азәрбајчан халгынын азадлыг вә мүстәгиллијини горумаг имканы верди.

Совет һәрби гуручулугу саһәсиндә лазыми тәчрүбә олмадығындан Азәрбајчан Гызыл Ордусунун јарадылмасында бәзи нөгсанлара јол верилмишдир ки, онлар да Азәрбајчан К(б)П Мәркәзи Комитәсинин рәһбәрлији алтында вахтында арадан галдырылды.

Азәрбајчан һәрби гүвәләринин әсасы XI Ордунун јахындан вә һәртәрәfli көмәји илә гојулмушдур.

Совет Русијасы республикамызын дахилиндә әксингилабын дармадағын едилмәсиндә илк Азәрбајчан милли Гызыл Орду һиссәләринин јарадылмасында мүһүм рол ојнамышдыр.

Һ. Ә. ДӘЛИЛИ

ШАҺСЕВӘН ТАЈФАСЫ ВӘ ОНУН АЗӘРБАЈЧАНЫН СИЈАСИ ҺӘЈАТЫНДАКЫ МӨВГЕЈИ ҺАГГЫНДА

XVII әсрдән е'тибарән Азәрбајчанын сijasи һәјатында мүһүм рол ојнајан тајфалардан бири дә Шаһсевән тајфасыдыр. Онун тарих сәһнәсинә кәлмәси биләваситә I Шаһ Аббасын (1587—1629) ады илә бағлыдыр. Шаһсевәнләр мәнз онун шәхси тәшәббүсү илә әмәлә кәлмиш вә бир тајфа һалында формалашмышлар. Бу тајфа әмәлә кәлдији күндән башлајараг узун мүддәт Сәфәви һөкмдарларынын әсас гошун һиссәләриндән бири олмуш вә онларын апардыглары дөјүшләрдә фәргләнишләр. Бунунла әлагәдар олараг онун башчылары бир сыра тигүл һүгүгу дашыјан торпаглар, ханлыг титуллары, һабелә бир чох имтијаз алмаға наил олмушдулар.

Лаикин сонралар вилајәтләрдәки мүнбит торпаглары, зәнкин јайлаг вә гышлаглары әлә кечирән вә мүһүм дөвләт вәзифәләринә малик олан Шаһсевән тајфа башчылары арасында мәркәздәнгачма мејлләри әмәлә кәлди. Буна көрә дә Сәфәви һөкмдарлары Шаһсевән тајфа башчыларындан еhtiјат едиб, онларын һүгүгларыны мөһдудлашдырмаға башладылар. Бу, шаһсевәнләрин чидди наразылығына вә мүгавимәтинә сәбәб олмаја билмәзди.

Мәркәзи дөвләтә гаршы Шаһсевән тајфа башчыларынын мүбаризәси XVIII әсрин әввәлләриндә даһа да күчләниш вә нәһајәт, һәммин әсрин орталарында објектив амилләрин јаратдыгы шәраитдән истифадә едәрәк мүстәгил Әрдәбил ханлығыны әмәлә кәтирмишләр.

Азәрбајчанын ичтимаи вә сijasи һәјатында Шаһсевән тајфасынын тутдугу мүһүм мөвгејә бахмајараг, онун мәншә вә тарихи һәлә дә лазыми гәдәр ишләнилмәмишдир. Бундан башга, Шаһсевән тајфасынын тарихи һаггында өтәри мә'лумат верән бир сыра буржуа мүәллифләри өз јазыларында мүхтәлиф сәһв вә тәһрифләрә јол вермишләр. К. Е. Босворт јазыр ки, «I Шаһ Аббас ири Шаһсевән тајфа башчыларына дејил, она садиг олмаға анд ичмиш түркмән групларынын артмасына һәр чүр јардым едирди»¹. Мүәллифин ирәли сүрдүју мүддәәтамамилә јанлышдыр. Чүнки Шаһсевән тајфасы шаһын ән инаныл-

¹К. Е. Босворт. Мусульманские династии. Москва, 1971, стр. 228.

мыш силаһлы дэстәси олдуғу үчүн онун шәхси гвардијасыны тәшкил едирди².

Рус тарихчилэриндэн П. Г. Бутков³ вэ мүасир түрк тарихчиси Ча-
ханкир Зејнал оглу⁴ шаһсевэнлэрини Түркијэдэн көчүб кэлэн тајфа-
лардан тэшэккүл тапдыгыны иддиа едирлэр. Вл. Марковун фикринчэ,
һэммин тајфаны XVI эсрдэ Ирана мүһачирэт едэн Асија түрклэри эмә-
лэ кәтирмишлэр⁵. Бир сыра мүасир Иран мүәллифлэри исә бири дикә-
рини тәкрар едәрэк һәммин тајфанын тәркиб вэ гурулушу һаггында
доғру олмајан фикирлэр ирәли сүрүрлэр⁶. Мәһз бунлары нәзәрә ала-
раг, илк мәнбә вэ архив сәнәдлэринин тәһлили әсасында Шаһсевән
тајфасы тарихинин өјрәнилмәси вэ бу һагда мүәјјән мә'луматын верил-
мәси мәгсәдәүјүн һесаб едилди.

Мәлүм олдугу кими, XIV әсрнн ахырларында Әрдәбил Сәфәви шејхләри Азәрбајҗанда јашајан бир сыра ел вә гәбиләләри өз һимајәләри алтына алмышдылар⁷. Бу һимајә дағыныг вә көчәри һәјат сүрән әһалинин тәһлүкәсизлијини мүәјјән гәдәр тә’мин едирди. Дини әгидә әсасында Сәфәви шејхләринә бағланап һәмин тајфалар кет-кедә Сәфәвиләр әтрафында даһа сых бирләширдиләр⁸. Сәфәвиләрә фанатикчәсинә е’тигад едән вә онлара консуз һөрмәт бәсләјән әһали Сәфәви шејхләрини өzlәринин мүршүд⁹ вә мөвлалары¹⁰ адландырырдылар¹¹. Сәфәви шејхләри итаәт вә фәдакарлыгда нүмунәләр көстәрән тәрәфдарларыны, «Хәлифә», «Хәлифә-је хулафә»¹², «Мүрид»¹³ вә «дәрвиш»¹⁴ титуллари илә тәлтиф едирдиләр¹⁵. Белә бир гаршылыглы мүнасибәт Әрдәбил шејхләринин даһа да нүфуз газанмаларына вә нәһајәт һөкүмәти әлә кечирмәләринә сәбәб олду.

I Шаһ Исмајылын һакимијјәти (1501—1524) дөврүндән башла-
 јараг, Сәфәви һөкмдарлары әсасән онлара е'тигад едән көчәри тајфа-
 лар һесабына јаранан Гызылбаш ордусуна¹⁶ архаланараг, дахили вә

² Гејд: Бу нагда кениш маълумат үчүн бах: Искандәр бәј Муншин. Тарих-а
аләм ара-ји Аббаси, Тегран, 1314, сәһ. 9—15.

³ П. Г. Бутков, Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг., часть I, СПб, 1869, стр. 242.

⁵ Вл. Марков, Шахсенов, цит. Мухомов, 1992, с. 124.

⁵ В. Л. Марков, Шахсеваны на Мугани (Записки Кавказского отдела Императорского Русского Географического общества, кн. XIV, вып. I), Тифлис, 1890, стр. 2.

[illegible]

7 Корсун. Военный обзор персидского передового театра (не подлежит оглашению). Тифлис, 1909, стр. 52.

⁸ Там же.

⁹ Мүршүд доғру јол көстөрөн, рәһбәр, сиррләри билән, һәгигәти дәрк едән шәхсә тејилір. Шәмсәддин С а м и. Түрк лүғәти, II ч., Истамбул, сәһ. 1314.

м в Иране в XII—XV веках. Ленинград 1966 стр. 26

¹¹ Бах: Искандәр бәй Мүнши. Көстәрилән әсәри, сәһ. 14, 37, 132

ир. Халифе-је хулафә—халифәләр халифәси дәмәкдир. Ү

Әлифә-җе хулафә—хәлифәләр хәлифәси демәкдир. Илк дәфә олараг Шејх Әнсара вермишди. Бу дөврдән башлаја-
Әлифә вә хәлифе-җе хулафә титулунун эмәл кәлмәси вә Гарадаг тајфа башчыла-
ында галмасы һаггында оху: Искәндәр бәј Мунши Кастарҗи

Мүрид шејхләре, дин башчыларына е'тигад едән шахслара әсәри.

¹⁴ Дарвиш шејхлэрин (тэригэт саһиблэринин) мэрһэмэт вэ мэхэббэтлэринэ еһ-ч, сәһ. 607.

⁵ Искандар бәј Мунши. Көстәрилән әсәри, сәһ. 9, 12, 13, 14.

итгон. Малек ва заре дэр Иран, Тегран, 1339, сәһ. 213.

ах: Искэндэр бэј Мүнши. Көстөрилэн әсәри, сәһ. 762; И. П. Петушевски.

хариичи дүшмәнләринә гаршы бир сыра мүвәффәгйјјәтли мүһарибәләр апармышлар.

Лакин илк заманларда Сәфәвиләрин һакимијјәт башына кәлмәсиндә һәлледичи гүввә олан тајфалар, сонралар һәмин дөвләтин сабитләшмәси вә мәркәзләшмәси үчүн бөјүк бир манәјә чеврилдиләр¹⁷. Ајры-ајры вилајәтләрдә игтисади вә сијаси һакимијјәти ирси олараг өз әлләринә кечирмиш ел-тајфа башчылары мәркәзи дөвләт апаратынын зәифләмәси илә әлағәдар олараг она табә олмур вә вилајәтләри өзбашына идарә едирдиләр¹⁸. Бундан әлавә, өз торпагларынын кенишләндирилмәси уғрунда мүхтәлиф тајфа башчылары (ири феодаллар) арасында баш верән ара мүһарибәләри өлкәдәки һәрч-мәрчлији даһа да дәринләшдирир вә мәркәзи һакимијјәтин ифласа уғрамасы просесини сүр'әтләндирди¹⁹.

И Шаһ Аббас һакимийјәтә кәлдикдән сонра өлкәдәки дағыныгыға сон гојмағ вә ваһид мәркәзләшмиш дәвләт јаратмағ мәгсәди илә бир сыра ислаһатын һәјата кечирилмәсини өз гаршысына мәгсәд гојду²⁰. Онлардан бири дә вилајәтләрдәки һакимләрин (тајфа башчылары-ның) фитнәләринә²¹ сон гојмагдан вә онлары мәркәзи дәвләтә табәтмәкдән ибарәт иди. О, тајфа башчыларының мугавимәтини гырмағ²² тајфалары дахилән парчаламағ вә онларын ичәрисиндә нүфуз әлдәтмәк мәгсәди илә өз јахын адамлары илә мәсләһәтләшди²³.

Нәһәјәт, Сәфәви һөкмдары мұхтәлиф вилајәтләрдә, ајры-ајры тајфалар тәркибиндә јашајан шаһ тәрәфдарларыны өз әтрафында бигләшдирмәк вә онлардан јени бир тајфа јаратмағ гәрарына кәлди. I Шаһ Аббас өз планыны һәјата кечирмәк мәғсәди илә бүтүн өлкәдә «шаһын мүбарәк башыны севәнләр шаһ әтрафында топлашсынлар» шүарыны ирәли сүрдү²⁴.

Шаһ чагырышына чаваб оларак ири феодаллар тәрәфиндән сы хышдырылып, мөһдудлашдырылан бир сыра зәиф вә кичик тајфала онун әтрафында бирләшдиләр.

Шаһсевән тајфасы сыраларына дахил олмаг тајфалары тәшки
едән мүхтәлиф ичма группалары, гәбиләләр вә ојмаглар²⁵ ичәрисинд
кениш јајылмаға башлады. Белә ки, аз бир мүддәт ичәрисиндә ону
сајы 100.000-дән чох аиләјә чатды. Заман кечдикчә шаһсевәнләри
мигдары даһа да артырды²⁶.

Беләликлә, Шаһ Аббасын һәјата кечирдији тәдбир јени бир та
фанын—Шаһсевәнләр тајфасынын әмәлә кәлмәсинә сәбәб олду²⁷. Б
просес, јә'ни ичма группарынын, гәбиләләрин өз әввәлки тајфалары

Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI начале XIX вв., Ленинград, 1949, стр. 89.

17 И. П. Петрушевский. Көстәрилән әсәри, сәһ. 89.

¹⁸ Искандар бэй Мунши. Көстөрилэн, эсэри, сәһ. 254—353.

¹⁹ Корсун. Көстәрилэн әсәри, сәһ. 53; Ләмбитон. Көстәрилэн әсәри, сәһ. 215.

20 Һәм ин ислаһат һаггында кениш мә'лумат үчүн бах: В. Ф. Минорс
Сәфәви дәүләтнин идарәдилмә органлары (фарс дилиндә), Тһһран, 1334.
27-31; Әһмәд Та ч б ә х ш. Иран Сәфәвиләр ин һакимијәти дөврүндә (фарсч
Тәбриз, 1340, сәһ. 378.

²¹ Бу һагда лазыми маълумат үчүн бах: Искандар бәј Мунши. Кәстари эсари, сәһ. 273.

²² Ҳачу Зејналабдин Ширвани. Бустан-ус-саҷаҳэ, Теҳран, 1316, с. 326.

²³ Искандар бај Муншин. Көстәрилән әсәри, сәһ. 31.

23 Искэндэр б
24 Янз оролз

²⁵ *Оймаг*—гэбилэлэри эмэлэ кэтирэн ажры-ажры гонум анлэлэр вэ жахуд б чалырларла іашајан, гонумлуг мүнасибэтлэринэ малн олан дэстэлэрэ дејилирди.

²⁶ Корсун. Көстәрилән әсәри, сәһ. 53.

²⁷ Һачы Зејналабдин Ширвани. Көстәрилән әсәри, сәһ. 316; Аббас Иғо
Тарих-и мүфәссәлә Иран әз истила-ји моғул та ингирази Гачаријјә, Тегһран,
сәһ. 28.

дан ажрылыб шаһсевәнлији гәбул етмәләри вилајәтләрдә ирси һөкм-ранлыг едән ел-тајфа башчыларынын нүфуздан дүшмәси илә нәтичә-ләнди²⁸.

Күман етмәк олар ки, Шаһсевән тајфасы формалашаркән гоншу өлкәләрдән көчүб кәлән бә'зи жарымкөчәри группар да онун тәркиби-нә дахил олмушдулар. И. П. Петрушевски еһтимал едир ки, Түркијә-дә баш верән Чәләлиләр үсјаны вә вәтәндаш мұһарибәси илә әләгә-дар олараг бир сыра тајфаларын галыглары Ирана (Азәрбајчана) көчәрәк өзләрини шаһсевән адландырмышдылар²⁹. Ејни заманда бә'-зи күрд гәбиләләри дә өз бәјләринин мејл вә көстәришләри әсасында Шаһсевән тајфасы сыраларына дахил олмушдулар³⁰. Бүтүн бунлара бахмајараг тәркибиндә жүз миндән артыг аиләни бирләшдирән Шаһ-севән тајфасыны харичдән көчүб кәлән ажры-ажры кичик группар әмә-лә кәтирә билмәзди.

Илк мәнбәләрдә олан мә'лумата көрә, Шаһсевән тајфасыны Азәр-бајчан әразисиндә жарымкөчәри һәјат сүрән әһали, о чүмләдән Әфшар, Гачар, Чаваншир (отуз ики) вә саирә тајфалардан ажрылмыш ојмаг-лар, голлар тәшкил едирдиләр³¹. Буна да гејд етмәлијик ки, бир сы-ра мұәллифләр, о чүмләдән П. Г. Бутков Азәрбајчанда јашајан тај-фалары (Әфшар, Гачар вә саирә) данышдыглары диллә әләгәдар олараг түрк кими гәләмә вермишдиләр³².

Шаһсевәнләрин харичдән Азәрбајчана мұһачирәт едән тајфалар һесабына әмәлә кәлмәсини иддиә едән мұәллифләрә көрә, һәмин тај-фанын јаранмасында илк тәшәббүсү Сархан бәј башда олмагла. Јүн-сүр бәјин нәвәләри вә онлара мәнсуб ојмаглар етмишдиләр. Сархан бәји вә онун гардашларыны (Гоча бәј вә Бидәли бәј) гәбиләләри илә бирликдә шаһсевәнлији гәбул едән группарын өн сыраларында олма-ларыны еһтимал етмәк олар. Лакин онлары харичдән кәлмиш тај-фалар кими гәләмә вермәк сәһвдир, чүнки Сархан бәјә анд олан вә онун ады илә (Сарханбәјлиләр) адланан жарымкөчәри гәбилә Азәрбај-чанын мәшһур тајфаларындан олан Әфшар елинин бир голудур³³.

Бир сыра мұасир Иран мұәллифләри, о чүмләдән Мәс'уд Кејһан вә Кәрим Бәһмәни шаһсевәнләрин 32 тајфадан ибарәт олдуғуну гејд едир-ләр³⁴. Онларын ирәли сүрдүјү бу фикир тамамилә јанлышдыр. Әслиндә бүтүн Азәрбајчанда һеч вахт классик формада бир о гәдәр тајфа олмамышдыр. Бундан әлава, рус, түрк мәнбәләри вә архивләрдә мұһа-физә едилән бир чох тарихи сәнәдләр онларын ирәли сүрдүкләри фик-ри тәсдиг етмир.

Бизчә, буржуа мұәллифләринин бу барәдә бурахдыглары сәһв, тајфаларын тәркиби вә онларын әмәлә кәлмәси тарихинин лазыми гәдәр өјрәнилмәмәсиндән ирәли кәлмишдир. Мә'лум олдуғу кими, һәр тајфа ону тәшкил едән гәбиләләрин сајына көрә өзүнәмәхсус адлар

²⁸ Вл. Марков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 4; Зејнал оғлу Чәһанкир. Көстә-рилән әсәри, сәһ. 124.

²⁹ И. П. Петрушевский. Очерки по истории феодальных отношений..., сәһ. 95—96.

³⁰ Искәндәр бәј Мүнши. Көстәрилән әсәри, сәһ. 455.

³¹ Јенә орада.

³² П. Г. Бутков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 244.

³³ Әфшар тајфасы вә онун голлары һаггында кениш мә'лумат үчүн бах: Н. Ә. Дәлили. XVIII әсрдә Азәрбајчанын сијаси һәјатында Әфшарларын мөвгеји һаггында. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1969, № 3, сәһ. 34—41.

³⁴ Мәс'уд Кејһан. Чоғрафија-ји мұфәссәли Иран, Тегһран, 1311, сәһ. 105; Бәһ-мән Кәрим. Чоғрафија-ји мұфәссәли тарихи гәрбе Иран, Тегһран, 1316, сәһ. 144.

дашыјан голлара ажрылды. О чүмләдән гачарлар 12³⁵, әфшарлар 14³⁶ вә саирә.

Шаһсевән тајфасы формалашаркән, бә'зән бир нечә гола малик бүтүн тајфа, бә'зән исә һәр тајфадан бир нечә гол онун тәркибинә дахил олмушду. Мәсәлән, Сарыханбәјли вә Инанлы адларыны дашы-јан Шаһсевән бөлмәләри (Иран мұәллифләринин дилинчә десәк, Шаһ-севән тајфалары) ажры-ажры тајфалар дејил, јалныз Әфшар елине мәнсуб олан голлардырлар³⁷.

Ону да гејд етмәлијик ки, ажры-ажры тајфалардан ажрылан вә шаһсевәнлији гәбул едән голлар ахыра гәдәр ваһид гәбиләләр һалын-да галмырды. Заман кечдикчә онлар артыг бөјүјүр вә јени мејдана чыхан нүфузлу бәјләрин адларыны дашыјан һиссәләрә парчаланырды-лар. Вл. Марков илк мәнбәләрә истинад едәрәк, Шаһсевән тајфасы-ны тәшкил едән ажры-ажры голлар арасында вахташыры баш верән парчаланмалар һаггында ајдын вә конкрет мә'лумат верилмишди. Мұ-әллифә көрә, Јүнсүр пашанын нәвәләриндән бири Бәјдәли бәјә мән-суб олан (Бәјдәли бәјлиләр) гол сонралар Мәстәли бәјлиләр, Гара гасымлылар, Әлибаба бәјлиләр, Новрузлу бәјлиләр адларыны дашы-јан һиссәләрә парчаланмышды³⁸.

Шаһсевәнләрин тәркиби вә әмәлә кәлмәсинә даир 1827—1828-чи илләрдә Әрдәбил вилајәтини мұшаһидә едән рус сәјјаһлары даһа мөгсәдәүјгун фикир сөјләмишләр. Онлар шаһсевәнләрин тајфалардан дејил, гәбиләләрин (ичма группарынын) бирләшмәсиндән әмәлә кәл-дијини иддиә едирләр³⁹. Лакин һәмин мұшаһидәчиләр бирләшмәдә иштирак едән гәбиләләрин сајы һаггында һеч бир мә'лумат вермә-мишләр.

Зејнал оғлу Чәһанкир дә рус мұәллифләри кими шаһсевәнләрин гәбиләләрдән әмәлә кәлмәси фикрини ирәли сүрмүшдү⁴⁰. Лакин мұ-әллиф онларын 32 гәбиләдән ибарәт олмасы мәсәләсини шүбһә алты-на алмышды. О јазыр: «Әһали ичәрисиндә јанлыш олараг шаһсевән-ләрин 32 гәбиләдән ибарәт олмасы фикри јајылмышдыр. Әслиндә онун тәркибиндә даһа чох гәбиләләр бирләширләр»⁴¹. Бизчә, Чәһанкирин ирәли сүрдүјү мүддәә һәгигәтә ујғундур. Чүнки Халхал, Гарадағ, Мешкин, Әрдәбил вилајәтләриндә вә Гызыл үзән чајы әтрафында ја-шајан шаһсевәнләрә мәхсус гәбилә адлары көстәрилән сајдан гат-гат артыгдыр⁴². Буну нәзәрә алараг, белә бир еһтималы нәтичәә кәлмәк олар ки, мұхтәлиф тајфалардан ажрылан вә шаһсевәнлији гәбул едән гәбиләләрин һамысы дејил, тәкчә Әрдәбил вилајәтиндә сакин оланла-рын сајы 32 олмушдур.

Мә'лум олдуғу кими, XVIII әсрин әввәлләриндә Сәфәви дөвләти-нин сон дәрәчә зәифләмәсиндән истифадә едән Түркијә, Зағафгазија өлкәләрини ишғал етмәјә һазырлашырды. Онун бу ишә чәлб едилмә-синдә Русија илә рәгабәт апаран Гәрби Авропа дөвләтләринин фитнә-кар сијасәтләри дә аз рол ојнамырды⁴³.

Османлы Түркијәсинин планларыны әввәлчәдән билән рус дөвлә-ти өз чәнуб сәрһәдләринин тәһлүкәсизлијини тә'мин етмәк мөгсәдилә

³⁵ Сәид Нәфиси. Тарихи Гачар (Рузнаме-ји шәфәғи сорх № 251), Тегһран, 1342, һ. г., сәһ. 4.

³⁶ Кавјанпур Әһмәд. Тарихи Азәрбајчан, Тегһран, 1346, сәһ. 189.

³⁷ Бах: Н. Ә. Дәлили. Көстәрилән әсәри, сәһ. 36.

³⁸ Вл. Марков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 3—5.

³⁹ ЦГВИА, ф. 446, л. 172, л. 1.

⁴⁰ Зејнал оғлу Чәһанкир. Азәрбајчан тарихи, Истамбул, 1924, сәһ. 123.

⁴¹ Зејнал оғлу Чәһанкир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 123—124.

⁴² Шаһсевән гәбиләләринин адлары һаггында оху: Мәс'уд Кејһан. Көстәри-лән әсәри, сәһ. 35; Бәһмән Кәрим. Көстәрилән әсәри, сәһ. 144—145.

⁴³ Азәрбајчан тарихи, I ч., Б., 1960, сәһ. 320.

бир сыра гәти тәдбирләр көрмәжә мәчбур олду. Планлашдырылмыш тәдбирләр сырасында Хәзәр саһили вилајәтләринини вә хусусилә Азәрбај-чанын ишғал едилмәси башлыча јерләрден бирини тутурду. Бунунла алагәдар олараг шәхсән I Пјотр (1682—1725) башда олмагла 1722-чи илин јазында рус гошунлары дәвләт сәрһәдләрини кечәрәк мәгсәдә доғру ирәлиләмәжә башладылар. Бир аз сонра (һәммин илин јайында) түркләр һүчума кечәрәк, Азәрбајчанын бир чох вилајәтләрини ишғал етдиләр. Һәр ики дәвләтин Загафгазијадаки һәрби әмәлијјаты гошун-лар арасында тоғгушманын баш вермәсинә сәбәб ола биләрди. Бу исә көстәрилән дәвләтләрин мәгсәдинә ујғун дејилди. Мәһз буна көрә дә 1724-чү ил Истамбул мугавиләсинә әсасән Русија вә Түркијә дәвләтләри Загафгазијаны өз араларында бөлүшдүрмәк һаггында үму-ми разылыға кәддиләр. Һәммин мугавиләжә әсасән Хәзәрбоју өлкәләр Русијанын, диқәр вилајәтләр исә Түркијәнин пајына дүшдү⁴⁴.

Руслар тәрәфиндән тутулмыш јерләрдә дәвләт мә'мурлары вә го-шун әһалинин әмлакына тохунмур вә онунла мәдәни рәфтар едирдиләр. Бунун әксинә олараг, Османлы ишғалчылары зәһмәткеш күтлә илә кобуд рәфтар едир вә сарсыдычы веркиләр топлајырдылар⁴⁵. Бунунла алагәдар олараг Азәрбајчанын ајры-ајры вилајәтләриндә Русијаја мејл күчләнирди. Түркијә ишғалы алтында олан әразидә јашајан шаһсевән-ләр өз ана јурдларыны бураһараг рус дәвләтинин һимајәсиндәки Хәзәр-боју әјаләтләрә көчүрдүләр⁴⁶.

Архив сәнәдләринин вердији мә'лумата көрә, бу дәврдә Муған дү-зүнү ачлыг вә јохсуллуғ бүрүмүшдү. Бурада јашајан шаһсевәнләрини вәзијјәти олдуғча ачыначағлы вә дөзүлмәз иди. Белә бир тарихи шәрә-итдә Әлигулу ханын башчылыг етдији Муғанда јашајан шаһсевәнләр рус тәбәәлијини (1728-чи илдә) гәбул етдиләр⁴⁷.

Архив сәнәдләринин вердији мә'лумата көрә, аз бир мүддәтдә Шаһ-севән тајфасы өз әмәли фәәлијјәти илә рус дәвләтинә садиг олдуғуну сүбүт етмиш вә рус мүвәккили кеңерал Долгоруковун е'тимадыны га-зана билмишдир⁴⁸.

Мә'лум олдуғу кими, Шаһ Султан Һүсејнин һакимијјәти (1694—1732) сүгут етдикдән сонра, мүхтәлиф нүфузлу сәркәрдәләр арасында һакимијјәти әлә кечирмәк уғрунда гызғын мүбаризә башланды. Рәгиб-ләр сырасында Сәфәви әиләсинә мәнсуб шәхсләр дә фәәлијјәт көстә-рирдиләр. Онлардан бири дә өзүнү Шејх Сәфәвинин нәвәси адланды-ран Исмајыл Мирзә иди⁴⁹. О, шаһсевәнләрин һимајә вә көмәјини чәлб етмәк мәгсәдилә Муғана кәлди. Лакин өз әһдләринә садиг галан шаһ-севәнләр Исмајыл Мирзәјә табе олмагдан вә јардым көстәрмәкдән им-тина етдиләр. Исмајыл Мирзә онлары һәдә-горху јолу илә табе етмәжә чалышды. Буну көрән шаһсевәнләр ону өлдүрәрәк башыны Долгору-кова көндәрирләр⁵⁰.

Надир шаһ һакимијјәтә кәлдикдән (1736—1747) сонра, Иран вә она табе олан өлкәләрдә нисби «сакитлик» јаранды. О, Муғана кәләр-

⁴⁴ Гејд: һәммин дәврдә баш верән тарихи һадисәләр һаггында кениш мә'лумат үчүн бах: Ф. М. Әлијев. XVIII әсрин I јарысында Азәрбајчанда халғ азадлыг һәрәкәти. Докт. диссерт., Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун архиви.

⁴⁵ В. Н. Левиатов. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку, 1948, стр. 92.

⁴⁶ АВПР, ф. СРП, оп. 77, I (1722), л. 131.

⁴⁷ АВПР, ф. СРП, оп. 77/I, д. 17, л. I; П. Г. Бутков. Көстәрилән әсәри, I ч., СПб, 1869, сәһ. 92.

⁴⁸ АВПР, ф. СРП, оп. 77/I, д. 17, л. 2.

⁴⁹ Мәһәммәд Казым. Намеји аләм-ара-ји Надири., М., I ч., 1960, сәһ. 350.

⁵⁰ Мәһәммәд Казым. Көстәрилән әсәри, сәһ. 35.

кән Әлигулу ханы Һерата сүркүн етди⁵¹. Буна бахмајараг Надир шаһ шаһсевәнләрдән истифадә етмәк мәгсәди илә онларын рәғбәтини га-занмаға чалышырды. О, буна наил олмағ мәгсәди илә Сархан бәјин нәслиндән олан Әлигулу ханын кичик јашлы оғлу Бәдир ханы меһри-банлыгла гаршылады вә ону өз сәркәрдәләринин тәркибинә дахил етди. Бәдир хан Надир шаһын мұһафизә дәстәләринин биринә башчылыг едирди⁵². О, Надир шаһын апардығы бир чох мұһарибәләрдә иштирак етмиш вә гәһрәмәнлыг нүмунәләри көстәрмишди⁵³. Бүтүн бунлар онун даһа артыг нүфузланмасына вә шөһрәт газанмасына сәбәб олмушдү⁵⁴.

Надир шаһын өлүмүндән сонра Шаһсевән тајфа башчылары өз истиглалијјәтләрини јенидән бәрпа етдиләр. Јаранмыш мүстәгил ханлы-ғын мәркәзи гәдим тарихә малик олан Әрдәбил шәһәри иди. Ханлы-ғы Бәдир ханын оғлу Нәзәрәли хан идәрә едирди. Онун һакимијјәти дәврүндә ханлыг даһа да чичәкләнди⁵⁵. Бәдир ханын вәфаты вә Нәзәр-әли ханын һакимијјәтә кәлмәси тарихини мүәјјәнләшдирән илк мәнбә-ләрә һәләлик тәсадүф едилмәмишдир. Лакин архив сәнәдләриндә олан мә'лумата көрә, Нәзәрәли хан 1792-чи илә гәдәр ханлығы идәрә етмиш-ди⁵⁶. Һәммин сәнәдләрә көрә, Нәзәрәли хан Әрдәбил, Халхал вә Муғанда јашајан Шаһсевән тајфасыны ајрылмаз вә ваһид бир дәвләт әтрафын-да бирләшдирә билмишди⁵⁷.

Мешкин, Нәмин вә Муған маһаллары өз кениш әрази вә игтисади мөвгеләринә көрә Әрдәбил ханлығында даһа бөјүк әһәмијјәтә малик идиләр. Мешкин вилајәтинин икинчи шәһәри Нәмин исә онун ән бөјүк гә-сәбәси иди⁵⁸. Маһалларын һәр үчүнү идәрә едән бәјләр Нәзәрәли ханын инанылмыш вә јахын гоһумлары идиләр⁵⁹. Башға маһал бәјләринә нисбәтән онлара даһа кениш һүгүг верилмишдир. Чох еһтимал ки, белә бир вәзијјәтлә алагәдар олараг, Азәрбајчанын чәнуб ханлығлары һаг-гында там вә дөңг мә'лумат ала билмәјән С. Д. Бурнашев мүхтәлиф маһалларда јашајан шаһсевәнләри ајрыча вә мүстәгил ханлыг һесаб етмишдир⁶⁰.

Нәзәрәли ханын вәфатындан сонра Шаһсевән ханлығы тахтына онун оғлу Нәсирәли хан отурду. Атасынын дәврүндә олдуғу кими, онун заманында да шаһсевәнләр ваһид мәркәзә табе идиләр⁶¹. Лакин Нәсирәли хан өз һөкмранлығынын сон дәврләриндә I Рус—Иран мұһарибәсинин башланмасы вә Әрдәбилин Гачар гошунлары тәрәфин-дән ишғал едилмәси илә алагәдар олараг шәһәри тәрк етмәжә вә јәј-лаглардаки галаларда јашамаға мәчбур олду⁶².

Нәсирәли ханын вәфатындан сонра өлкәдә һөкм сүрән мүрәккәб вәзијјәт Әрдәбил ханлығынын дөрд јерә парчаланмасына сәбәб олду⁶³.

⁵¹ Ф. М. Әлијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 274. Әлигулу ханын сонракы вәзијјәти һаггында мә'лумат верән илк мәнбәләрә һәләлик тәсадүф етмәмишик. Чох еһтимал ки, о, Надир шаһын әмри илә Һератда өлдүрүлмүшдүр.

⁵² Вл. Марков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 3.

⁵³ Јенә орада.

⁵⁴ Зејнал оғлу Чаһанкир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 124.

⁵⁵ Записка о народах и способах провинции Ардебильской, составлена 1828 г. ЦГВИА, ф. 446, д. 172, лл. 1—4.

⁵⁶ ЦГВИА, ф. 446, д. 172, л. 2.

⁵⁷ Јенә орада.

⁵⁸ Јенә орада, л. 3.

⁵⁹ И. Огронович. Ардебильская провинция. Тифлис, 1796, сәһ. 300.

⁶⁰ С. Д. Бурнашев. Описание областей Адребижанских в Персии и их полити-ческое состояние. Курск, 1793, стр. 11, 21.

⁶¹ ЦГВИА, ф. 446, д. 172, л. 2.

⁶² Шаһсевәнләр өз јәјлаг вә ғышлагларында мұдафиә әһәмијјәти дашыјан кичик галалар салмышдылар. Нәсирәли хан өз әиләси вә нөкәрләри илә һәммин галаларда јашајырды; Бах: Дәрчавәнд Гәрвинз. Шүнахти Колли-је илат вә Әша-јир, Тһһран, 1344, сәһ. 85.

⁶³ ЦГВИА, ф. 446, д. 172, л. 3.

Нәсирәли ханын гардашы Фәрәчулла хан шаһсевәнләрин мүәјјән һиссәси илә Әрдәбил маһалында галды. Икинчи дәстә Нәзәрәли ханын нәвәси Ата ханын (Кичик ханын)⁶⁴ башчылығы алтында Мешкин маһалында мөһкәмләнди⁶⁵. Худаверди ханын рәһбәрлији алтында олан үчүнчү һиссә Талыш дағларына чәкиләрәк орада сакин олдулар⁶⁶. Дөрдүнчү дәстә исә Муған дүзүндә дүшәркә салды⁶⁷. Бу һиссәнин башында Шүкүр Әли хан дурурду.

Түркмәнчәј сүлһ мугавиләсиндән (1828) сонра да Әрдәбил вилајәтиндә јашајан Шаһсевән тајфасы узун мүддәт Иран дәвләтинә мугавимәт көстәрмишди. Нәһајәт, гачарлар рус чаризминин һәртәрәфли көмәји сәјәсиндә шаһсевәнләри табе етмәјә наил ола билдиләр⁶⁸. Күр чајындан шималда јашајан шаһсевәнләрин мүәјјән һиссәси исә Русијаја бирләшән Шимали Азәрбајчанын тәркибиндә галдылар⁶⁹.

Јухарыда верилән ғыса мәлуматын јекунлары бир даһа сүбут едир ки, I Шаһ Аббасын һакимијјәти дөврүндә формалашан Шаһсевәнләр тајфасы Азәрбајчанын ичтимаи-сијаси һәјатында диггәтәләјиг рол ојнамышдыр. Отураг һәјатын јарымкөчәријә нисбәтән үстүн мөвге тутма сына бахмајараг, шаһсевәнләр өз мәдәни сәвијјәләрини дөврүн тәләбатына галдыра билмиш вә XVIII әсрин икинчи јарысындан етибарән Әрдәбил ханлығыны идарә етмишләр. Ханлыг тәшәккүл тапдыгдан сонра һөкмдар хан, онун аиләси вә тајфа дахилиндәки имтијазлы тәбәгәләр артыг јарымкөчәри һәјата сон гојараг Әрдәбил шәһәриндә даими вә отураг һәјат кечирмәјә башламышлар.

Г. А. Далили

О племени шахсеванов и его положении в политической жизни Азербайджана

РЕЗЮМЕ

История племени шахсеванов, несмотря на определенную роль его в политической жизни Азербайджана, до сих пор в достаточной степени не изучена и не нашла еще должного отражения в исторической литературе. В данной статье на основании анализа первоисточников даются некоторые сведения об истории происхождения племени шахсеванов и его деятельности в тот или иной период.

Шахсеванами были названы непосредственно по собственной инициативе Шах Аббаса I (1587—1629). Племя состояло из сторонников шаха и отсюда получило свое название «шахсеван» (любящие шаха). Они составляли личную гвардию шаха, их глава носил титул хана, обладал обширными тиульными землями, пользовался различными привилегиями.

На первых порах шахсеваны составляли основную военную силу Сефевидов. Однако ограничение их привилегий центральной властью, обложение тяжелыми налогами и повинностями послужили причиной их центробежных стремлений.

⁶⁴ Ата хан Кичик хан титулуна малик иди. Бах: Зејнал оғлу Чаһанкир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 125.

⁶⁵ Вл. Марков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 4.

⁶⁶ Јенә орада, АКАК, II ч., сәһ. 301.

⁶⁷ С. Чернов. Азербайджан (Военный сборник), № 6, СПб., 1909, стр. 174.

⁶⁸ С. Чернузубов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 174; ГВИА, ф. 446, д. 172, л. 3; Зејнал оғлу Чаһанкир. Көстәрилән әсәри, сәһ. 26.

⁶⁹ Бу һагда кениш мәлуматы оху: Вл. Марков. Көстәрилән әсәри, сәһ. 1—2.

В конце XVII — начале XVIII в. в связи с ослаблением Сефевидской державы шахсеваны отказались подчиниться ей. Глава муганского племени шахсеванов Али Гулу хан стал ориентироваться на Россию.

В середине XVIII в. объективные исторические факторы способствовали образованию самостоятельного независимого ханства шахсеванов, основателем которого был Назар Али хан, сын Бедир хана — видного полководца Надир шаха. Столицей же ханства стал город Ардебиль.

До конца правления сына Назар Али хана — Насир Али хана — ханство это было небольшим, но самостоятельным государственным образованием. С начала XIX в. оно стало слабеть и после Туркменчайского мирного договора (1828) полностью потеряло свою независимость.

В. З. ПИРИЕВ

ҺӘМДУЛЛАҺ МУСТОВФИ ГӘЗВИНИ

(Јени вә мәлум фактлар әсасында һәјат вә јарадычылығы)

XIII әсрин сону XIV әсрин биринчи јарысында јашамыш мәшһур тарихчи Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин әсәрләри Азербайчан тарихинин тәдгиги үчүн мһүм мәнбә сајылыр.

Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин һәјат вә јарадычылығы барәдә тарихи әдәбијатда ғыса мәлумат мөвчуддур. Онын һаггында Ч. Рјө¹, В. Г. Тизенгаузен², Ж. Кантен³, Е. Браун⁴, Е. Блоше⁵, Г. Ле Стренч⁶, Ч. А. Стори⁷, Ш. Сами⁸, И. П. Петрушевский⁹, М. Дәбирсәјаги¹⁰, А. Т. Таһирчанов¹¹ вә б. шәхсләр тәрәфиндән мүәјјән мәлумат верилмишдир. Бәзи енсиклопедијаларда да Һәмдуллаһ Гәзвининин һәјаты барәдә

¹ Ch. Rieu. Catalogue of the Persian manuscripts in the British Museum. Vol. I. London, 1879, сәһ. 80—82 (сонра: Ч. Рјө, Каталог, 1 чилд); Јенә дә онун, Sunnlement to the catalogue of the persian manuscripts in the British museum. London, 1895, сәһ. 172—174 (сонра: Ч. Рјө, Саплимент, Лондон, 1895).

² Сборник материалов относящихся к истории Золотой Орды (СМИЗО). т. II, извлечения из перс. соч. собранное В. Г. Тизенгаузенем и обработанное А. А. Ромаскевичем и С. Л. Волиным. М.—Л., 1941, сәһ. 90—91.

³ Бах: Тарих-е гозиде, тәлиф-е Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини, Парис, 1903, мүгәддимә.

⁴ Бах: Тарих-е гозиде, тәлиф-е Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини, Лондон, 1910, мүгәддимә.

⁵ Франсыз шәрһшүнасы Е. Блошенин мәлуматы мјасир Иран тарихчиси Мәнучөһр-е Мортузәви тәрәфиндән фарс дилинә тәрчүмә едилмишдир. Бах: Мәнучөһр-е Мортузәви. Тәһгиг дәр барә-је довре-је илханан-е Иран, Тәбриз, 1341 һ., сәһ. 254—256. Биз һәммин тәрчүмәдән истифадә етмишик. Одур ки, бу әсәрдән әлдә етдијимиз мәлуматы «Е. Блоше, бах: көстәрилән әсәр» кими верәчәјик.

⁶ Г. Ле Стренчин мәлуматы исә М. Дәбирсәјаги тәрәфиндән фарс дилинә тәрчүмә едиләрәк «Нүзһәт әл-гулуб» әсринин Тһран нәшринин мүгәддимәсиндә верилмишдир (сәһ. ٢٠٠ — یازده). Иш просесиндә биз һәммин тәрчүмәдән истифадә етмишик.

⁷ Ч. А. Стори. Персидская литература. Био-библиографический обзор. Переработал и дополнил Ю. Э. Брегель. Часть I. М., 1972, сәһ. 327.

⁸ Шәмсәддин Сами. Гамус әл-әлам, III чилд. Истамбул, 1308 һ., сәһ. 1981.

⁹ И. П. Петрушевский. Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья. «Известия» АН СССР, ООН, 1937, № 4, сәһ. 874—875.

¹⁰ Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини. Нүзһәт әл-гулуб, Тһран, 1336 һ., мүгәддимә, сәһ.

بیست و دو — چهارد

¹¹ А. Т. Таһирджанов. Описание таджикских и персидских рукописей. Изд. ЛГУ, 1962, сәһ. 31—36.

хәбәрләрә раст кәлирик¹². 1960-чы илдә Тһранда мјәллифин «Тарих-е гозиде» әсәринин елми-тәнгиди мәтнини чап етдирмиш Әбдүлһүсәјн Нәваинин мәлуматы¹³ исә нисбәтән камил вә әтрафлыдыр. Ә. Нәваи вә еләчә дә адлары чәкилән мјәллифләр Һәмдуллаһ Гәзвининин һәјаты барәдә олан фактлары, һаглы олараг, онун өз әсәрләриндән әлдә етмиш вә һәммин дәлилләр әсасында тәрчүмәји-һал јазмышлар. «Тарих-е гозиде» әсәриндә о, өз нәсли вә өзү барәдә дәгиг вә ајдын мәлумат вермишдир. Башга әсәрләрдә исә онун һаггында мараглы бир хәбәрә раст кәлмәк олмур¹⁴.

Билиндији кими, сон заманларда Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин «Зәјл-е тарих-е гозиде» адлы јени әсәри ашкар едилмишдир¹⁵. Һәммин әсәрдә мјәллифин өз һәјатына даир јаздыгы фактлар (вәрәг 451—459) онун һаггында елмдә билинән мәлуматы нисбәтән тамамлајыр, һәјат вә јарадычылығы барәдә даһа кениш тәсәввүр јаратмаға имкан верир. Биз бу мәгаләдә «Зәјл-е тарих-е гозиде» әсәриндән әлдә етдијимиз јени фактлары вә мјәһәизәләри тарихи әдәбијатда мөвчуд олан мәлумата әләвә етмәклә Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин һәјат вә јарадычылығына даһа әтрафлы вә нисбәтән там шәкилдә вермәји мәгсәдәујгун һесаб едирик. Белә бир мәгалә Совет тарихшүнәслигында Һәмдуллаһ Гәзвининин һәјатына һәср едилмиш илк мәгалә олмагла бәрәбәр, мјәллифин кәләчәк 700 иллик јубилеји илә әлағәдар һәјата кечириләси тәдбирләрдән сајыла биләрди.

Һәмдуллаһ бин Әбу Бәкр бин Һәмд¹⁶⁻¹⁷ бин Нәср Мустовфи Гәзвини¹⁸ 1281/82-чи илдә (680 һ.)¹⁹ анадан олмушдур. О, күбар аиләси нәслинә мәнсуб олмуш вә онун бабалары, демәк олар ки, әсрләр боју Гәзвиндә мһүм дөвләт ишләриндә чалышмышлар²⁰. Мјәллифин өзүнүн јаздыгына кәрә, онун улу бабасы әрәб һүрр бин Јәзид әр-Ријәһидир. Он дөрдүнчү бабасы Фәхрәддөвлә Әбу Мәнсур Куфи 837/838-чи илдә (223 һ.) хәлифә Мөтәсимин дөврүндә орду башчысы кими Гәзвин шәһәринә кәлмишдир. Онын оғланлары да сонралар «Фәхрәддөвлә» ләгәби дашымышлар. 28 ил Гәзвин һакими кими фәәлијјәт көстәрдикдән сонра онун һәммин бабасы вәзифәдән көтүрүлмүш, ләкин чох кечмәдән јенидән онларын нүмәјәндәләри 38 ил Гәзвин һакими олмушлар²¹. Бир мүддәтдән сонра Һәмдуллаһ Гәзвининин он икинчи бабасы «Фәхрәддөвлә» ләгәби дашыјан Әбу Әли хәлифә тәрәфиндән Гәзвинә һаким тәјин олунур вә ијирми једди ил һәммин вәзифәдә чалышыр. 933-чү илдә (321 һ.) Дејләмиләр Ирана саһиб

¹² Бах: Islam ansiklopedisi, 5 cilt, 1 kisim, Istanbul, 1950, сәһ. 186—188.

¹³ Бах: Тарих-е гозиде, тәлиф-е Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини, Тһран, 1339 һ., мүгәддимә.

¹⁴ Јенә орада, мүгәддимә, сәһ.

¹⁵ Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини. «Зәјл-е тарих-е гозиде», ЛДУ-нун әлјазмасы, шифр М. о, 153, вәр. 433—468. Һәммин әсәр барәдә бах: В. З. Пиріјев. Азербайчанын XIV әср тарихинә даир јени мәнбә (Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини, «Зәјл-е тарих-е гозиде»). «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри» (тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы), 1971, № 1, сәһ. 32—41.

^{16.17} Тарихи әдәбијатда чох вахт «احمد» шәклиндә верилир.

¹⁸ Мјәллифин адынын јазылышында бир сыра фәргләр нәзәрә чарпыр. «Тарих-е гозиде» әсәринин ЛДУ-нун китабханасында сахланылан вә тәдгигатчыларын фикринчә ән гәдим нүсхә сајылан әлјазманын титул вәрәгиндә онун ады ашағыдакы кими верилмишдир:

حمدالله بن ابی بکر بن حمد بن نصر المستوفی القزوينی

¹⁹ Бах: Һәмдуллаһ Гәзвини. «Зәјл-е тарих-е гозиде», вәрәг 433. Мјәллифин бурада вердији мәлуматдан ајдын олур ки, 735-чи һичри тарихиндә онун 35 јашы тамам олмушдур.

²⁰ В. В. Бартольд. Сочинения, том IV, М., 1966, сәһ. 322.

²¹ Тарих-е гозиде, Тһран чапы, мүгәддимә, сәһ. ۱۰.

олдугдан сонра Һәмдуллаһын бабалары жүз ил Гэзвин һакими олмушлар. 1029-чу илдә (420 һ.) мүүллифин доггузунчу бабасы Әбу Мәнсур Фәхрәддөвлә өлүр вә онун оғлу Зејнәддин Әбу Нәср аз јашлы олдуғундан Султан Маһмуд Гэзнәви өз нәдими Карастини Гэзвинә һаким тәјин едир. Зејнәддин Әбу Нәср исә диван ишләриндә чалышыр вә «Мустовфи»²² ләгәби алыр. Бу замандан онларын нәсли ардычыл олараг һәмин ләгәби дашыјыр²³. Һәмдуллаһ Гэзвининин бабасынын атасы Әминәддин Нәср Мустовфи Ирагын малијјә ишләриндә чалышмышдыр. Сон нәтичәдә о, диван ишләриндән үз дөндәрмиш вә монгол һүчумлары дөврүндәки вурушмаларын бириндә өлдүрүлмүшдүр. Мүүллифин атасы да мүнүм дөвләт ишләриндә олмуш, өмрүнүн сонларында өз вәзифәсиндән әл чәкмишдир²⁴. Һәмдуллаһын үч гардашы олмушдур:

1. Зејнәддин Мәһәммәд бин Тачәддин Әбу Бәкр—өмрүнүн сонларында диван наби олмушдур. Онун Хачә Рәшидәддинин јанында бөјүк һөрмәти вар иди²⁵.

2. Әминәддин Нәсруллаһ — дөврүнүн танынмыш шаирләриндән иди. О, 1330-чу илә гәдәр вәфат етмишдир²⁶.

3. Фәхрәддин Фәтуллаһ — шаир тәбиәтли шәхс олмушдур. Онун гәсидәләриндән бәзи парчалары Һәмдуллаһ өз әсәринә дахил етмишдир²⁷.

Һәмдуллаһ Мустовфи Гэзвининин мәнсуб олдуғу аилә²⁸ вә онун јетишији шәраит мүүллифин дүнјакөрүшүнә өз тәсирини көстәрмишдир. О, тарихи һадисәләрин шәрһиндә феодал синфи нөгтеји-нәзәриндән чыхыш вә мәнсуб олдуғу синфин мәнәфејини мұдафиә едир.

Һәмдуллаһ Гэзвининин һәјаты барәдә тарихи әдәбијјатда гејд олунур ки, о, чаванлығында өз әчдадларынын ишинә һәвәс көстәрмиш, бир нечә дөфә дөвләтин һагг-һесабыны апармышдыр. Дәфәләрлә Тәбриз, Бағдад, Шираз, Исфahan вә б. јерләрә сәфәр етмиш Һәмдуллаһ сонралар Бағдадда дөвләт ишләриндә чалышмышдыр. 1311-чи илдән (711 һ.) исә Гэзвин, Әбһәр, Зәнчан вә Таримејн вилајәтләринин малијјә ишләриндә чалышмышдыр²⁹. О, һәмин вәзифәјә вәзир Хачә Рәшидәддинин көстәришинә әсасән тәјин едилмиш вә онун оғлу Гијасәддинин дөврүндә дә бу ишдә ишләмишдир.

²² «Мустовфиләр» гәбиләси һаггында бах: Тарих-е гозиде, Лондон чапы, мүгәддимә, сәһ. 4; Тарих-е гозиде, Теһран чапы, сәһ. 811—812; Нүзһәт әл-гулуб, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **بيست و دو — يک**; И. П. Петрушевски. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 874—876.

²³ Тарих-е гозиде, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **و**.

²⁴ Јенә орада, сәһ. **ح**.

²⁵ Тарих-е гозиде, Теһран чапы, сәһ. 816 вә һәмин нәшрин мүгәддимәси, сәһ. **ط**; Ч. Рјө. Каталог, I чилд, сәһ. 81.

²⁶ Тарих-е гозиде, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **ط**.

²⁷ Бах: Һәмдуллаһ Гэзвини. «Зејл-е тарих-е гозиде», вәрәг 433—434.

²⁸ Һәмдуллаһ Мустовфи Гэзвининин мәнсуб олдуғу гәбиләнин нәсәб шәчәрәси Иран алимләри М. Дәбирсәјаги (бах: Нүзһәт әл-гулуб, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **دو و يست**) вә Ә. Нәваи (бах: Тарих-е гозиде, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **ز و**) тәрәфиндән тәртиб едилмишдир.

²⁹ E. G. Browne. A literary history of Persia. vol. III. The tartar dominion (1265—1502). Cambridge, 1964, сәһ. 87 (сонра: Е. Браун. Иран әдәбијјаты тарихи, III ч.); Ч. А. Стори. I чилд, сәһ. 327; И. П. Петрушевски. Көстәрилән мәгаләси, сәһ. 875; Тарих-е гозиде, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **ط**; Нүзһәт әл-гулуб, Теһран чапы, мүгәддимә, сәһ. **چهارده**.

Гејд етмәк лазымдыр ки, тарихи әдәбијјатда Һәмдуллаһ Мустовфи Гэзвининин һәјаты барәдә мөвчуд олан мәлүмат, әсасән, бунунла битир. Онун 1336-чы илдән, јәни вәзир Гијасәддин Мәһәммәд Рәшидинин өлүмүндән сонракы тәлеји елмә мәлүм дејилдир³⁰. Тарихи әдәбијјатда мөвчуд олан диқәр мәлүмат мүүллифин әсәрләри һаггындадыр³¹. Лакин ирәлидә гејд олундуғу кими, мүүллифин «Зејл-е тарих-е гозиде» әсәриндә верилмиш дәлилләр (вәрәг 451—459) онун һәјатынын сон илләрини ишыгландырмаға вә беләликлә дә, елмдә мөвчуд олан бошлуғу нисбәтән арадан галдырмаға имкан верир.

«Зејл-е тарих-е гозиде» әсәриндән әлдә етдијимиз фактлардан ајдын олур ки, Һәмдуллаһ Гэзвини 1311-чи илдән сонра көстәрилән вилајәтләрдән башга, Иранын бир сыра диқәр вилајәтләриндә дә диван ишләриндә чалышмышдыр. Онун јаздығындан белә көрүнүр ки, Тоға Тејмур хан икинчи дөфә Хорасанда һакимијјәтдән мәһрум едилдикдә (јанвар, 1339-чу ил) о, Савәдә мәрһәмәтли диван саһиб Хачә Шәмсәддин Зәһиранын хидмәтиндә олмуш вә Ираг, Фарс вә Керманын малијјә ишләринә башчылыг етмишдир. Тоға Тејмур ханын мәғлубијјәтиндән сонра мүүллиф өз вәзифәсиндән кәнар едилмишдир³².

Һәмдуллаһ Гэзвининин һәјатынын сон илләри чәтин олмушдур. Белә ки, Елханиләр дөвләтиндә мәркәзи һакимијјәтин эәифләмәси вә дөвләтин мүхтәлиф һиссәләрә парчаланмасы, феодал ара мұһарибәләри вә харичи һүчумлар әһалинин мадди вәзијјәтинә тәсир көстәрирди. Мүүллифин өзүнүн јаздығы кими, әһали: чаван, гоча, варлы, јохсул — тағәти олан һәр бир шәхс һакимләрин әлиндән гачыб башга вилајәтләрә кедирдиләр. Белә шәхсләрдән бири дә Һәмдуллаһ Гэзвининин өзү олмушдур. О, Фарс вә Керман һакими илә әввәлләр јахшы мұнасибәтә малик олдуғуну нәзәрә алыб ораја кетмәји үстүн тутур. Мүүллиф вәтәни тәрк едиб кетмәкдә тәрәддүд едирсә дә, вәзијјәтинин ағырлығыны нәзәрә алыб сәфәрә чыхмалы олур. Онун сәфәрә чыхмасына башга бир амил дә сәбәб олур; Һәмдуллаһын тәрәддүд кечирдији күнләрдә Фарс вилајәтиндән бир нәфәр дөвләт мәмуру Савәјә кәләрәк, һәмин вилајәтин вәзијјәтинин јахшылығы барәдә чәфәнкијат сөјләмәклә мүүллифин фикрини чашдырыр вә ораја кетмәсини мәсләһәт билир. Һәмдуллаһ көмәкчиләрини көтүрүб бу адамла бирликдә Фарс вилајәтинә јола дүшүр (тәхминән 1339-чу илин башларында). Лакин чох кечмәдән о, тутдуғу ишдән пешман олур; һәлә јолда икән дүзкүн иш көрмәдијини, һәмин вилајәтин һакимләри барәдә дејилмиш сөзләрин, верилмиш вәдләрин узагдан хош кәлән бош

³⁰ Бах: Ч. А. Стори. I чилд, сәһ. 327.

³¹ Билиндији кими, Һәмдуллаһ Гэзвини 1330-чу илдә «Тарих-е гозиде», 1334—35-дә «Зәфәрнамә» поемасыны јазыб гуртармышдыр. 1340-чы илдә «Нүзһәт әл-гулуб» (чоғрафи) әсәрини тамамлајан мүүллиф, бир мүддәтдән сонра «Зејл-е тарих-е гозиде» адлы дөрдүнчү әсәрини јазмаға башламышдыр. Онун әсәрләри һаггында бах: Ч. Рјө. Каталог, I ч., сәһ. 80—82, 418—419; Јенә дә онун, Саплимент, Лондон, 1895, сәһ. 172—177; СМІЗО, II ч., сәһ. 90—91; Е. Блоше, көст. әсәр, сәһ. 255—256; В.В. Бартольд, Соч., т. I, М., 1963, сәһ. 98—99; Тарих-е гозиде, Лондон чапы, мүг., сәһ. 2—7; Е. Браун. Иран әдәбијјаты тарихи, III ч., сәһ. 87—100; Ч. А. Стори, I ч., сәһ. 327—334; И. П. Петрушевски, көст. мәгалә; Јенә дә онун, «Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII—XIV вв», М.-Л., 1960 сәһ. 16—17; А. А. Али-заде. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана XIII—XIV вв. Баку, 1956, сәһ. 17—18, 57—61; Тарих-е гозиде, Теһран чапы, мүг., сәһ. **کدیب**; А. Т. Таһирчанов, сәһ. 31—36; «Тәлифат-е Һәмдуллаһ

Мустовфи кодам әст?», мәчәллә-је «Омид-е Иран», шомаре 623, Теһран, тирмаһ—1345 (һәмин мәгаләни мәнә тәгдим едән т. е. д. Ә. Ә. Рәһмани јолдаша өз миннәтдарлығымы билдирирәм); В. З. Пиріјев, көстәрилән мәгаләси.

³² Һәмдуллаһ Гэзвини. «Зејл-е тарих-е гозиде», вәрәг 451.

39 Јенə орада, вэрэг 458.

жазмышдыр. Бурада 1342—1392-чи иллэрин тарихи һадисэлэри өз экинчи тапмышдыр⁴⁹.

Беләликлә, һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвининин тәдгигата јени чәлб олунмуш «Зејл-е тарих-е гозиде» әсәриндән әлдә едилмиш дәлилләр әсасында мүәлліфин һәјатынын индијә кими гаранлығда галан вә ән јеткин, сәмәрәли, һәм дә чәтин вә әзаблы дөврү олан икинчи јарысынын мүәјјән кушәләрини ишығландырмағ мүмкүн олмушдур.

В. З. Пириев

Хамдуллах Мустоуфи Казвини

РЕЗЮМЕ

Произведения Хамдуллаха Мустоуфи Казвини являются ценным источником для исследования средневековой истории Азербайджана. Некоторые сведения о его жизни и деятельности имеются в исторической литературе. Однако большая часть жизни Хамдуллаха Казвини, особенно последние годы, еще не освещены и не изучены.

Несколько лет назад в азербайджанской историографии было использовано его четвертое сочинение «Зејл-и тарих-и гозиде», где автор сообщает подробные сведения о последних годах своей жизни (лл. 451—459).

Автор статьи стремится дать сравнительно полную биографию Хамдуллаха Казвини, привлекая к исследованию в основном новые данные о его жизни. В статье отмечается, что Хамдуллах Казвини до 1339 г. работал в финансовых органах разных вилайетов Ирана. Его последним местом работы был город Саве, где автор работал под начальством Шамсаддина Захирани. В начале указанного года он был отстранен от работы.

Последние годы жизни Хамдуллаха Казвини были очень трудными. Из-за тяжелого материального положения ему в поисках работы пришлось уехать в Шираз. Но эта поездка ему ничего не дала.

По возвращении Хамдуллах Мустоуфи Казвини начал писать свою четвертую работу «Зејл-и тарих-и гозиде». Однако завершить ее не успел.

В настоящей статье автор указывает, что многие историки датой смерти Хамдуллаха Казвини считали 1349-50 год и при этом не ссылались ни на один источник. Автор полагает, что эту дату следует отнести к середине 40-х годов XIV в.

АЗЕРБАЙДЖАН ССР ЕЛМЛӘР АКАДЕМИЈАСЫНЫН ХӘБӘРЛӘРИ
Тарих, фәлсәфә вә һүгүг серијасы, 1974, № 3

ИЗВЕСТИЯ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ССР
Серия истории, философии и права, 1974, № 3

С. Б. АШУРБЕИЛИ

О ДАТИРОВКЕ И НАЗНАЧЕНИИ ГЫЗ-ГАЛАСЫ В КРЕПОСТИ БАКУ

В «Армянской географии VII в.» (около 610 г.), дошедшей до нас в краткой и пространной редакциях¹, сохранились весьма ценные сведения о Каспийском море, о его островах, о реках, впадающих в него, о племенах и народах, живших в бассейне этого моря. В этом источнике имеются также важные данные о странах Закавказья, в частности Албании и ее областях — Пайтакаране, Арцахе, Ути и других местностях и городах, входящих в состав территории Азербайджанской ССР. Исследования проф. С. Т. Еремяна показали, что автор «Армянской географии» при изложении своего текста в основном следовал картам Птолемея (II в.) и составил аналогичные карты, беря за основу птолемеевские². Птолемей в своем «Географическом руководстве» поместил Албанию и вышеуказанные области в разделе Азиатская Сарматия, под которой подразумевалась вся территория прикаспийского побережья, от устья Волги до устья Куры³.

Автор указанной «Армянской географии VII в.» помещает близ Арцаха к востоку от Ути провинцию Пайтакаран, расположенную на берегу Каспийского моря, на западе реки Аракс⁴. По этой локализации к Пайтакарану относились область между низовьями рек Куры и Аракса с главным городом ее с IV—V вв. под тем же названием, затем юго-восточная часть Ширвана по побережью Каспийского моря, включая Апшеронский полуостров⁵ и часть Мугани. Об этом свидетельствуют некоторые топонимы, относящиеся к этой провинции.

¹ Армянская география УП в. по Р. Х. изд. К. П. Патканов, СПб., 1877 (далее — Армянская география); Géographie de Moïse de Gorène, d'après Ptolémée, texte arménien, trad. par le P. Arsène Soukry, Venise, 1881 (далее — Géographie. Soukry).

² С. Т. Еремян. Древнеармянский атлас мира «Ашхарацуйц» в «Actes du XI-e Congrès international d'histoire des sciences», Varsovie—Cracovie, 1965, t. IV, стр. 189—193.

³ С. Т. Еремян. Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт. Вестник древней истории, 4, М., 1967, стр. 57 (далее — С. Т. Еремян. Страна «Махелония»...).

⁴ Géographie. Soukry, p. 40.

⁵ Ряд авторов (Ж. Сен-Мартен, К. П. Патканян, А. Кесреви Тебризи, Р. Хьюзен, К. В. Тревер и др.) считает, что Баку и Апшерон входили в состав провинций Пайтакаран: См: J. Saint-Martin. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, t. I, Paris 1818, Армянская география, стр. 50—51, прим. 169; А. Кесреви Тебризи. Забан-у Фарханге Иран, Чехле мегале-йе Кесреви, Техран, 1335, стр.

⁴⁹ Бах: Зејнәддин бин Һәмдуллаһ-е Гәзвини. «Зејл-е тарих-е гозиде», ЛДУ-нун әлјазмасы, шифр М. о. 153, вәрәг 469—513. Зејнәддин вә онун әсәри барәдә бах: СМІЗО, II ч., сәһ. 91; В. В. Бартольд. Сочинения, т. 1, М., 1963, сәһ. 98; Јенә дә онун, «Иран. Исторический обзор», Ташкент, 1926, сәһ. 80; Ә. Ә. Әли-заде, көстәрилән әсәри, сәһ. 19; История Ирана с древнейших времен до конца 18 века. Изд. ЛГУ, 1958, сәһ. 171 (мә'лумат И. П. Петрушевскининдир); А. Т. Таһирчанов, сәһ. 32—33; В. З. Пиријев, көстәрилән мегаләси, сәһ. 34.

Согласно «Армянской географии» в состав Пайтакарана входили следующие гавары (кантоны, области): «1. Хракот-Перож; 2. Вардана-керт; 3. Еотнпорокиан-Багинк; 4. Ротибага; 5. Баганрот; 6. Ароспижан; 7. Гани; 8. Атли; 9. Багаван; 10. Спандаран-Перож; 11. Ормузд-Перож; 12. Алеван»⁶.

Автор «Географии» отмечает, что Пайтакаран «имеет 12 областей, которые принадлежат ныне Атрпатакану»⁷ (Атропатене — Иранскому Азербайджану. — С. А.). Это означает, что уже к началу VII века, до завоевания страны арабами, эти области были уже включены в новые административные деления Сасанидов (вероятно в первой половине VI века, если не раньше)⁸. Некоторые из этих названий топонимов прозрачно этимологизируются и поддаются локализации, другие искажены, их трудно расшифровать и локализовать и, несмотря на исследование ряда авторов, они все еще остаются нераскрытыми.

Рассмотрим некоторые топонимы, которые представляют собой сложные образования, состоящие большей частью из двух и более слов. Название провинции Пайтакаран встречается только в «Армянской географии», в античных источниках он назван «Каспиана» *Kasplanae* или *Patria Caspia*, в остальных армянских источниках — «Каспк, Казбк, страна Каспиц, страна Парсиц, просто Парск или Баласакан»⁹. Название «Баласакан» известно с III в. по надписи сасанидского царя Шапура I (242—272 гг.)¹⁰.

«Пайтакаран» состоит из двух компонентов: «Пайтак» — искаженное от «Пайтахт» (на перс. и азерб. языке) — «столица» и «Аран» местное название Албании¹¹. «Пайтакаран» означает «Столица Арана»¹², так называлась область и ее главный город, который при арабах назывался Байлакан.

«Хракот-Перож» состоит из двух компонентов. «Хракот» — этимологизации не поддается, а «Перож» — армянская форма иранского имени «Пироз», возможно имя сасанидского царя (459—484 гг.). Хракот-Перож, согласно С. Т. Еремян, — это первый гавар Пайтакаранской провинции, занимал нынешнюю Мильскую степь и, по его мнению, был городской территорией Пайтакарана¹³.

«Варданакерт» — охватывал часть Муганской степи, а главный город его под тем же названием — это «Варсан» арабских авторов, лежавший на правом берегу реки Аракс, ниже впадения в него реки Карасу, на месте развалин крепости Алтан¹⁴.

283—285 (на перс. яз.) R. Hew's en. Armenia according to the Asxarhac'ou'c. — *Revue des études arméniennes*, nouvelle série, t. II, Paris, 1965, p. 333. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, стр. 44—45. (Далее К. В. Тревер. Очерки...).

⁶ Армянская география, стр. 50—51; Géographie. Soukry, p. 44.

⁷ Армянская география, стр. 50; Géographie. Soukry, p. 44.

⁸ A. Ter-Ghevondian. La survivance de la division administrative Kust-i Karkeh sous le Califat, REA, nouvelle série, t. V, 1968, p. 323—325; Н. Адонц. Армения в эпоху Юстиниана. Ереван, 1971, стр. 213—215.

⁹ С. Т. Еремян. Армения по Ашхарауцу (Армянской географии VII в.), на арм. яз. Ереван, 1963, стр. 88 (далее — «Ашхарауц»).

¹⁰ E. Hönlmann et A. Maricq. Recherches sur les Res Gestae divi Saporis, Bruxelles, 1953, p. 11; С. Т. Еремян. Страна «Махелония»..., стр. 47.

¹¹ К. В. Тревер. Очерки..., стр. 134—136.

¹² Г. Капанцян полагает, что «Пайт» означает «лесистое место». (см. «Хайаса—колыбель армян». Ереван, 1947, стр. 66). Тогда Пайтакаран может означать «Лесистый Аран».

¹³ С. Т. Еремян. «Ашхарауц...», стр. 63.

¹⁴ Там же, стр. 83; Е. А. Караулов. Сб. материалов для описания местностей и племен Кавказа, т. 38, Тифлис, 1905. Сведения арабских географов IX и X вв. по р. х. о Кавказе, Армении и Азербайджане. Ал-Мукаддасий, с. 9 и прим. 29.

«Ротибага» и «Баганрод». Вопреки мнению К. П. Патканова¹⁵, мы полагаем, что это различные по семантике топонимы.

Топоним «Ротибага»¹⁶ дан в форме изафета и состоит из двух компонентов: «Рот» — искаженное от «руд» — река (иран.) и «бага» или «баг» в ряде индоевропейских и местных языков (древнеазербайджанском, древнеармянском и древнегрузинском) означало «бог»¹⁷ (косвенно — «солнце, огонь»). «Ротибага» можно транскрибировать с изафетом как «Руд-е-бага» и означает «Река бога» или «Божья река». Любопытно, что в данном случае слово «бага» дано в древней форме.

Известно, что после завоевания страны арабами в VII веке и распространения религии ислама в Аране, Ширване и в других странах Закавказья началась мусульманизация древних святилищ, которые стали освящаться мусульманскими традициями и получать арабско-мусульманские религиозные имена¹⁸. На месте древнейших культовых мест, капищ и пиреев появились пиры, ханега, мавзолей и т. д. Указанный топоним «Ротибага — Руд-е-бага» получил свое название от слова «река» и «бог». Подобной рекой может быть Пирсагат, текущая южнее Апшерона, недалеко от реки Куры, где первый компонент «пир» — святилище и второй «сагат» — вероятно искаженное «саад» (высокий, возвышенный, дающий счастье — на араб. яз.) или «Саид» (имя собственное), т. е. возвышенное святилище либо «Пир Саида». Эта река находилась в зоне провинции Пайтакаран. В средневековье, в XII веке, на крутом берегу низовья реки Пирсагат возвышалось культовое сооружение — Ханега¹⁹. Этот памятник в полуразрушенном виде сохранился до наших дней. (Под тем же названием «Ханега» здесь имеется населенный пункт). Памятник, вероятно, был построен на месте древнего языческого капища или пирея, носившего название «Руд-е-бага». «Руд-е-бага» было названием населенного пункта и области на территории Ханега на Пирсагате, где имеется селение под названием Пирсаид.

Топоним «Баганрод» состоит из двух компонентов: «Баган»²⁰ (-ан суффикс множественного числа) означает «баги» — название племени, вероятно, огнепоклонников и «род—руд» — «река».

Баганрод означает «река багов», т. е. «река поклоняющихся богу (солнцу, огню)». Известно, что ряд названий населенных пунктов включает гидроним, и эти названия являются самыми древними по происхождению, так как человек, поселившийся в той или иной местности, ставил жилище около рек или источников воды²¹. Вероятно, Баганрод был центром одноименной области, расположенной в районе реки Баганрод (нынешней Булгаручай) в Муганской степи²². Область племени «Багов»

¹⁵ Армянская география, стр. 50—51, прим. 169.

¹⁶ Там же, стр. 51.

¹⁷ Этимологический словарь армянского языка проф. Р. Ачаряна. Ереван, 1935; В. И. Абаев. Сб.: Иранские языки. Л., 1945; А. Г. Периханян. Сасанидский су-дебник. Ереван, 1973, стр. 447; Chr. Bartolomae. Altiranisches Wörterbuch, Strassburg, 1904, S. 921.

¹⁸ З. И. Ямпольский. Пиры Азербайджана. Сб. «Вопросы истории религии и атеизма», VIII, М., 1960, стр. 235; Ашурбейли Сара. Очерк истории средневекового Баку. Баку, 1964, стр. 66 (далее — Ашурбейли Сара. Ук. соч...).

¹⁹ И. П. Шеблыкин. Памятники азербайджанского зодчества эпохи Низами, Баку, 1943, стр. 40—41.

²⁰ В Армянской географии название племени бакан встречается при перечислении племен Азиатской Сарматии. Баканы жили на побережье Каспийского моря в зоне Дербенда (стр. 38), а на карте С. Т. Еремяна (Армения по Ашхарауцу) они показаны южнее, недалеко от Апшерона. В Géographie. Soukry (стр. 37) название этого племени дано как «баганы».

²¹ К. А. Попов. Некоторые вопросы топонимики Харима-но Куни. Топонимика Востока. М., 1969, стр. 75.

²² С. Т. Еремян. Ашхарауц..., стр. 43.

упоминается в «Истории агван»: «В это время область Багов не исполнила повелений беззаконного Бабана [Бабека], который, выступив из Персии, разорил страну и предал лезвию меча детей и жен Багов»²³.

Топоним Ормузд-Перож упомянут в «Сасанидском судебнике» начала VII в.²⁴ как один из семи главных храмов зороастризма в сасанидском государстве и локализуется нами на Мугани.

В числе областей и городов провинции Пайтакаран находятся интересные нас следующие два названия: «Атли Багаван» и «Еотипоракиан — Багинк»²⁵. Мы так же как и К. П. Патканов²⁶ и С. Т. Еремян²⁷ считаем, что Атли и Багаван являются опиской вместо «Атши Багаван»-«Атеш-е-Багаван», что это один топоним, который позже, в VIII в. был упомянут у Гевонда в виде «Атши-Багуан»²⁸. «Атеш-е-Багаван» и «Атеш-е-Багуан» являются сложными топонимами и даны в форме изафета. Первое слово «Атеш» означает огонь, первый компонент второго слова «бага» или «баг», как мы указали выше, означает «бог» и второй компонент «ван» — большое, значительное поселение или город²⁹. Существует также слово «аван», которое означает город, городок, деревня, пригород³⁰. Топоним Атеш-е-Багаван означает Огни Багавана, Огни города Бога (солнца, огня) и локализуется на территории Баку.

Однако рассмотрим другие источники для подтверждения того, что Атеш-е-Багаван локализуется в Баку и Апшероне. В грузинской летописи «Картлис Цховреба» имеется любопытная запись: «В 442 г. (грузинского летосчисления 1222 г. н. э. — С. А.) грузинский царь Георгий Лаша поехал в Багаван, пробыл там 10 дней, и в четверг 18 января днем в 4 ч. он там умер. Ширваншах просил руки его сестры, согласился, и он (Георгий Лаша) прибыл на свадебный пир»³¹. Летопись не называет имени Ширваншаха, но судя по дате им был Гершасп I — сын Фаррухзада³², а сестрой Георгия Лаша была Русудана. Со смертью брата ее замужество не состоялось и она в 1223 г. стала царицей Грузии³³.

Почему свадебный пир должен был происходить в Багаване — Баку, а не в Шемахе — столице ширваншахов? Ответ на это мы находим в грузинском источнике начала XIII века, где говорится о страшном землетрясении, постигшем в конце XII в. Шемаху, которая сравнялась с землей³⁴. После разрушения Шемахи резиденцией ширваншахов стал город Баку. Грузинская летопись сохранила древнее название города Баку — Багаван, которое зафиксировано в Армянской географии начала VII в. и дает нам возможность отождествить эти два названия.

При сасанидах и еще задолго до них в северо-восточных и южных частях Азербайджана, в Армении и Иране существовали города и населенные пункты под названием «Багаван», «Багаран», «Багариндж» и

т. д., приведенные в исследовании Н. Эмина³⁵. В каждом из этих пунктов горел неугасимый огонь, находились капища, жертвенники и храмы огнепоклонников, отмечаемые армянскими историками V—VIII веков. Одним из таких священных населенных пунктов огнепоклонников был «Багаван», «Атеш-е Багаван или Атеш-е Багуан» («Огни Багавана или Огни Багуана»), упоминаемый Моисеем Хоренским (V в.)³⁶, Армянской Географией VII века³⁷ и Гевондом (VIII в.)³⁸. Необходимо отметить, что «Багаванов» было несколько³⁹.

Известно, что зона Баку уже в раннем средневековье отмечалась в источниках как местность, где горели неугасимые огни. Одним из ранних упоминаний, связанных с бакинским побережьем, являются сведения византийского автора V в. Приска Панийского, который ссылаясь на римского посла Ромула, описавшего путь из Скифии в Мидию со слов гуннских предводителей, прибывших впоследствии «в Рим для заключения союза», рассказал, что войска гуннов, произведя грабеж в стране, преследуемые персами вернулись из Мидии в Скифию по другому пути «... где пламя поднимается из скалы подводной... (expetra maritima flamma ardet)»⁴⁰. Это сведение, «несомненно, относится, справедливо замечает Н. Ханьков, к бакинским вечным огням»⁴¹. Выходы горючего газа отмечались средневековыми авторами на Апшеронском полуострове, на острове Пир-Аллахи (ныне о. Артема), в сел. Сураханы, в бакинской бухте, морском побережье близ Гыз-галасы, на горе Шубаны.

Как мы отметили выше Апшерон, изобиловавший в древности нефтяными источниками и горючими газами, входил в провинцию Пайтакаран, которая простиралась от Мильской равнины до Каспийского моря, включая Апшеронский полуостров. По видимому, название Атеш-е Багаван связано со святилищами и древними храмами огнепоклонников, какие могли находиться в древности в зоне Баку или на Апшероне. Еще в начале XIX в. востоковед Ж. Сен-Мартен указывал, что упоминаемый в армянских источниках Багаван и есть древнее название Баку. Он писал, что город Баку с древних времен считался зороастрийцами как священное место из-за наличия многочисленных источников нефти и выходов газа, которые естественным образом загорались. Здесь во многих местах огнепоклонниками поддерживался «вечный огонь». И не удивительно, что Баку его правителями или же подданными был превращен в место служению огню⁴².

В знаменитом историко-географическом сочинении арабского автора Мас'уди, писавшего в конце первой половины X века, дается описание нефтяных и газовых источников Баку: «Бакух, где находятся копи [источники] белой нефти и других [минералов]. В мире нет дру-

²³ История агван Моисея Каганкатваци. Перев. с арм. К. Патканьяна, СПб., 1861, стр. 267.

²⁴ А. Г. Периханян. Сасанидский судебник, стр. 425, 560.

²⁵ Армянская география, стр. 50—51.

²⁶ Армянская география, стр. 50—51, прим. 169.

²⁷ С. Т. Еремян. Ашхарацуйц..., стр. 42.

²⁸ История халифов Вардапета Гевонда. Перев. с армян. К. Патканьяна, СПб., 1862, стр. 72 (в дальнейшем — Гевонд...).

²⁹ Ахмед Кесреви Тебризи. Ук. соч., стр. 285.

³⁰ Новый словарь армянского языка, т. I—II. Венеция, 1938 (на арм. яз.); Моисей Хоренский. История Армении. Новый перевод Н. О. Эмина. М., 1893, стр. 260.

³¹ Картлис Цховреба, изд. С. Каухчишвили, т. I (на груз. яз.), Тбилиси, 1955, стр. 371; То же, т. II, Тбилиси, 1959, стр. 166.

³² З. М. Буниятов. Новые материалы по генеалогии ширваншахов-кесранидов. ДАНА, том XXVII, № 1, 1971, стр. 71.

³³ Е. А. Пахомов. Монеты Грузии. Тбилиси, 1970, стр. 101—102.

³⁴ История и восхваление венценосцев. Перев. с груз. яз. К. С. Кекелидзе. Тбилиси, 1954, стр. 57.

³⁵ Н. Эмин. Очерк религии языческих армян. М., 1864, стр. 63—64.

³⁶ Моисей Хоренский. История Армении, стр. 123. Н. Эмин. Очерк религии языческих армян, стр. 30.

³⁷ Армянская география, стр. 51.

³⁸ Гевонд..., стр. 71—72.

³⁹ Указанный населенный пункт Атеш-е Багаван, входивший в провинцию Пайтакаран, не надо смешивать с Багаваном в области Багреванд (ныне в Диadinской Казе Эрзерумского вилайета, близ города Диадина, на левом берегу реки Евфрат (Мурад); И. А. Орбели. Избран. труды, Ереван, 1963, стр. 371.

⁴⁰ Сказания Приска Панийского (Г. С. Дестуниса). Учен. записки второго отделения Императ. Акад. наук, кн. VII, вып. 1, СПб., 1861, стр. 65.

⁴¹ Н. Ханьков. О перемежающихся изменениях уровня Каспийского моря. Записки Кавк. отд. Импер. русск. географ. об-ва, кн. II, Тифлис, 1853, стр. 86—89.

⁴² J. Saint-Martin. Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie, p. 153.

гого места производившего белую нефть, но только Господь всеведущ. Место это лежит на берегу Ширвана»⁴³.

Автор Армянской географии, однако, ничего не говорит о добыче черной и белой нефти в Пайтакаране и Атеш-е Багаване (на Апшероне и Баку). Он говорит о добыче черной и белой нефти в провинции Турберане⁴⁴ в нынешней восточной Турции на границе с Ираком. Известно, что и в настоящее время белая нефть добывается, как отмечал в X в. Мас'уди, только в районах Баку на Апшероне. Таким образом, сведения Армянской географии о черной и белой нефти в Турберане ошибочны и эти данные надо отнести к провинции Пайтакаран, к области и городу Атеш-е Багаван.

Слово «Баг», означающее «бог» (косвенно — «солнце, огонь»), явилось исходным как для названия племени или секты «багов» («баган—бакан») ⁴⁵ огнепоклонников, так и для названия города и области «Атеш-е Багаван», зафиксированное в источнике VII в. (Армянская география). В VIII в. (Гевонд) мы встречаем название Баку в форме Атши-Багуан, что является несколько измененной формой Атши-Багавана. Префикс «Багу» после завоевания страны халифатом уже в VIII в. легко мог измениться в Баку باکو т. к. переход звука «г» в «к» (غ в ك) закономерен как в азербайджанском, так и в персидском и арабском языках. В арабском написании в названии «Багуан» был отброшен суффикс -ан, и оно приняло форму «Бакуйе» согласно законам фонетики арабского языка. Название племени «багов» мы встречаем в «Истории агван» в событиях 827 г.⁴⁶

Начиная с IX века и позже, арабские, персидские и турецкие источники говорят о Баку как о городе вечных огней, где живут огнепоклонники.

В 862 г. в Баку проездом находился посол, отправленный Халифатом к уйгурскому хакану Бегю-хану, которому он рассказал о Баку как о местности, где горят вечные огни⁴⁷.

В X в. Мас'уди отметил газовые источники в районе Баку: «В этой нефтеносной области [ан-наффата] есть вулкан [атма اطمة], который является одним из огнедышащих источников; он никогда не перестает бить, и [над ним] взлетают языки пламени [татадарраму ас-суада?]⁴⁸».

Известно, что в одном из селений Апшерона, в Сураханы, имелись многочисленные выходы горючего газа, о котором упоминают средневековые арабоязычные и ираноязычные источники. В анонимном сочинении, написанном в 520 г. х. (1125 г. н. э.), говорится: «... остров Баку... земля его всегда в движении и из нее пышет огонь...»⁴⁹. Абу Хамид ал-Андалуси ал-Гарнати, объехавший юго-западное побережье Каспий-

⁴³ В. Ф. Минорский. История Ширвана и Дербенда. Мурудж ал-Дзахаб. Приложение III, Мас'уди о Кавказе. М., 1963, стр. 202 (далее — В. Ф. Минорский. Ук. соч.).

⁴⁴ Géographie Soukry, p. 41—42.

⁴⁵ Локализация «бакан» дана на побережье Каспийского моря, куда доходят отроги Кавказа, т. е. недалеко от Апшерона. Армянская география, стр. 37—38. Этноним «баган» дан в Géographie. Soukry, p. 37.

⁴⁶ История агван Моисея Каганкатваци, стр. 267.

⁴⁷ Türkiyat mecmuası. XVI'dan ayrı-basım. Tahlil ve tenkidler kayıpları. İstanbul, 1971, s. 174.

⁴⁸ В. Ф. Минорский. Ук. соч., стр. 202.

⁴⁹ مجمع التواريخ و القصص تأليف سال ۵۲۰ هجری، بتصحيح ملك الشعراء بهار در طهران ۱۳۱۸ شمسی، ۴۷۲

ского моря в 1131 г., в своем сочинении описывает остров Пир-аллахи (ныне остров Артема) и нефтеносную землю близ Баку—Сураханы с его «вечными огнями»: «Здесь есть черный, как кир остров... А против этого острова у моря черная земля, подобная кире, на которой растет трава. И там разнообразные дикие животные. Выходит из этой черной земли кир, нефть — черная и белая, и она близка от Баку, из области Ширвана... И по ночам виден на этой земле и на острове огонь, подобный огню кибрита (серы.—С. А.) синий; он без пламени и не сжигает траву и не обладает теплом. Когда на него падает дождь, то он усиливается и дает пламя и поднимается так, что люди видят его издали. А днем от него и следа нет»⁵⁰.

В географическом сочинении Мухаммада ибн Наджиб Бакрана под названием «Джахан-намэ», написанном около 1210 г., говорится, что в пределах Ширвана и Баку на поверхности земли есть два таких места, где постоянно горит огонь: одно большое, другое поменьше. Большое имеет тысячу локтей арабских, т. е. больше 500 м (арабский локоть немного больше полуметра) в длину и ширину, а другое — только сто локтей. Эти места постоянно горят, днем виден дым, а ночью огонь. Они находятся недалеко друг от друга, расстояние между ними в 200 локтей (немного больше ста метров. — С. А.). Далее говорится, что в промежутке между ними растет трава, кормится скот, что этот огонь летом достигает высоты человеческого роста, а в зимнее время только высоты копья и что огонь никогда не перестает гореть⁵¹. Это описание напоминает сведения, данные ал-Гарнати о сураханских огнях.

В анонимном географическом сочинении на персидском языке, написанном в 20-х годах XIII в., говорится следующее о Баку: «...это город в области Ширвана на берегу моря. Всю ночь земля его горит, как огонь; ставят на нее котел и вода на земле его закипает»⁵². В 1403 г. азербайджанский географ, уроженец Баку Абд-ар-Рашид ал-Бакуви дал описание огней в Сураханы. «В одном фарсах от города есть место, из которого выбрасывается никогда не гаснущий огонь. Говорят что это — рудник серы. Около этого огня расположено селение, жители которого — христиане. Они выжигают известь и на повозках доставляют ее в город...»⁵³. Таковы сведения, даваемые рядом восточных авторов о «бакинских вечных огнях». Но ни у одного из них мы не находим упоминания о храме огнепоклонников—«Атешгах», построенном в с. Сураханы в конце XVII и XVIII вв., хотя зороастрийская религия была одной из древнейших религий на Востоке и особенно была распространена в Иране и южном Азербайджане, где имелось много храмов огня. Известно, что после завоевания Ирана и Азербайджана арабы постепенно уничтожили все храмы огня и капища зороастрийцев, поэтому в IX и X вв. арабские авторы о них не упоминали. Рассмотрим более ранние источники, относящиеся к периоду владычества сасанидов, до завоевания стран халифатом.

В Армянской географии начала VII века в провинции Пайтакаран

⁵⁰ Le Tuhfat al-Albab de Abu Hamid al-Andalusi al-Garnati. Ed. par G. Ferrand, Paris, 1925, p. 14.

⁵¹ Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме (Книга о мире). Издание текста, введение и указатели Ю. Е. Борщевского. М., 1960 (ПЯНВ, Тексты, Большая серия, X), стр. перс. текста 45.

⁵² Н. Д. Миклухо-Маклай. Географическое сочинение XIII в. на перс. языке. Уч. зап. Ин-та востоковедения, т. IX, М.—Л., 1954, стр. 200.

⁵³ Абд-ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб тахлис ал-асар ва аджанб ал-малик ал-каххар. Издание текста, перев., предисловие, примечания и приложения З. М. Буниятова, М., 1971, стр. 89.

отмечен также топоним Еотнпорикиан-Багинк⁵⁴. Слово Еотнпорикиан-Багинк означает на древнеармянском языке «семиянное капище». Этот топоним, по-видимому, связан с пиреями огнепоклонников или выходами горящих газов, которыми известна была местность на Апшероне⁵⁵. Вероятно, здесь речь идет о культовом памятнике маздеизма — святилище огнепоклонников, которое послужило названием селения⁵⁶. Как мы указали выше, в одном из селений Апшерона, в Сураханы, имелись многочисленные выходы из земли горячего газа, о котором упоминали средневековые источники. В 1683 г. описание сураханских огней дал путешественник Кемпфер, назвавший это место «горящим полем»⁵⁷. Кемпфер сообщает: «... двое из потомков племени древних персов, пришельцы, индусы-огнепоклонники сидели бездеятельно вокруг встроеной ими стены и молились вечному божеству, взирая на вырывающееся из земли пламя и поклоняясь ему...»⁵⁸ и далее «...раньше в пятистах шагах [расстояния] были видны в одном ряду семь трещин, из которых некогда горело это пламя, когда же оно погасло, оно вырвалось наружу в том месте, которое я описал»⁵⁹. Судя по описанию Кемпфера в этом месте существовало «семиянное святилище» огнепоклонников задолго до конца XVII и XVIII вв., когда в Сураханы был построен «Атешгях» — храм и келии индийских огнепоклонников, который сохранился до наших дней. Не исключено, что под названием «Еотнпорикиан-Багинк» — «семиянное капище» скрывается древнее название храма огня, остатки которого в виде семи потухших жерл описал Кемпфер. Нельзя не отметить, что само слово Сураханы на основе татской или иранской лексики означает «источник (бьющий) из ямы». Другим памятником зороастрийцев, упомянутым армянским автором Агафангелом (IV в.), могла быть также архаическая башня в Баку — Гыз-галасы, назначение которой до сих пор остается невыясненным.

В юго-восточной части старой крепости Баку, на берегу моря возвышается этот необычный по своей форме древний памятник, называемый Гыз-галасы⁶⁰ (Девичья башня), в виде огромного каменного цилиндра высотой в 30 м. Толщина стен башни достигает 5 м у основания и 4 м на высоте 8 этажа. Башня имела семь сводов с куполами, которые делили ее на 8 этажей. Она была построена на выступе береговой скалы, отвесно обрывавшейся к морю. С восточной стороны башни имеется огромный выступ наподобие контрфорса, поднимающийся почти до самой вершины башни, назначение которого не выяснено⁶¹. С юго-востока снаружи сохранились полубашни, опоясывающие выступ. Башню эту по различию способов кладки можно разделить на две части: нижнюю, имеющую гладкую кладку и верхнюю с ребристой кладкой из попеременно выступающих и отступающих рядов камней, заполненных известковой массой, со временем выветрившейся. В каждом этаже име-

⁵⁴ Армянская география, стр. 50; Géographie. Soukry, p. 44.

⁵⁵ С. Б. Ашурбейли. История средневекового Баку в произведениях В. В. Бартольда. Бартольдские чтения, Тезисы докладов и сообщений, М., 1974, стр. 12.

⁵⁶ С. Т. Еремян. Ашхарауц..., стр. 51.

⁵⁷ E. Kaempfer. Amoënitatum exoticarum politico-medicarum, fasciculi V, Lemgo, 1712, p. 273—274 (далее — E. Kaempfer. Ук. соч. . . .)

⁵⁸ E. Kaempfer. Ук. соч., стр. 273—274.

⁵⁹ Там же, стр. 274.

⁶⁰ Ашурбейли Сара. Ук. соч., стр. 131—135.

⁶¹ «Не встречается аналогии и ее выступ, назначение которого не установлено. Он не служит волнорезом, ни контрфорсом, придававшим башне дополнительную устойчивость, ни «шпорой», повышавшей сопротивляемость ударам стенобитных машин и каменных ядер, ни местом «тайников» ее владельцев». Л. С. Бретаницкий. Зодчество Азербайджана XII—XV вв. М., 1966, стр. 81.

ется по щелевидному окну, выходящему на юг в сторону моря и служившему, по-видимому, для освещения башни. Начиная со 2-го этажа, в каждом ярусе имеется ниша. В толще стены, над входом в башню по всей высоте башни проложена гончарная труба диаметром около 30 см, замазанная в шахту. Гончарная труба соединена с 7-ю нишами. Некоторые исследователи связывали имеющиеся здесь ниши и гончарную трубу с канализацией башни. Однако ни в одной оборонительной башне на Апшероне и в Азербайджане не имеется канализации. Кроме того, не было надобности устраивать санузел-ниши на каждом этаже до самого верха башни. Внутри Гыз-галасы находится колодец, устроенный в толще южной стороны стены и который, по-видимому, древнее башни. Башня эта имеет надпись на юго-западной стороне, приблизительно на высоте 14 м от земли. Эта краткая куфическая двустрочная надпись из четырех слов читается так: **قبة مسعود بن داود** «Купол Мас'уда сына Давуда»⁶². Слово Куббе (**قبة**) — купол — употреблялось в средневековье в значении мавзолея. Однако археологические раскопки внутри башни на первом этаже никаких следов захоронения не показали. Типичная форма куфического письма в этой надписи позволяет отнести ее к XI—XII вв. Однако отсутствие в надписи титулатуры упомянутого лица и даты свидетельствует о том, что эта надпись неполная и взята, вероятно, из близлежащего разрушенного мавзолея. Помещение ее в необычном для надписи месте, дает основание считать ее не современной строительству башни, а вставленной позже при ее реставрации, на что показывает расположение камней вокруг надписи. Обычно строительная надпись бывает аккуратно вмонтирована в башню на видном месте. По-видимому, башня первоначально не имела строительной надписи.

Необычная форма этой башни, не имеющей себе подобной на всем Востоке, говорит, о ее архаичности. Полосатая форма верхней части башни имеет, вероятно, древнюю строительную традицию на Апшероне. Мнения ученых по поводу датировки и назначения этой башни различные. Одни считают ее оборонительным сооружением⁶³, хотя ни по своей форме, ни по конструкции она не имеет себе аналогии среди подобных памятников на всем Востоке. Другие полагают, что Гыз-галасы — это древнее святилище, и связывают его с древним культом Анахиты (Нахит) — богини воды и плодородия⁶⁴. Некоторые исследователи относили возникновение Гыз-галасы ко времени господства Сасанидов (III—VII вв.) и зороастрийской религии на Апшероне⁶⁵. Легенды, связанные с этой башней также относятся к зороастризму. По-видимому, Гыз-галасы относится к тому типу башенных храмов, башен-святилищ, где священный огонь возжигался на крышах храма⁶⁶. В Гыз-галасы гончарная труба проложена до самого верха башни, на площадке которой, вероятно, горел огонь.

По-видимому, Гыз-галасы являлась святилищем огнепоклонников в Баку, на территории которой могли быть выходы «вечного огня» — газа

⁶² Ашурбейли Сара. Ук. соч., стр. 131—135.

⁶³ Е. А. Пахомов. Старинные оборонительные сооружения Апшерона. Труды Института истории, т. 1, Баку, 1947, стр. 53—55.

⁶⁴ **قلم آقای باستانی پاریزی ابنیه دختر قلعه دختر کرمان مجله باستانشناسی شماره اول و دوم، بهار و تابستان ۱۳۳۸ ص ۱۳۰-۱۲۱**

⁶⁵ Ашурбейли Сара. Ук. соч., стр. 135.

⁶⁶ Г. А. Кошеленко. Культура Парфии. М., 1966, стр. 29.

метана⁶⁷. Если наше предположение правильно, то понятно наличие гончарных труб снизу доверху внутри толщи стены этой башни. Анализ этих труб и их конструкция также говорят о том, что трубы эти не являются канализационными⁶⁸. Грандиозность постройки, полное отсутствие фортификационных элементов, непонятная архаическая форма памятника, не имеющего аналогии в архитектуре Азербайджана отвергают предположение о его первоначальном назначении как оборонительной башни.

Имеется ряд легенд, связанных с Гыз-галасы⁶⁹. Наиболее популярная из них следующая: «Какой-то шах решил жениться на собственной дочери; та, не желая подчиниться, поставила условием постройку для нее башни и, когда последняя была окончена, то, по одному варианту (И. Березин — Путешеств. I, 225), заперлась в ней, по другому (С. Г. Гмелин — Путешеств. III, 80) — бросилась с вершины в море. Простота конструкции, отсутствие подробностей и мусульманских наслоений позволяют отнести эту легенду о бакинской башне к глубокой древности»⁷⁰.

Подобный брак, отраженный в легенде, существовал как священный обычай при Сасанидах. Известно, что Йездигерд II (439—457 гг.), по настоянию магов, послал в Армению, Грузию, Албанию и другие провинции указ об обязательном изучении маздеизма и приказ «отцам жениться на дочерях, братьям на сестрах» и т. д.

Вторая легенда также связана с девушкой, спасшей город от иноземных завоевателей, и культом огня в бакинской башне-храме⁷¹. Нам кажется, что имеется несомненная связь между существующей в Баку легендой о Гыз-галасы и тем временем, когда башня уже стояла на берегу моря в Баку во время господства Сасанидов и зороастрийской религии на Апшероне, т. е. III—VII вв. Постройка ее, возможно, относится к более древнему времени.

Любопытное сведение имеется в иллюстрированном географическом словаре, изданном в Венеции в 1903—1905 гг. на армянском языке, где без ссылки на источник, говорится о Баку V в., о том что армянская церковь конца XVIII в. в бакинской крепости построена на месте языческих храмов, воздвигнутых — один в честь бога огня и другой — в честь бога моря⁷².

Посетивший Баку индийский ученый Джаванджи Джамшеджи Модии, — огнепоклонник-парс отметил, что в древних индийских книгах сообщалось о наличии на западных берегах Хазарского моря большого количества храмов огнепоклонников⁷³.

Не случайно среди жителей Баку и доныне существует предание о том, что «Джума-мечеть», находящаяся в крепости Баку, построена на

месте древнего храма огнепоклонников. По описанию путешественника, посетившего в Баку старую Джума-мечеть в 1873 г., посреди мечети возвышались четыре арки, верх которых не имел перекрытия. Эти арки были древнее мечети и сохранились от древнего храма огнепоклонников, который был переделан мусульманами в мечеть⁷⁴. Имеется сведение о том, что в 624 году византийский император Ираклий (610—641) вторгся в район Баку и разрушил много храмов, где жители поклонялись говорящему газу⁷⁵⁻⁷⁶. Любопытное сведение приводит армянский историк Агафангел (IV—V в.), который говорит о жертвоприношении армянского царя Хосрова (217—238) по случаю его победы над царем царей Ирана: «Он приказал послать гонцов и написать указы в различные места, чтобы почтить божества в «семи жертвенниках (капищах) храма»⁷⁷. Это же главное святилище в Пайтакаране упоминает Инджиджян, называя его «жертвенник семи ниш»⁷⁸. Армянский царь в это время был язычником, т. к. христианство (в III в.) еще не было распространено в Армении.

В связи с данными Агафангела интересно следующее сообщение Моисея Хоренского, который, повествуя о разносторонней деятельности сасанидского царя Ардашира (III в.), говорит: «Он еще более усиливает служение при храмах, приказывает неугасимо поддерживать огонь Ормузда на жертвеннике в Багаване»⁷⁹.

В Гыз-галасы действительно имеется семь очагов — алтарей, где, вероятно, горел священный огонь зороастрийцев. Автор IV века, возможно, отметил этот древний памятник, отразив в названии его назначение в III веке — «жертвенник семи ниш». На территории Азербайджана не сохранилось другого такого величественного памятника, каким является Гыз-галасы, которая, по-видимому, в начале нашей эры, а возможно, и раньше была построена... как капище-храм огнепоклонников. Позже, после того как огни в башне погасли в связи с тектоническими колебаниями материка, опущением берега и перемещением пластов, святилище после завоевания Баку арабами, как таковое перестало существовать.

В XII веке в связи с возведением крепостных сооружений ширваншахами Гыз-галасы, вероятно, изменила свое функциональное назначение, превратившись в наблюдательную или оборонительную башню. Куфическая надпись с именем Мас'уда ибн Давуда, взятая из развалин мавзолея (губбе), была, как видно, вставлена после частичного разрушения памятника в связи с военными действиями⁸⁰. Таким образом, датировка Девичьей башни, если наше предположение соответствует действительности, отодвигается к первым векам н. э., а может быть и глубже, а вместе с тем меняется и датировка города Баку, который,

⁷⁴ Мухаммед Хасан-хан Этимад ас-Салтане. Марат ал-булдан. Тегеран, 1293 г. х., стр. 154 (на перс. языке).

⁷⁵⁻⁷⁶ Г. Харт. Венецианец Марко Поло. Перев. с английского Н. В. Банникова, М., 1956, стр. 114.

⁷⁷ A g a t h a n g e. Histoire de règne de Tiridate, — „Collection des historiens anciens et modernes de l'Arménie“, publiée en français par V. Langlois, t. I, Paris, MDCCCLXVII, p. 117.

Агафангел. История Армении, кн. 1, гл. 22, 1901 г., стр. 18. Цит. по работе: С. Т. Еремян. Ашхарауцц, стр. 51.

⁷⁸ G. Indjidjian. Géographie ancienne de l'Arménie, Venise, 1835, p. 326.

⁷⁹ Моисей Хоренский. Ук. соч., стр. 122—123. В данном контексте речь идет о Багаване, упоминаемом в сноске 39 данной статьи.

⁸⁰ В районе Девичьей башни было открыто под землей сооружение со стрельчатыми арками и колонадой с небольшим двором, сплошь покрытым могилами, датированными XII—XIII вв.

⁶⁷ О возможности выхода в этом месте газа-метана говорил ныне покойный проф. М. Н. Абрамович. Близ Девичьей башни в Бакинской бухте выходы газа в море отмечал Н. Березин.

⁶⁸ Сообщение кандидата исторических наук О. Ш. Исмизаде.

⁶⁹ Е. А. Пахомов. Девичья башня и ее легенда. Изв. Аз. Археол. Ком-та, вып. 1, Баку, 1925, стр. 33—38; А. П. Фитун. Бакинская Девичья башня. Изв. Азкомстариса, вып. 3, Баку, 1927, стр. 149—154.

⁷⁰ Е. А. Пахомов. «Девичья башня» и ее легенда, стр. 34.

⁷¹ А. П. Фитун. Бакинская Девичья башня. Изв. Азкомстариса, в. 3, Баку, 1927, стр. 149—154.

⁷² Эфриян. Иллюстрированный географический словарь, т. 1, изд. II. Венеция. 1903—1905, стр. 364.

⁷³ Бомбеј профессор Модии Азербайжан наггында «Маариф ва маданият мачмуэси», 1925, № 2, с. 37—38.

Модии, профессор Бомбейского университета в возрасте 92 лет, во время приезда в Баку в 1925 г. осмотрел Гыз-галасы в старой крепости Баку, а также храм огнепоклонников в с. Сураханы на Апшероне. Модии высказал свое мнение о Гыз-галасы, назвав ее храмом огнепоклонников.

вероятно, в I в. уже был населенным пунктом, куда направлялись римские войска из Гобустана⁸¹.

В свете сказанного значительный интерес представляет выявленная во время раскопок у северной стороны Девичьей башни, на глубине 2,2 м, от уровня улицы, оригинальная бронзовая фигурка рыбки (длина 8,2 см, высота 4,5 см, ширина спины 2 и толщина 0,7 см). Голова рыбы — выпуклой формы, рот открыт, глаза отмечены в виде бусинок, уши прорезаны, имеются два плавника, хвост загнут кверху в виде кольца. Все туловище рыбы обработано с большим искусством в виде чешуи⁸². Фигурка эта носит архаический характер и по своей форме, по-видимому, относится к древнему периоду.

Изображения рыб встречаются на скалах Гобустана и датируются VI—V тысячелетием до н. э.⁸³ Образы рыб являлись инкарнациями определенных божеств зороастрийского пантеона⁸⁴. Рисунки рыб встречаются на фасадах домов на Апшероне, на монетах, чеканенных в Баку ширвашами, и жители объясняют их древней традицией. Увидев во сне рыбу, житель Апшерона толкует этот сон как признак богатства. По-видимому, культ рыбы относится к древнейшим культам на Апшероне и, возможно, символизирует божество моря.

Весьма интересным является название «Девичьей башни», зафиксированное на плане города Баку, составленном в октябре 1806 года — «Калыс Хонзар» — «Большая башня (искаженная передача Калайе-Хунсар. — С. А.)⁸⁵. Этот же памятник назван в Кавказском календаре на 1856 г. «Хонсар»⁸⁶.

В другой работе говорится, «что нынешний город Баку есть только остаток бывшего некогда обширнейшего города Хунсара»⁸⁷.

Согласно преданию, записанному в 1860 г. Б. Дорном, Хунсар было древним названием Баку⁸⁸. Исследование В. И. Абаевым персидского топонима Хунсар убедительно показало, «что это едва ли не единственный общий в персидском и осетинском топоним, который, будучи сложным словом, и материально и структурно восходит к древнеиранской эпохе, т. е. живет не менее трех тысяч лет, если не все четыре»⁸⁹. Точное значение термина Хунсар (Xunsār) — «солнечная сторона», «направленный в сторону солнца»⁹⁰. Этот топоним вполне соответствует положению древней бакинской крепости, которая расположена на склоне горы, обращенной в сторону солнца на юго-восток. Возможно, что название Хунсар относилось и к Девичьей башне, выступ — контрфорс которой

⁸¹ О пребывании римлян в Гобустане в I в. см.: И. М. Джафарзаде. Древне-латинская надпись у подошвы горы Беюгдаш. «ДАН Азерб. ССР», т. IV, Баку, 1948, № 7, стр. 304—310; Е. А. Пахомов. Римская надпись I в. н. э., и легион XII Фульмината. «Изв. АН Азерб. ССР», № 1, Баку, 1949, стр. 79—88; О пребывании римских войск на Апшероне в I в. возможно говорит название сел. Рамана. Название города Рамана в Малой Азии, упомянутое Бар Эреем в XIII в., по-видимому, также связано с римским завоеванием (из советской истории Бар Эбрея, с. 537, перев. с сирийского Р. Гусейнова (рукопись).

⁸² Э. Исмизаде, Н. Чидди. Баку Гыз Галасы. Баку, 1968, с. 19—20.

⁸³ И. М. Джафарзаде. Гобустан. Наскальные изображения, Баку, 1973, стр. 174.

⁸⁴ См.: В. Г. Луконин. Искусство древнего Ирана. История иранского государства и культуры, М., 1971, стр. 118—120.

⁸⁵ Слово Калыс — искаженное Кала, т. е. крепость, башня. А. В. Саламзаде. Архитектура Азербайджана XVI—XIX вв. Баку, 1964, стр. 119—120.

⁸⁶ Кавказский календарь на 1856 г. Тифлис, 1855, стр. 502.

⁸⁷ Обозрение российских владений за Кавказом, ч. IV, СПб., 1836, стр. 83.

⁸⁸ Дорн. Каспий. СПб., 1875, стр. 171—173.

⁸⁹ В. И. Абаев. Персидский топоним Xunsar. Топонимика Востока. М., 1969, стр. 125—128.

⁹⁰ Там же, стр. 126—128.

ориентирован на восток и вся башня, направлена, обращена в сторону солнца. Контрфорс, вероятно, имел также культовое назначение.

Таким образом, сохранившийся до начала XIX в. топоним Хунсар отражает древнейшее название Баку, который в источниках V—VIII вв. назван Атеш-е Багаван, Атеш-е Багуан и семантически близок к топониму Хунсар⁹¹.

Приведенные топонимические данные, как и свидетельства археологии⁹² и письменных источников, говорят о глубокой древности культа огня в зоне Апшерона и города Баку, датировка которого значительно отодвигается вглубь к первым векам н. э., когда Баку уже является населенным пунктом, где был воздвигнут необычный по своей форме памятник Гыз-галасы, храм огнепоклонников-зороастрийцев.

С. Б. Ашурбейли

Баку галасындакы Гыз галасынын дөврү вә тикилмә мәгсәди һаггында ХҮЛАСӘ

VII әсрә аид «Ермәни чоғрафијасы»ндакы мә’луматлара әсасән мәгаләдә Пајтакаран әјаләтиндәки бир сыра топонимләр тәдгиг олу- нур. Пајтакаран әјаләтиндә ики топоним вардыр. Бунлардан бири «Атәш—Багаван» әвәзинә сәһв олараг «Атли—Багаван» кими верил- мишдир. VIII әсрдә Гевонд бу ады «Атши—Багуан» кими вермишдир. Икинчи топоним «Јеотнпоракиан багинк»дир. «Атәш—Багаван»ын мә’на- сы «Аллаһ шәһәринин одлары»дыр вә мүәллифин фикринә кәрә, Баку вә Абшеронда јерләшир. «Јеотнпоракион багинк» гәдим ермәни ди- линдә, «једди чалалы мә’бәд», «једди чаладан чыхан од» олуб, атәш- пәрәстләрин ибадәт одлары илә бағлыдыр. Бу јер Абшеронда гәдим заманлардан бәри Сураханыда јерләшиб атәшпәрәстләрин атәшкаһы олмушдур. Бу мә’бәдин галыглары XVII әсрә гәдәр галмыш вә сәј- јаһ тәрәфиндән тәсвир олунмушдур. Мүәллиф диқәр бөјүк Зәрдушт абидәсини—од мә’бәдини (Ичәришәһәрдәки) «Гыз галасы»ны һесаб едир. IV әсрдә III әср һадисәләри илә әлағәдар ады чәкилән «Једди мөһраблы мә’бәди» Гыз галасына аид етмәк олар.

Мүәллиф Моисеј Хоренскинин Багаванда олан һөрмүзд одунун атәшкаһы һаггындакы мә’луматыны да Гыз галасына аид едир. Мә- галәдә археоложи материаллар вә јазылы мәнбәләр әсасында Гыз галасы вә Бакунын дөврү һаггында мә’лумат верилир, Бакунын гә- дим ады кәстәрилир.

⁹¹ Область Хурсан (-Хунсар) между Дарбандом и Ширваном отмечена в источ- нике Х в (Hudul-al-Alam), а крепость владетеля Ширвана Хурш (или Хурс) на берегу моря в VIII в. упомянута Баладзори (IX в.).

⁹² Ашурбейли С. А. Топонимика Апшерона в связи с этногенезом азербай- джанцев. «Изв. АН Азерб. ССР, серия истории, филос., права», 1967, № 2, стр. 54—55. Е е же. Ук. соч., стр. 26—28.

Ф. ДЖ. МАМЕДОВА

ПРОБЛЕМА ДАТИРОВКИ «ИСТОРИИ АЛБАН»

I. К вопросу об историографии «Истории албан» Моисея Каланкатуйского

Проблема датировки «Истории албан» (далее — ИА) остается по сей день не решенной. Существуют две точки зрения о времени написания памятника. Одна группа исследователей датирует написание I и II книги «Истории албан» VII веком, а III книгу — X веком¹.

Основанием для датирования первых двух книг «Истории албан» VII веком для исследователей служило то обстоятельство, что многие события, свершившиеся в VII в., автор описывает как очевидец с подробностями и пристрастием, свойственными современнику, а также языковое различие между первыми двумя и третьей книгой.

Эти доводы исследователей представляются нам очень вескими. Однако дополнительные исследования хронологической системы источ-

¹ Soma I. Quando della storia litteraria di Armenia. Venezia, 1829, p. 44; C. F. Neumann. Beiträge zur armenischen Literatur. München, 1849, s. 1—16; E. Boré. Histoire des Aghovans par Moïses Galkantouni. Extraite et traduite du manuscrit armenien. Nouvelles annales de voyages, Paris, 1848, II, s. 61;

Предисловие к русскому переводу «Истории агван» К. Патканова, стр. VII, прим. 4; Предисловие к армянскому изданию «Истории агван», предпосланное К. Шахназаряном, Париж, 1860 (древнеарм. текст); Г. Зарбаналян. История древнеармянской литературы. Венеция, 1889, стр. 422—433 (на арм. яз.); Н. Адонц. Армянская литература. Новый энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона, т. III, 1915; Т. Тер-Григорьян. Об истории албанской страны Моисея Каланкатуйского. Архив Института истории АН Азерб. ССР, № 991, стр. 69—91; С. Т. Еремян считает ИА «компиляцией двух исторических трудов VII и X вв.» (см. С. Т. Еремян. Моисей Каланкатуйский о посольстве албанского князя Вараз-Трдата к хазарскому хакану Алп-Илитверу. ЗИВ АН СССР, т. VII, 1939, стр. 9). В «Очерках истории СССР III—IX вв.» (М., 1958) С. Т. Еремян датирует Моисея Каланкатуйского VII в. (стр. 305). очевидно, имея в виду две книги; З. И. Ямпольский. К изучению Летописи Кавказской Албании. ИАН Азерб. ССР, серия общ. науки, 1957, № 9, стр. 151—152; К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании. М.—Л., 1959, стр. 13; З. М. Бунятов. Азербайджан в VII—IX вв. Баку, 1965, стр. 10—11; Т. Мамедов. О летописи Кавказской Албании. Сб. Вопросы истории Азербайджана. Баку, 1966, стр. 48; предисловие к армянскому изданию «Истории агван» Моисея Каланкатуйского, сделанное В. Аракелян, Ереван, 1969, стр. V (на арм. яз.); Л. С. Давланидзе. «История Албании» и «Албанская хроника» как источники, по истории народов Закавказья. Автореф. канд. дисс. Тбилиси, 1970, стр. 3; В. Гукасян называет Моисея Каланкатуйского историком VII—VIII вв., но при этом никак не аргументирует. Ворошил Гукасян. Из истории изучения письменности Кавказ-

ника, а также языка и стиля памятника убеждает нас в том, что первые две книги, а также несколько глав III-ей книги были написаны в конце VII и начале VIII в., а остальные главы третьей книги бесспорно в X в.²

Одним из веских оснований, позволивших Т. Тер-Григорьяну, который впервые в отечественной науке обратился к исследованию этой проблемы, отнести написание I и II книги к VII веку, является наличие в двух книгах слов неармянского, «по-видимому, местного происхождения, которые в третьей книге не встречаются»³. Другим основанием Т. Тер-Григорьяну служит то обстоятельство, что автору «Истории албан» были известны армянские историки IV—VI вв., но не были известны армянские историки последующих веков (VIII—X вв.) — Иоанн Мамиконесан, Шапух Багратуни, Иоанн Католикос, Фома Арцруни и др.⁴

Т. Тер-Григорьян обращает внимание также на то обстоятельство, что в «Истории албан» отсутствуют данные о столь важных событиях IX в., как борьба албанов с арабами под предводительством Абу-Мусы, а также данные о восстании Бабека⁵.

Первый и второй аргументы Т. Тер-Григорьяна представляются убедительными, тем более, что число слов неармянских выявил и пополнил В. Гукасян⁶. Последний же довод Т. Тер-Григорьяна представляется нам менее убедительным, так как З. М. Бунятов установил, что эти события частично отражены в ИА⁷.

Согласно другой точке зрения, «История албан» была написана в X в.⁸

Исследователи, относящие источник к X в., основываются на том, что последнее историческое событие, упоминаемое в III книге ИА, а именно — взятие Партава русами, — датируется X веком. Кроме того, список албанских католикосов в ИА завершается концом X века.

На наш взгляд, этот аргумент может быть отнесен в пользу составления в X в. только III книги ИА, а не всех трех, о чем свидетельствует

ской Албании. См. Октјабр ингилабы вә Азәрбајҹан дилчилији мәсәләләри. Баку, 1969, сәһ. 92.

² Ф. Дж. Мамедова. «История албан» Моисея Каланкатуйского как источник по общественному строю раннесредневековой Албании. Автореф. канд. дисс. Баку, 1971, стр. 13—15. Этим вопросам посвящены две статьи, которые находятся в производстве.

³ Т. Тер-Григорьян. Об истории албанской страны..., стр. 28.

⁴ Там же, стр. 32—33.

⁵ Т. Тер-Григорьян. Об истории албанской страны..., стр. 30—31. К. В. Тревер разделяет доводы Т. Тер-Григорьяна. См. К. В. Тревер. Очерки по истории и культуре Кавказской Албании, стр. 16.

⁶ Ворошил Гукасян. Удинские слова в «Истории албан» «Изв. АН Азерб. ССР, серия литература и искусство», 1968, № 1.

⁷ З. М. Бунятов. Азербайджан в XII—IX вв., стр. 227—228; 251—252.

⁸ M. Brosset. Extraits de l'histoire des Aghovans. Additions et éclaircissements à l'histoire de Léorgie, St.-Petersbourg, 1851, pp. 468—486; русское издание «Истории агван» Моисея Каланкатуйского, выполненное К. Паткановым, СПб., 1961, введение: S. Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte. Leipzig 1897; Г. Алишан. Автор «Истории албан». «Базмавэп», 1897, стр. 575—578 (на арм. яз.); Н. Я. Марр. Сборники притч Вардана I, СПб., 1899, гл. X, стр. 511—512; Р. Ачарян. Моисей Каланкатуйский. Исследование о времени написания. Базмавэп, 1897, стр. 370—374 (на арм. яз.); М. И. Артамонов. Очерки древнейшей истории хазар. Л., 1936, стр. 50; A. Christensen. L'Iran sous les Sassanides. Copenhagen 1944, p. 79; М. Абегян. История древнеармянской литературы, I, Ереван, 1948, стр. 391; Н. Акинян. Моисей Дасхуранци. Ввиду недоступности всех номеров журнала «Н'Андес амсореай» далее пользуюсь материалом Н. Акиняна в переводе А. А. Баграмяна, хранящимся в архиве Института истории АН Азерб. ССР, № 3995, стр. 1—3, 62—81.

отличие хронологической системы первых двух книг от III книги, а также различие в языке и стиле⁹.

Веским доводом К. Патканов считает также то обстоятельство, что армянским авторам XII—XIII вв. были известны все три книги¹⁰. Но это не может быть достаточно убедительным основанием. Нет ничего удивительного в том, что написанная в X в. III книга была приложена к первым двум. И, разумеется, авторы XII—XIII вв. знали все три книги.

Из доводов исследователей, относящих написание источника к X в., мы рассмотрим основные положения, изложенные Я. М. Манандяном, поскольку он первый специально исследует эту проблему в своей диссертации «Исследования по Истории Албании». По утверждению Я. А. Манандяна, «История албан» является компилятивным трудом, состоящим из 3-х книг, в которых нет какой-либо плановой последовательности и подразделения материала¹¹.

Не отрицая наличия компиляции в источнике, тем не менее утверждение Я. А. Манандяна о полном отсутствии плановой последовательности мы склонны считать спорным, хотя следует отметить, что в источнике имеет место нарушение последовательного расположения отдельных глав¹². И все-таки в изложении материала трех книг наблюдается хронологическая и тематическая последовательность¹³. Думается, что в данном случае уместно говорить не об отсутствии плановой последовательности в целом, как полагает Я. А. Манандян, а скорее об отсутствии увязки, главным образом между главами I и III книг.

Следует считать неверным также утверждение Я. А. Манандяна о том, что все сведения первой книги автор заимствовал из армянских источников¹⁴. Думается, что главы 5, 6, 7, 9, 14 (меньшая часть), 15—23, 29—30 заимствованы из албанских источников, ибо этот материал не имеет аналогии в армянских источниках, и по характеру относится к албанской агиографической литературе.

Основной аргумент Я. А. Манандяна, доказывающий, что Моисей Каланкатуйский-Утийский не мог быть современником событий VII века и не мог писать в VII в., а был компилятором X в., опирается на главу 17 книги II, повествующую о происхождении албанского дома Михранидов. В главе значится: «Мы узнали от надежных и правдивых историков, что братья Бндой и Встам, родственники персидского царя, встали против царя Ормизда, отца Хосрова и убили его...». И далее сообщается, что основатель династии албанских Михранидов и родственник персидского царя Хосрова II (590—628 гг.) Михр, обратившись в бегство, достиг Албании и поселился в Гардмане. Это могло произойти, согласно данным этой главы, не раньше 590/600 года. Я. Манандян пишет по этому поводу: «В высшей степени примечательно, что наш автор, так называемый мнимый сопроводитель Виро (628 г.) и современник Джеваншира узнает эти близкие по времени события из «истинных достоверных исторических описаний». Это очень примечательно. Исторически невероятно, чтобы в течение 10-летия от времени правления Хосрова (590—628), его современника Михра и до Джеваншира (637) произошло бы шесть поколений Михра¹⁵. Исключено, чтобы человек, описавший посольство Виро к хазарам, мог дать такие невероятные легендарные данные об албанском царствующем доме. Пожалуй, это больше к лицу компилятору X века»¹⁶.

Мы можем согласиться с Я. А. Манандяном в том, что только глава 17 (но не вся вторая книга), отражающая историю албанского Михранидского дома, могла быть написана не в VII в., а позднее. Но один лишь этот факт не может поколебать всех других данных, свидетельствующих о том, что события VII в., отраженные во II книге, написаны автором-современником. А данные эти — хронологическая система «Истории албан», язык и манера изложения, а также отношение автора к описываемым событиям¹⁷.

Хронологическая система во II книге особенно стройна в изложении материала 9—35 глав, в которых освещены события VII века. Эти события выдержаны хронологически, последовательны и, главное, исторически достоверны¹⁸. Нам представляется, что глава 17-я является поздней интерполяцией, целью которой является доказать древность происхождения Михранидского рода, возвеличить его. Эта глава, вероятно, позднее вставлена между главами 16 и 18, ибо непосредственным хронологическим продолжением главы 16-ой является глава 18-ая. Глава 16-ая освещает события 630 года, 18-ая — события 632—640 годов, а глава 17-ая, как было отмечено, 590—600 гг.

Что же касается времени появления албанских Михранидов, то дата, отраженная в главе 17-ой, не соответствует реальной действительности. Принимая во внимание данные грузинских источников о царствовании в Иберии еще в IV в. царя Михра (Мириана по грузинским источникам)¹⁹, можно полагать, что Михраниды обосновались на Кавказе бесспорно раньше VI в. В Албании же, видимо, Михраниды появились намного раньше VI в. и были на положении удельных князей и лишь с VI в., когда царская власть была упразднена, стали великими князьями Албании. Автор ИА должен был знать и знал из Михранидов Вараз-Григора, Джеваншира и Вараз-Трдата, так как был современником двух последних. На наш взгляд, главу 17-ую, в которой говорится о предшественниках Вараз-Григора, написал тот же автор, который в конце III книги изложил родословную албанских царей и албанских великих князей Михранидов, так как глава 17-я по тематике, манере изложения и стилю

отраженная в главе 17-ой, не соответствует реальной действительности. Принимая во внимание данные грузинских источников о царствовании в Иберии еще в IV в. царя Михра (Мириана по грузинским источникам)¹⁹, можно полагать, что Михраниды обосновались на Кавказе бесспорно раньше VI в. В Албании же, видимо, Михраниды появились намного раньше VI в. и были на положении удельных князей и лишь с VI в., когда царская власть была упразднена, стали великими князьями Албании. Автор ИА должен был знать и знал из Михранидов Вараз-Григора, Джеваншира и Вараз-Трдата, так как был современником двух последних. На наш взгляд, главу 17-ую, в которой говорится о предшественниках Вараз-Григора, написал тот же автор, который в конце III книги изложил родословную албанских царей и албанских великих князей Михранидов, так как глава 17-я по тематике, манере изложения и стилю

¹⁵ Это хронологическое несоответствие заметил еще М. Броссе (M. Brosset. Extraits de l'histoire des Aghovans, p. 475). Но хронологический интервал, в течение которого произошло чередование шести поколений Михра, у М. Броссе равен 60 годам, у К. Патканова 40 годам (русский перевод «Истории агван» К. Патканова, стр. 341).

¹⁶ Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 12.

¹⁷ Ф. Дж. Мамедова. «История албан» Моисея Каганкатваца как источник по общественному строю раннесредневековой Албании, стр. 11—15.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Л. С. Давлианидзе. «История Албании» и «Албанская хроника» как источники по истории народов Закавказья, стр. 6.

⁹ Этому посвящены спец. статьи. См. Ф. Д. Мамедовой. О хронологической системе «Истории албан» Моисея Каганкатваца. В 1973, 35, стр. 181—186; Е.е же. К вопросу о языке и стиле памятника. Находится в производстве.

¹⁰ Предисловие к русскому переводу «Истории агван» К. Патканова, стр. VIII—IX.

¹¹ Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte ...

¹² Так, главы 13, 14 кн. I, освещающие события при царе Урнайре, должны быть расположены после главы 9-й, которая также посвящена Урнайру. Глава 27, 28, 29 и 30 кн. I должны быть помещены перед главой 10-й, повествующей об албанском царе Ваче, так как они отражают время правления албанского царя Асуагэна, предшественника Ваче. Порядок расположения некоторых глав нарушен и во II и в III книгах. На непоследовательное расположение материалов в свое время указал К. Патканов (Предисловие к русскому переводу «Истории агван» К. Патканова, стр. XIII). Роберт Хевсен и З. М. Бунятов посвятили вопросу специальные статьи: См.: Robert H. Hewsen. Notes and communications on the Chronology of Movses Dasxuranci. BSOAS, vol. XXVII, part I, London, 1964; З. М. Бунятов. О хронологическом несоответствии глав «Истории агван» Моисея Каганкатваца. Доклады АН Азерб. ССР, т. XXI, 1965, № 4, стр. 65—67. Спорными представляются нам некоторые структурные изменения, произведенные З. М. Бунятовым по II книге.

¹³ Ф. Д. Мамедова. О хронологической системе «Истории албан» Моисея Каганкатваца. В В, 1973, 35, стр. 181.

¹⁴ Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte ...

близка к главе, повествующей об истории албанских царей. А исследование хронологической системы ИА, языка, стиля и авторского отношения к описываемым событиям показало, что последние главы книги III, где приводятся списки албанских царей, великих князей Михранидов и католикосов, стоят особняком от материала всех трех книг и составлены в X в.

Другим аргументом, доказывающим, по мнению Я. А. Манандяна, что Моисей Каланкатуйский жил не в VII, а в X в., служат главы 29 и 33 книги II, в которых сообщается об обретении иереем Израэлом священных реликвий. Я. А. Манандян полагает, что если автор ИА писал в VII в., то он был современником иерея Израэла и, повествуя о нем, не должен был прибегать к помощи источников. «Разве не парадоксально замечание Мовсэса Каганкатваци, что у него есть очень краткие сведения на этот счет, и что он не имеет возможности привести точные сведения об отшельнической жизни святого Израэла?»²⁰.

Между тем, в главе 29-ой об этом сообщается следующее: «Я нашел недостаточными справедливые известия о пустынночестве Израэла. **Начало было неизвестно**; но мы включили только то, что относилось к делу»²¹. Как мы видим, автор обращается к своему источнику лишь для того, чтобы осветить «начало» т. е. прошлую пустынноческую деятельность иерея Израэла. И вовсе необязательно, чтобы автор-современник хорошо знал прошлую отшельническую жизнь Израэла. Из числа многих отшельников Израэл тем и стал известен, что обрел «святой крест» и «мощи иерусалимских мучеников». А что касается самого «дела» обретения реликвий, как отмечено в упомянутом отрывке, то автор не только хорошо осведомлен об этом без помощи источников, но даже является очевидцем их обретения.

В главах 29-ой и 33-ей книги II повествуются о двух различных находках. В главе 29-ой — об обретении иерусалимских святынь в области Арцах, равнине Члах, «что видели жители близлежащих мест». Здесь не засвидетельствовано авторское отношение, авторское «я». В главе же 33-ей, где повествуется о поисках и обретении тем же иереем Израэлом святого креста в селе Гис, в области Утик (откуда и сам автор), налицо авторское отношение: согласно описанию, «знамение», которое было по случаю обретения креста, поразило многих, в том числе и автора — повествователя очевидца. В тексте читаем: «В те дни явления креста и его прибытия к его [последнему] месту упокоения произошло столь много чудес и изумительных явлений, что суммируя все, **невозможно умолчать о внушающей страх великой славе Божьей...** Явление креста света **в нашей восточной стране** было таким же. **Не мы одни**, а каждый ясно видел сильный свет, сиявший во всем своем великолепии»²²...

В свете вышеизложенного и принимая во внимание, что автор был сам из области Утик, можно считать, что эти главы были написаны непосредственно автором в VII в.

Наконец, по мнению Я. А. Манандяна, фактом, противоречащим тому, что Каланкатуйский жил в VII в., является упоминание в главе 48-ой II книги об армянском католикосе Егии Арчишечи (703—711). Я. А. Манандян полагает, что если Моисей Каланкатуйский в качестве свидетеля сообщает о нападении хазар на Албанию в 30-х годах VII в. и вместе с тем в качестве современника описывает поездку армянского

католикоса Егии в Албанию, то следует предположить, что ему было более 100 лет²³.

На наш взгляд, события 30-х годов VII в. автор описывал не по личным наблюдениям, а использовал данные очевидцев²⁴. А что касается событий II половины VII в. и начала VIII в., то их автор описал как очевидец.

Я. А. Манандян считает, что все три книги написаны одним автором в X в. События же VII в., которые описаны очевидцем, по мнению Я. А. Манандяна, автор в X в. заимствовал у спутника католикоса Виро, участника собрания Джеваншира, и включил их в свою компиляцию так же, как включил в свое сочинение сообщения армянских историков — Мовсэса Хоренаци и Петроса Сюнеци²⁵. Я. А. Манандян считает, что это подтверждается заглавием II книги: «История согласно **моим записям**». По мнению Я. А. Манандяна, этот заголовок следует понимать так: «История по записям, имеющимся в наших руках». По его утверждению, за правильность такого понимания говорит начало 1-ой главы книги II, где сказано: «Есть сказания о странах Востока, которые не попали в писания древних историков, но которые мы считаем нужным поместить в нашем сочинении»²⁶. Я. А. Манандян считает, что эти слова автора свидетельствуют о том, что II книга состоит из целого ряда переработанных источников²⁷. Из чего же в таком случае состоит I книга, если не из «переработанных источников»? Есть ли смысл автору предупреждать о том, что II книгу он намерен писать по переработанным источникам, когда I книга написана таким же способом? Что же касается заглавия «История согласно моим записям», то она может относиться и к главе 1-й II книги и ко всей II книге.

Нам представляется, что это заглавие должно относиться скорее только к главе, чем к книге, ибо каждая глава имеет заголовок, а при отнесении этого заголовка ко всей II книге глава 1-ая остается не озаглавленной. Даже приняв его как заголовок для всей II книги, как это делает Я. А. Манандян, все равно получается иной смысл, не такой, какой вкладывает Я. А. Манандян. Декларация автора, что II книгу он намерен писать по своим записям, предполагает, очевидно, написание I книги не по авторским «записям», а по источникам, и это лишний раз подтверждает, что II книга написана автором-современником. Что же касается первых строк главы 1-ой книги II, где говорится о том, что автор располагает сказаниями о восточных странах, не отраженными в других источниках, то это относится к содержанию самой главы 1-ой книги II, но не всей II книге, ибо дальше приводится сказание об Андоке, сюнийском князе, и его сыне Бабики, которое действительно не засвидетельствовано ни в одном армянском источнике.

Принадлежность всех трех книг «Истории албан» одному автору подтверждается, по мнению Я. А. Манандяна, тем, что в книге III автор осведомлен о событиях, засвидетельствованных в I книге. Так, в главе 22-ой книги III сообщается: «Имена царей, **как нами было выше описано**, от Вачагана Храброго до Вачагана Благочестивого...»²⁸. Об этих царях сообщается в I книге. Я. А. Манандян считает, что слова автора III книги — «как нами было выше описано», т. е. описано в I книге, сви-

²³ Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 15.

²⁴ Об этом подробно говорится в нашей статье «К вопросу о тексте, языке, стиле «Истории албан».

²⁵ J. Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 17.

²⁶ ИА, кн. II, гл. I, издание Эмина, стр. 119; издание Патканова, стр. 79.

²⁷ Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 17—18.

²⁸ ИА, издание Эмина, стр. 387; в издании Патканова, стр. 276 пропущено — «как выше описано».

²⁰ J. Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 13.

²¹ ИА, издание Эмина, стр. 231; издание Патканова, стр. 163.

²² ИА, издание Эмина, стр. 248; издание Патканова, стр. 175.

детельствуют о том, что автору этих слов принадлежит написание и предшествующих книг. С этим нельзя согласиться, так как в III книге наряду с фактами, свидетельствующими об осведомленности автора в событиях I книги имеются факты, противоречащие тому, что засвидетельствовано во II книге. Так, в той же самой главе сообщается, что «...Михр, Армаэл, Вард, **Вардан Храбрый, уверовавший в Христа**. Не он строил крепость в Гардмане», хотя в книге II главе 17-ой сообщается: «Вардан Храбрый, сын Варда, в течение трех лет построил крепость гардманскую». Очевидно, что один автор не давал бы столь противоречивых сведений. Нам представляется, что как наличие противоречий, так и осведомленность автора не является твердым аргументом, говорящим за или против написания источника одним автором. Это могло быть делом рук одного из редакторов или же автора, написавшего последние главы III книги.

Приписывая написание трех книг «Истории албан» одному автору, жившему в X веке, Я. А. Манандян вместе с тем, признает, что форма написания III книги по своему историческому интересу уступает II книге²⁹. Причину этого он видит в том, что при описании событий, свершившихся после VII в., автор располагал скудными источниками³⁰.

Следует отметить, что особой лаконичностью и простой констатацией не связанных между собой фактов отличаются те главы III книги, в которых отражены события X века, современником которых, по утверждению Я. А. Манандяна, был автор всех трех книг. Думается, что должно быть наоборот. Как известно, события древнего периода историки раннего средневековья описывают в сжатой форме. По мере того, как автор приближается к современным ему событиям, начинается самостоятельное и подробное изложение. Это полностью прослеживается в «Истории албан». Самостоятельно, с подробностями и пристрастием описаны события VII и начала VIII в. Автор, описавший эти события, не мог быть тем же лицом, которое изложило события X в.

Таким образом, положения, изложенные Я. А. Манандяном, являются спорными и не соответствуют действительности.

Последней работой, посвященной изучению «Истории албан» Моисея Каланкатуйского и относящей ее написание к X в., являются статьи Н. Акиняна, изданные, начиная с 1953 г., в журнале «Ինքնագրայն»³¹. «История албан» Моисея Каланкатуйского, по мнению Н. Акиняна, представляет собой собрание произведений, написанных различными авторами с VI по X в. включительно.

Во II половине X в., как полагал Н. Акинян, Мовсэс Дасхуранци произвел расстановку этих произведений и хронологически их упорядочил. «Он даже старался придать своей работе характер полного исторического описания новыми приложениями, с разделительными частями—древняя, средняя и новая история-оглавлениями и посулами, о чем он намерен писать»³². Хотя Н. Акинян считает автора ИА не историком, а лишь редактором и компилятором, который композиционно разложил произведения, оформил и обработал «Историю албан», тем не менее он признает, что рукою редактора написаны следующие главы — в книге

I—главы 1—4, 6, 8, 9, 12—15; в книге II—главы 2—3, 8, 47; в книге III—главы 15, 17, 23—24³³.

Далее Н. Акинян отмечает, что главы, повествующие об албанском царе Вачагане III (Благочестивом) (кн. I, гл. 5—6, 16—23), принадлежат одному автору, жившему, по его мнению, во второй половине X в. Н. Акинян предполагает, что он мог быть одним из главных чтецов школы Саака Севады³⁴.

Главы, посвященные Михранидам, в частности Джеванширу, Вараз-Трдату и епископу Исраэлу, по уверению Н. Акиняна «написаны в одном и том же духе и принадлежат одному перу»³⁵. Это следующие главы: в книге I главы 27—30; в книге II главы 17—31, 33—35.

«Повествователь», как полагает Н. Акинян, был выходцем из церковного сословия, он албанец-патриот из Гардмана, живший во второй половине X в.³⁶ Н. Акинян считает, что и он мог быть одним из главных чтецов школы Саака Севады³⁷.

Изложение Н. Акиняна носит весьма сумбурный, противоречивый и непоследовательный характер. Тем не менее, говоря о редакторе Дасхуранци—авторе, описавшем историю Вачагана III, и о «повествователе» истории Михранидов, Н. Акинян имеет в виду одно лицо, ибо о каждом он говорил как о жившем во II половине X в. и бывшем главным чтеце школы Саака Севады.

В таком случае, прав ли Н. Акинян, принимая автора «Истории албан» не за писателя-историка, а лишь за редактора, компилятора, перу которого, по его же словам, принадлежит почти вся I книга (24 главы из 30-ти), большая половина II книги и четыре главы из III книги.

Что касается достоверности событий, изложенных в «Истории албан», то мнения Н. Акиняна сводятся к следующему. В тех случаях, когда данные Мовсэса Дасхуранци подтверждаются данными армянских источников, Н. Акинян считает сведения Дасхуранци заимствованными у армянских авторов и в силу этого достоверными. А тем сведениям Дасхуранци, источник которых не выявлен, Н. Акинян отказывает в исторической достоверности. Так, он считает вымыслом «редактора» список албанских Аршакидских царей. По его мнению, из царей албанских Аршакидов истории известны (т. е. упомянуты в армянских источниках) лишь двое—Урнайр (IV в.) и Арсуагэн (V в.)³⁸. Что касается Вачэ II и Вачагана III, то они упоминаются лишь в «Истории албан» и потому являются плодом вымысла Дасхуранци³⁹. Говоря об остальных албанских Аршакидах, Н. Акинян утверждает, что эти имена взяты в VIII—X вв. из поименного списка албанских дворян, т. е. также являются вымыслом⁴⁰.

По мнению Н. Акиняна, фантазией автора порождена повесть об основателе рода Михранидов. Она является, по утверждению Н. Акиняна, одним из вариантов эпоса о Бахраме Чубине. Н. Акинян подвергает также сомнению достоверность существования князя Джеваншира⁴¹.

Выводы Н. Акиняна лишены какой бы то ни было почвы. Свое недоверие к данным «Истории албан», к происхождению царствующего

³³ Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 3 (перевод А. А. Баграмяна).

³⁴ В ИА говорится, что «Саак, прозванный Севада, муж храбрый и искусный, покорил области Гардман, Кости и Фарна... он любил литературу и назначил писцов в своем доме». ИА, кн. III, гл. 22, изд. Эмина, стр. 389; изд. Патканова, стр. 278—279; Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 62, 75, 81.

³⁵ Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 14.

³⁶ Там же, стр. 16.

³⁷ Там же.

³⁸ Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 7—8.

³⁹ Там же, стр. 39, 63—64, 75.

⁴⁰ Там же, стр. 11—12.

⁴¹ Там же.

²⁹ J. Manandian. Beiträge zur albanischen Geschichte, s. 15.

³⁰ Там же.

³¹ Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци. «Ինքնագրայն», 1953, стр. 1—31, 161—175, 321—349, 552—556; 1955, стр. 309—329; 1957, стр. 38—40, 525—536; 1958, стр. 149—151.

³² Н. Акинян. Мовсэс Дасхуранци, стр. 1 (перевод А. А. Баграмяна). Научный архив Института истории АН Азерб. ССР, № 3995.

рода Албании и к ряду других вопросов Н. Акинян никак не аргументирует и поэтому его категорическое утверждение носит характер нигилистического отрицания.

Только исследование хронологической системы памятника, языка, стиля, авторского отношения к описываемым событиям вносит определенную ясность в исследуемый вопрос. Эти вопросы являются предметом специального исследования, чему посвящены отдельные статьи.

Ф. Ч. Маммадова

Мовсес Каланкајтуклунун «Албан тарихи» эсэринин жазылма тарихи проблеми

I. «Албан тарихи»нин тарихшүнаслыгы һаггында

ХҮЛАСӘ

«Албан тарихи» эсэринин жазылмасы тарихи проблеми бу күнә кими һәлл олунмамышдыр. Эсэрин жазылма тарихи барәдә ики фикир мөвчуддур. Тәдгигатчыларын бир групу «Албан тарихи»нин I вә II китабынын жазылмасы тарихини VII эсрә, III китабы исә X эсрә аид едирләр. Икинчи фикрә көрә «Албан тарихи» X эсрдә жазылмышдыр.

Биз биринчи фикрин тәрәфдары олан алимләрден, совет тарихшүнаслыгында илк дәфә проблемин өйрәнилмәсинә диггәт јетирән вә бу эсәри даһа әтрафлы тәһлил едән Т. Тер-Григорјанын әсас мүддәаларыны нәзәрден кечиририк.

«Албан тарихи»нин жазылмасыны X эсрә аид едән тәдгигатчылардан проблемин әсас тезисини биринчи олараг һәртәрәfli верән Ј. А. Манандјан вә һәмчинин бу мәсәләнин сон тәдгигатчысы Н. Акинјанын әсас фикирләри үзәриндә дајанмышыг.

Охучуларә тәгдим олунан мәгаләдә башлыча олараг, Ј. А. Манандјан вә Н. Акинјанын фикирләринин тәнгиди верилир. «Албан тарихи» мәтнинин көклү шәкилдә тәһлили бизи Ј. А. Манандјан вә Н. Акинјанын дәлилләринин әсассыз олдуғу вә һәгигәтә ујғун кәлмәдији гәнаәтинә кәтириб чыхарыр.

Бизим фикримизчә, јалныз эсәрдәки һадисәләр хронолокијасынын, дилин, үслубун вә тәсвир олунан һадисәләрә мүәллиф мүнасибәтинин тәдгиги өйрәнилән мәсәләдә мүәјјән ајдынлыг јарадыр. Хүсуси тәдгигат объект олан бу мәсәләләрә ајры-ајры мәгаләләр һәср едилмишдир.

ҲҮСЕЈН ЧИДДИ

ОРТА ӘСР ШАМАХЫ ШӘҺӘРИНИН БАСМА НАХЫШЛЫ САХСЫ ГАБЛАРЫ ҺАГГЫНДА

Шамахи Азәрбајчанын гәдим дулусчулуг мәркәзләриндән биридир. Археоложи газынтылар нәтичәсиндә Шамахинын гәдим¹ вә орта әср абидәләриндән әлдә едилмиш зәнкин сахсы мә'мулаты бу шәһәрин дулусчуларынын јүксәк сәнәткарлыг мөһарәтинә вә бәдиин зөвгә малик олдуғларыны сүбүт едир. Бу хүсусијјәт ән гәдим дөврләрдән башлајараг, мүхтәлиф инкишаф мәрһәләләри кечирмиш орта әсрләрдә өзүнүн ән јүксәк нөгтәсинә чатмышдыр. Орта әср Шамахи сахсы мә'мулатынын мүәјјән һиссәсини басма нахышлы габлар тәшкил едир ки, бу мәгаләдә һәммин габларын формасы, нахышланма техникасы, дөврү вә орнаментләри һаггында мә'лумат вермәјә чалышачағыг.

Азәрбајчанда басма нахышлы габлар Гәдим Кәнчә², Өрәнгала³, Бакинын Ичәришәһәр һиссәсиндән⁴ вә башга орта әср шәһәрләриндән мә'лумдур. Бу тип габларә Орта Асија шәһәрләриндә, о чүмләдән Мәрвдә VII—VIII әсрләрдән раст кәлмәк олур. Бу дөврүн басма нахышлы габлары чох садәдир. Тәдгигатчыларын јаздығларына көрә, VII—VIII әсрләрдә мүәјјән фәсиләдән сонра басма нахышлы габлар јени инкишаф дөврүнә дахил олур⁵. Азәрбајчанда олдуғу кими, Орта Асијада да⁶ XII әсрдә бу габлар өзүнүн ән јүксәк инкишаф дөврүнү

¹ Ч. Ә. Хәлилов. Хыныслыда археоложи газынтыларын илк нәтичәләри һаггында. Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, VI чилд. Баки, 1965, сәһ. 84, 85.

² В. Н. Левиатов. Керамика старой Гянджи. Баки, 1940.

³ Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мә'мулаты. Баки, 1959, сәһ. 93, 95.

⁴ О. Ш. Исмаилзаде, Ф. В. Гадиров. Отчет о работе бакинской археологической экспедиции в 1967 г. Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун чөл-тәдгигат ишләри бүросу, һесабат № 009.

⁵ Е. А. Давидович. Два самаркандских кувшина с датой и именем мастера в надписи. КСИИМК, вып. 80, 1960; С. Б. Лунина. Гончарное производство в Мерве X — начала XIII вв. ЮТАКЭ, том XI, Ашхабад, 1962, стр. 285, 289; Јенә онун: К вопросу о технике изготовления сосудов со штампованной орнаментацией из старого Мрва. «Известия АН Туркменской ССР», 1962. № 4, стр. 83—86.

⁶ Мәрвдән башга Орта Асијанын Ниса, Әфрасијаб, Харәзм, Султангала, Кишмантәпә, Ковургала, Хулбук вә б. абидәләриндә дә басма нахышлы габларә чох тәсадүф едилмишдир. Бах: Ә. Гулямова. Штампованная керамика Хульбука. Материальная культура Таджикистана, Душанбе, 1971.

кечирир⁷. Бу чәһәтдән Азәрбајчан, хусусилә Шамахи⁸ вә Орта Асија мәдәни әләгәләри диггәтәләјигдир. Индијә гәдәр мүтәхәссисләр һәмин габларын форма вә истеһсал техникасы һаггында бир чох гијмәтли мүлаһизәләр ирәли сүрмүшләр ки⁹, бунлар Шамахинын ејни типли сахсы мәмулатыны тәдгиг етмәк ишини асанлашдырыр. Һәмин тәдгигат ишләрини нәзәрдән кечирдикдә, басма нахышлы габларын әсасән үч техники үсулла: 1) мөһүр вә ја мүәјјән аләт; 2) цилиндрик чарх; 3) гәлиб васитәсилә нахышландыгы ајдынлашыр. Әсасән сарымтыл килдән¹⁰ һазырланмыш Шамахи басма нахышлы габларын истеһсалында да һәмин методлардан истифадә едилмишдир.

1. Мөһүр вә ја мүәјјән аләт васитәсилә дамғаланан габлара Азәрбајчан әразисиндә һәлә илк орта әсрләрдән раст кәлмәк олур¹¹. Сонралар бу үсулдан габларын сәтһинин нахышланмасы үчүн истифадә едилмишдир. IX—X әсрләрдә Шамахи су күпләриндә һәмин методдан истифадә олунмасы мүшаһидә едилир. Бурада јалныз күпүн ағыз һиссәси мүәјјән аләт васитәсилә нахышланмышдыр. Бу нахышлар әл илә гәк-тәк вурулдуғу үчүн симметрик дејилдир (I табло, 1).

Мөһүрлә вурулан нахышлара шар—конусвары габлар, сәһәнк вә нәһрә гулпларында да раст кәлмәк олур.

2. Фырланан чарх васитәсилә нахышланан габлара јалныз орта әсрләрдә тәсадүф едилир. Бунлар һәндәси, нәбати вә һејван тәсвири формасында нахышланан габлардан ибарәтдир. Һәндәси тәсвир әсасән су габларында, о чүмләдән күп вә күзәләрдә тәтбиг едилмишдир. Күпләрин ағызлары еллипс вә даирәви нахышы олан цилиндрик чарх васитәсилә бәзәдилмишдир. Буну ејни формалы нахышларын ардычыл олараг тәқрар едилмәси дә сүбут едир. Күзәләрдә исә нахышлар ромб формасындадыр. Бу нахышлар сәлигәли вә симметрик формада габын ағыз вә чијин һиссәсини бәзәмишдир (I табло, 2—3).

Нәбати вә һејван тәсвирләри гарамтыл килдән дүзәлдилмиш, үзәри јахшы шүјрәләнмиш газан формалы габын ағыз һиссәсинә вурулмушдур. Бурада ағач вә чох јарпағлы күл нахышлары арасында гаһан довшан тәсвир едилмишдир (IV табло, 4).

Ағач вә һејван тәсвирләринә Шамахи сахсы мәмулатында һәлә илк орта әсрләрдән раст кәлмәк олур¹². Лакин бунлар чызма вә газыма үсулу илә алынан нахышлардан ибарәтдир. Орта әсрләрдә бу формалы нахышлар басма үсулу илә кениш јайылмышдыр. Бунларын классик формалары Гәдим Кәнчә вә Өрәнгала материалларында өз әксини тапмышдыр. Шамахида бу габлар IX—X әср мәдәни тәбәгәсиндән әлдә едилмишдир.

3. Гәлиб васитәсилә нахышланан габлар орта әср Шамахи аби-дәләриндән даһа чох әлдә едилмишдир. Бунлар әсасән күзә вә мат-

⁷ С. Б. Лунина. Гончарное производство в Мерве X — начало — II вв. Труды ЮТАКЭ, том XI, Ашхабад, 1962, стр. 291.

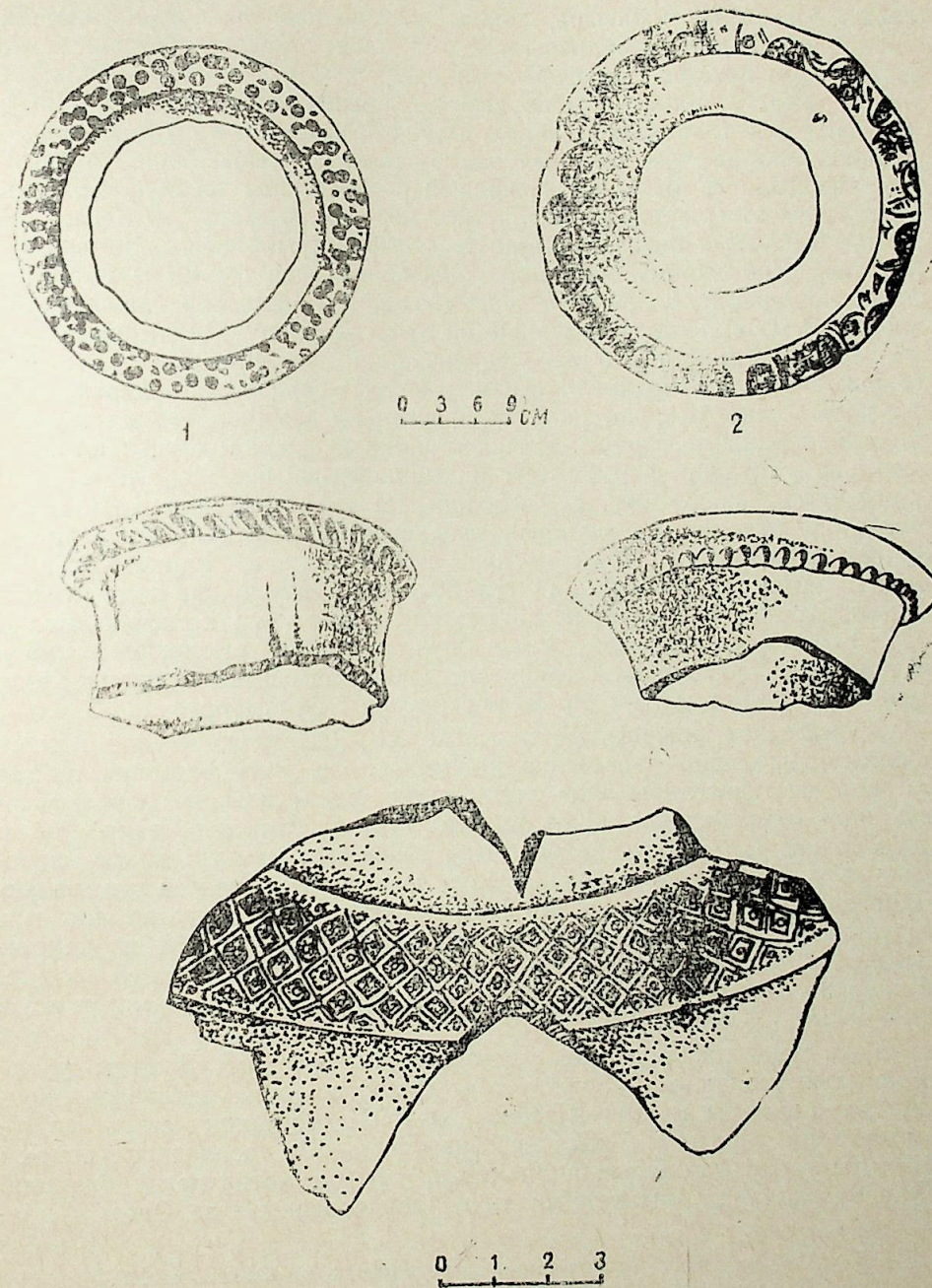
⁸ Јери кәлмишкән гејд етмәк лазымдыр ки, Ширван вә Шамахи адына јер Орта Асијада Үркәнч јахынлығында да вардыр. Бу адлар Ширван вә Орта Асија-нын гәдим әләгәләри чәһәтиндән олдуғча марағлыдыр.

⁹ Г. М. Ахмедов. Неполивная керамика Азербайджана. МИА СССР, № 67, М.—Л., 1959; Јенә онун: Средневековый город Байлакан. Автореферат докт. дисс., Баку, 1972.

¹⁰ Сарымтыл килдән һазырланмыш габлар орта әср Шамахи шәһәриндә кениш јайылмышдыр. Бу, Шамахи вә онун әтрафынын сарымтыл кил јатағлары илә зәнкин олмасы илә әләгәдардыр.

¹¹ Р. М. Ваһидов. Минкәчевир III—VIII әсрләрдә, Баку, 1961, сәһ. 53; А. Ш. Оруджев. Об орнаментации глиняных сосудов раннесредневековых памятников Азербайджана. Материалы к сессии, посвященной итогам полеевых археологических и этнографических исследований 1971 г. в СССР, Баку, 1972, стр. 27—28.

¹² А. Ш. Оруджев. Костәрилән әсәри.

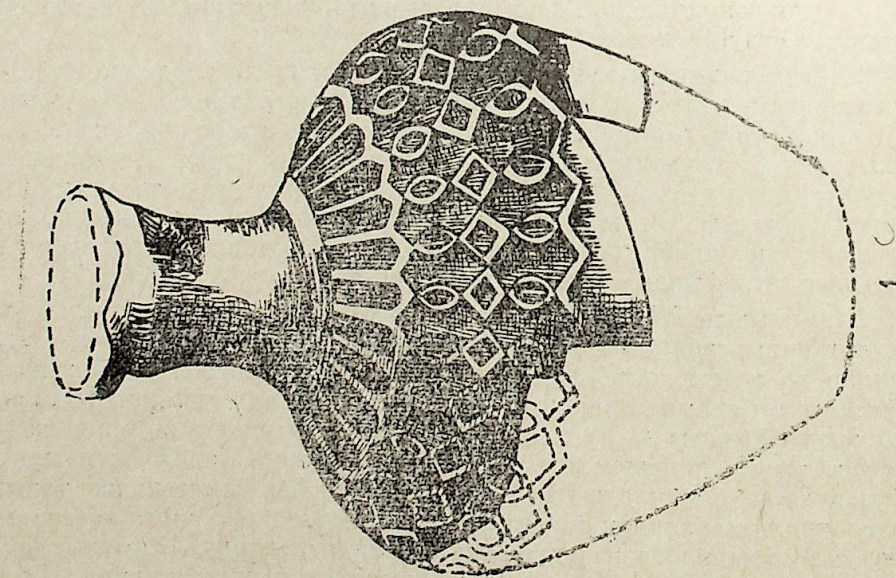

I табло.

Гејд етмәк лазымдыр ки, улдуз нахышы орта эср Шамахи дулусчуларынын севдикләри вә чох тәтбиг етдикләри орнаментләрдән биридир. Бу формалы нахыш Шамахи XI—XIII эср ширли сахсы мә'мулатында да вардыр¹⁷. Улдуз нахышы XIV—XV эсрләрдән сонракы Шамахи гәбир дашларында да кениш јайылан мотивләрдән биридир. Белә нахышлара Дағыстанын дини абидәләриндә¹⁸ вә Орта Асија-

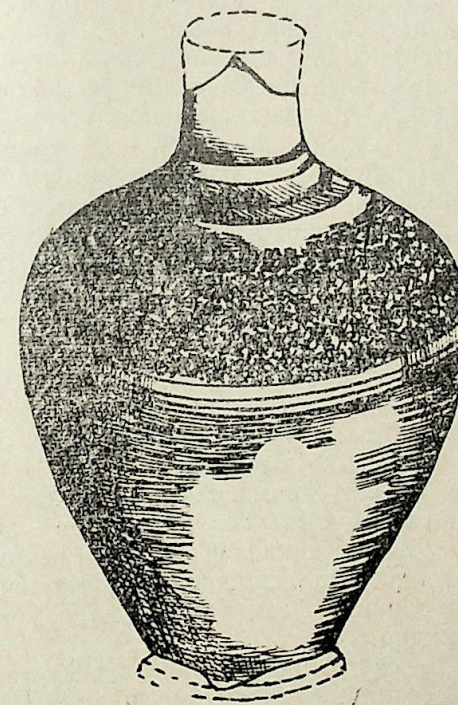
¹⁸ П. М. Дебиров. Архитектурная резьба Дагестана. М., 1966, рис. 18.

¹⁹ Труды Хорезмской археолого-этнографической экспедиции. М., 1967, стр. 345, рис. 7; О. А. Вишневская. Археологические разведки на средневековых поселениях левобережного Хорезма. Полевые исследования — Хорезмской экспедиции в 1858—1961 гг., том 2, М., 1963, стр. 58.

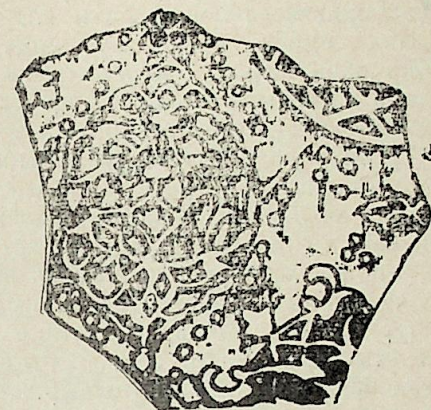
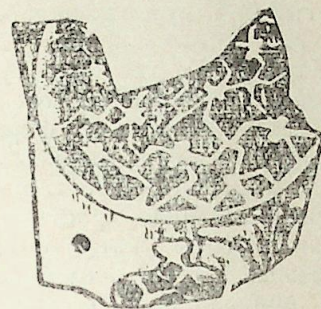

2

II табло.

III табло.

2

Кузэ формалы габларда олдугу кими, матраларын да нахышлары эсасэн һәндәси вә нәбати формададыр. Бу габларда да һәндәси нахышларын эсас мотивини улдузформалы нахышлар тәшкил едир. Лакин матраларын нахышлары бәдилик чәһәтиндән кузэ формалы габлардан үстүндүр. Буну алты эдәд ромбформалы нахышын бирләшдирилмәсиндән алынган алтыкушәли улдуз нахышлы матра гырыгында ајдын көрмәк мүмкүндүр. Бурада һәр ромбун ортасында да бир эдәд хырда улдуз нахышы вар ки, бу да тәсвирин бәдиликјини даһа да артырыр. Дикәр бир матра парчасында улдуз нахышлары әтрафында сүнбүл тәсвири дә вардыр. Башга улдуз нахышларындан фәргли олараг бурадакы нахыш бешкушәлидир (IV табло, 1, 2).

Һәндәси нахышы олан матра гырыглары ичәрисиндә мүхтәлиф кәсмә хәтләрин узлашдырылмасы јолу илә алынган свастика формалы нахыш да вардыр. Бурада свастика ајрыча мүстәгил нахыш кими јох, мүхтәлиф хәтләрин кәсишмәси васитәсилә алынмышдыр (IV табло, 7). Ејни типли нахыша Дағыстанын дини абидәләриндә раст кәлмәк олур. Һәмин абидәдә свастика нахышынын јанында аллаһ сөзү јазылмышдыр ки, бу да гејд етдијимиз нахышын тарихи көкүнү өјрәнмәк чәһәтиндән мараглыдыр. Азәрбајчан абидәләриндә бу тип нахышлары ән гәдим дөврләрдән тәсадүф едилди. Урмија көлү јакынлыгындан тапылмыш, ерадан әввәл VIII—VII әсрләрә аид едилән гызыл чамын үзәриндә дә белә бир нахыш вардыр. Азәрбајчанда свастика формасында тәсвири олан кил мөһүрләрә дә тәсадүф едилмишдир²⁰. Шамахыдан әлдә едилән басма нахышлы габлар ичәрисиндә медалјон вә һөрмә формалы нахышлары олан габлар өз мотивләринин бәдиликјини чәһәтиндән мүстәсна әһәмијјәт кәсб едир. Орта әсрләрин миниатүрләрини хатырладан бу нахышлар олдугча назик диварлы сарымтыл рәнкли габларын үзәринә вурулмушдур. Һәмин нахышлар һөрмә формада ишләнмиш, габарыг нөгтәләрлә бәзәдилмишдир. Бу нахышларда Азәрбајчан орта әср инчәсәнәтинин—Низами вә Хагани дөврүнүн мотивләрини дүјмаг мүмкүндүр. Бу нахышларын охшар формаларына Бузовна гәбир дашларында раст кәлмәк мүмкүндүр²¹ (III табло, 1, 2).

Беләликлә, гејд етдикләримизи нәзәрдән кечирдикдә Шамахы шәһәриндә мөһүр вә ја мүәјјән аләт васитәсилә дамғаланмыш габлар илк орта әсрләрдән тәсадүф едилдији, IX—X әсрләрдә бу үсул илә габларын нахышландыгы ајдынлашыр. XI—XIII әсрләрдә фырланан чарх вә гәлибин тәтбиг едилмәси илә әлагәдар басма нахышлы габлар Азәрбајчанын дикәр орта әср шәһәрләри²² вә Орта Асијада олдугу кими²³, өзүнүн јүксәк инкишаф дөврүнү кечирмишдир. Һәмин габларда олан нахышлар орта әсрләрин бизә мәлум олмајан сәнәткарларынын инам вә бәдii тәфәккүрләрини өјрәнмәк чәһәтиндән дә бөјүк әһәмијјәтә маликдир.

Шамахы басма нахышлы габларында эсас мотив һәндәси вә нәбати тәсвирләрдән ибарәтдир. Һәндәси нахышларда, гејд етдијимиз кими, эсас јери улдузформалы нахышлар тутмушдур. Тәдгигатчылар IX—XI әсрләрдә һәндәси нахышларын кениш јайылмасыны исламијјәтдә чанлы әләмин тәсвир едилмәсинин һарам олмасы илә әлагәләндиришләр. А. Л. Јакобсон алтыкушәли улдуз нахышыны «Давид нишаны» адландырыр вә бу чүр нахышы олан габлара Өрәнгалада аз тәса-

IV табло.

²⁰ С. М. Газыјев. Газак вә Агстафа рајонларындакы археоложи тарихи абидәләр һаггында. Азәрбајчанын мадди мәдәнијјәти, IV чилд, Бақы, 1962, сәһ. 156—158.

²¹ Н. С. Аскерова. Архитектурный орнамент Азербайджана. Баку, 1961, таблица 10, 36.

²² Г. М. Әһмәдов. Азәрбајчанын ширсиз сахсы мәмулаты, сәһ. 93—95.

²³ С. Б. Лунин а. Көстәрилән әсәри, сәһ. 291.

дуф едилдијини сөjlәјир²⁴. Лакин бу формалы нахышларын, хусусилә улдуз нахышынын даһа гәдим тарихи көкә малик олдуғуну ентимал етмәк мүмкүндүр. Чох куман ки, Азәрбајчан орта әср шәһәрләриндә, о чүмләдән Шамаһы абидәләриндә улдуз нахышынын кениш тәтбиги исламијјәтдән әввәл әһалинин сәма чисимләринә инамы илә әлагәдардыр. Нәбати тәсвирләр исә, јәгин ки, шәһәрләримизин, о чүмләдән Шамаһынын тәбии шәраити илә әлагәдар мејдана кәлмишдир. Буну нәбати тәсвирләрин, хусусилә лалә рәсминин XVIII—XIX әсрләрә гәдәр Шамаһы гәбир дашларында кениш јайылмасы тәсдиг едир.

Гусейн Джидди

О штампованной керамике средневековой Шемахи

РЕЗЮМЕ

Шемаха — один из древних городов Азербайджана. Исследователи считают, что упоминаемый у античного автора II века город Кемахей является Шемахой. У арабских авторов IX—XIII вв. этот город именовался Ашшамахия, в персидских источниках X—XVII вв. Шемаха отмечена как главный город государства ширваншахов. Требуется исследование отношения синхронного городища Ширван—Шемаха в Средней Азии около Ургенча с Ширваном и Шемахой в Азербайджане.

С древних времен Шемаха является одним из центров гончарного производства Азербайджана. В результате археологических раскопок в древних и средневековых памятниках Шемахи были обнаружены многообразные богатые керамические изделия, свидетельствующие о высоком мастерстве и художественном воображении гончаров этого города.

Проведенные в 1968—1972 гг. раскопки средневековой Шемахи обнаружили значительное количество поливной и неполивной керамики, относящейся к XI—XIII вв. В то время государство ширваншахов представляло сильную державу, что создало исключительно благоприятные условия для подъема и развития всех отраслей ремесла, в том числе и керамического. Гончарные мастерские становятся неотъемлемой частью хозяйственной жизни города. Можно сказать о существовании даже нескольких мастерских на территории средневековой Шемахи. Об этом свидетельствуют керамические материалы, которые представляют многообразие форм, технических приемов выделки и обработки изделий, а также высокий уровень художественного оформления.

Среди материалов данного периода встречается керамика со штампованным орнаментом.

В Азербайджане штампованные сосуды были найдены в Старой Гяндже, Оренкале, в крепостной части города Баку (Ичеришехер) и в других средневековых городах. Такие типы сосудов были широко распространены и в городах Средней Азии — Мерв, Ниса, Афрасиаб, Хорезм, Самарканд, Султанкала, Кишмантепе, Гяуркала, Хульбук и др. До настоящего времени специалистами был сделан ряд ценных выводов о формах и технике производства этих сосудов, что несколько упрощает исследование данной однотипной керамики г. Шемахи. Обнаруженные в Шемахе штампованные керамические изделия, как и в других средневековых городах, состоят в основном из неглазурованной керамики,

²⁴ А. Л. Якобсон. Художественная керамика Байлакана (Оренкала). Труды азербайджанской (оренкалинской) экспедиции, М.—Л., 1959, стр. 246.

изготовленной из желтообразной глины. Технику штамповки сосудов можно разделить на три основные группы:

1. Штамповка, производимая с помощью печати, или определенных инструментов.

2. Штампованные сосуды, изготавливаемые при помощи вращающегося цилиндрического валика.

3. Штампованные сосуды, изготавливаемые при помощи калыба (формы).

Сосуды, которые штамповались с помощью печати или определенных инструментов, встречаются в Шемахе в раннесредневековый период. Один из таких сосудов имеет орнамент, состоящий из «М»-образного знака, который носит характер печати или знака.

В средневековый период штамповки с помощью печати носили характер росписи. Такие орнаменты встречаются на венчике кюпов, на ручках маслбоек и на туловищах сферокопических сосудов. Данная штамповка является несимметричной, так как она производилась вручную.

Штамповка при помощи обкатки цилиндрического валика с орнаментом встречается только в средневековый период. Рисунки такого штампа представляют собой геометрические формы, животных и растений. Геометрические изображения были представлены в основном в сосудах для воды, в том числе кувшинах и кюпах. Рисунки животных и растений встречаются только в черноглиняных сосудах, в форме котла. Здесь рисунки штамповались в верхних частях сосуда в виде пояса.

Основными средневековыми штампованными сосудами являются кувшины и фляги, рисунки которых изготовлены с помощью калыба. Кувшины имеют цилиндрическую горловину. Туловище округлое, иногда суженное ко дну. Эти сосуды состоят из трех отдельно изготовленных частей: доньшка, верхней части — горловины, а также ручки. Горловины кувшинов Шемахи гладкие, изготовлены на гончарном круге. Иногда горловина украшается прямыми линиями. Плечевая часть сосуда штамповалась при помощи калыба отдельно. Форма калыба в основном напоминает миски на сплошном поддоне. Стенки толстые. Внутренняя, еще сырая поверхность его подвергалась художественной обработке. Таким образом, керамист получал готовое приспособление, при помощи которого без особых усилий и затрат времени на орнаментацию мог изготавливать нужное ему количество штампованных сосудов. Одна такая форма калыба найдена в Баку почти в целом виде. Диаметр калыба 18 см, глубина 7 см. Внутренность калыба была обработана растительным рисунком в виде шестилепестковой розы.

В декорировке шемахинских кувшинов был применен орнамент геометрический и растительный. Все мастерство и выдумка керамиста сосредоточивались в верхней половине кувшинов. Мастер сознательно не штамповал других частей сосуда, чтобы орнамент верхней половины кувшина демонстрировался в более выгодном для него свете. Наиболее ранние примеры такого приема декорировки дает керамика Ближнего Востока IX в. Период расцвета штампованной керамики падает на XI—XIII вв.

Орнамент такого сосуда состоит в основном из ромбов или шестиконечных звезд. Следует отметить, что звездчатый орнамент является излюбленным и широко распространенным у керамистов Азербайджана, в том числе и Шемахи. Он часто встречается и на глазурованной керамике Шемахи, относящейся к XI—XIII вв., и на надгробных памятниках XIV—XV вв. Ромбовидный орнамент встречается в Шемахе также на гончарных клеймах.

Значительная часть штампованных сосудов украшена растительным орнаментом, состоящим из колосьев, елочек, маков и различных цветов. Подобные орнаменты характерны и для Средней Азии. Среди рисунков нередко также изображения в форме медальона, часто встречающегося на средневековой миниатюре Ирана.

Таким образом, мотивы орнамента штампованной керамики города Шемахи в основном геометрические и растительные. Среди геометрических орнаментов важное место занимают шестиконечные звезды. Некоторые исследователи считают такой рисунок знаком Давида. По нашему мнению, эти знаки имеют более древние исторические корни. Вероятно, это связано с небесными светилами, которым поклонялись древние жители города Шемахи. Что касается растительного орнамента, в частности изображений мака, тюльпана, колосьев, многолепестковых пальметт и др., то они, по видимому связаны с богатством природы данной территории, изобиловавшей указанными цветами.

Н. П. КƏСƏМƏНЛИ, Н. Ф. ЧƏФƏРОВ

1971-ЧИ ИЛДƏ ХАЧБУЛАГДА ТƏДГИГ ЕДИЛМИШ СОН ТУНЧ ДӨВРҮ ГƏБИРЛƏРИ

1971-чи илдə Хачбулаг археоложи дəстəси «Дашлы—тəпə» сиклоп тикинтисиндə газынты ишлəri апармагла јанашы, дағылмыш вə ја дағылмаг тəһлүкəси олан даш гуту вə курган типли гəбир абидэлəрини дə тəдгиг етмишдир. Һəмин абидэлəрин өјрəнилмəси Дашкəсэн—Габатəпə јолунун кенишлəндирилмəси зəруријəтиндən ирəли кəлирди. Һаггында данышачағымыз үч даш гуту гəбири бу јолун сағ тəрəфиндə, Хачбулаг кəнд сакини Лəтиф Һəсəновун Һəјəтиндə гəјдə алынмышдыр.

26 №-ли даш гуту гəбиринин¹ јан диварлары үч, баш диварлары ики сал дашдан дүзəлдилмиш, үстү үч сал дашла өртүлмүшдүр. Гəбирин (өлчүлəri 1,45×1,2×1,5 м) ичəрисинə долмуш торпаг тəмизлənəркən скелетə тəсəдүф едилмəди. О, тамамилə чүрүмүш, бə'зи јерлəрдə јалныз излəri галмышдыр. Аваданлығын дүзүлүшү вə галмыш сүмүк излəринə əсəсэн скелетин гəрб-шəрг истигамəтдə дəфн едилдијини сөјлəмəк олар.

Гəбирдən 10 əдəd мүхтəлиф формаја вə өлчүјə малик кил габ əлдə едилмишдир. Онлардан бири гəбирин шимал, јердə галаны исə чənуб һиссəсиндə јерлəшдирилмишдир. Бəзək əшјалары гəбирин шимал һиссəсиндən ашкар едилмишдир. Онлар 4 əдəd тунч гуш фигуру, 3 əдəd тунч асма вə тунч лəвһəдən 2 əдəd гулагүстү асмалар, тунч алынлыг, унбон формалы тунч даш бəзəји, 4 əдəd тунч үзүк, 4 əдəd мүхтəлиф формалы тунч билəрзик, бир əдəd тунч сырға вə тунч ајпарадан ибарət иди. Гəбирдən Һəмчинин 5 əдəd алуנית дашындан Һазырланмыш иј башлыглары, 600 əдəддən чох мүхтəлиф материаллардан Һазырланмыш вə мүхтəлиф формалы мунчуглар топланылды. Гəбир аваданлығына əсəсэн бурада гадын дəфн едилдијини сөјлəмəк олар.

27 №-ли даш гуту гəбири (өлчүсү 2,2×1,2×1,1 м) тəсвир етдијимиз гəбирдən 6 м шəргдə јерлəширди. Оңун јан диварлары дик гојулмуш дашлардан, баш диварлары исə үст-үстə үфүги гојулмуш ики дашдан дүзəлдилмишдир. Гəбирдəки скелетдən јалныз ики диш вə лүлə сүмүклəринин хырда парчалары галмышдыр. Торпаг ишлəri

¹ Бундан əввəlки гəбирлəр габагкы иллəрдə тəдгиг едилмишдир.

заманы гәбирин үзәрини өртән дашлар көтүрүлмүш, нәтичәдә онун ичәрисинә төкүлән дашлар кил габлары әзмишдир. Керамика мә'мулатындан башга гәбирдән тунч лөвһәдән 2 әдәд гулагүстү асма, алунит дашындан үч әдәд иј башлығы, тунч сырға, ики әдәд тунч һалга вә мұхтәлиф материаллардан һазырланмыш мунчуглар тапылды.

32 №-ли даш гуту гәбири 26 №-ли гәбирдән 7 м гәрбдә иди. Онун јан диварлары дик гојулмүш дашлардан дүзәлдилмишдир (гәбирин өлчүләри: $2,2 \times 1,4 \times 0,9$ м).

Гәбирин шәрг јарысында формасыз, санки топа һалда төкүлмүш сүмүкләр вә кәлләнин вәзижәтинә әсасән мејитин отурдулмүш вәзижәтдә басдырылдығыны күман етмәк олар.

Гәбир аваданлығы ики әдәд кил габдан, тунч низә учундан, тунч хәнчәрдән, тунч санчагдан, ромбшәкилли тунч бәзәк әшјасы, тунч бычаг, тунч биләрзик вә 40 әдәд әгиг мунчугдан ибарәт иди. Көрүнүр, гәбирдә киши дәфи едилмишдир.

Көрүндүјү кими, гәбирләрин аваданлығы әсасән дулус мә'мулаты, силаһлар вә бәзәк әшјаларындан ибарәтдир.

Сахсы габлар мұхтәлиф өлчүдә олуб, әксәријјәти дулус чархында һазырланмыш вә јахшы биширилмишдир. Булар күпәләрдән, чамлардан, хејрәләрдән вә бардаглардан ибарәтдир.

Чамлар сај етибары илә башга тип габлара нисбәтән үстүнлүк тәшкил едир. Онлар гара рәнкли олуб, дулус чархында һазырланмышлар (III табло, 1, 2), отурачаглары јасты, ағызларынын ғырағы харичә гатланыр. Чамлар әсасән паралел батыг вә шүјрәли хәтләрлә бәзәдилмишдир. Батыг хәтләрлә онларын чийин, шүјрәли хәтләрлә исә көвдә һиссәләри бәзәдилмишдир.

Бу тип габлар Загафгазијанын Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид абидәләриндә ән чох јайылмыш габ нүмунәләридир.

Күпәләр шаршәкилли көвдәјә, кичик вә азачыг габарыг отурачага маликдир. Боғазлары алчаг вә ағызларынын кәнары јана гатланмышдыр. Габларын бәзәкләри батыг вә габарыг дүз хәтләрдән ибарәтдир (III табло, 3, 6). Онларын әксәријјәтинин чийиндә көбәләквары чыхынты вардыр. Күпәләрдән бири (III табло, 3) зәрифлијинә көрә башгаларындан фәргләнир. Габ шаршәкилли көвдәјә, алчаг боғаз вә азачыг габарыг отурачага маликдир. Онун чийин һиссәсиндә гаршы-гаршыја дүзәлдилмиш ики әдәд илкәквары балача гулпу вә ики көбәләквары чыхынтысы вардыр. Чыхынтылардан бири сынмышдыр. Габын чийни вә көвдә һиссәсини дөрд паралел батыг хәтт бәзәјир. Паралел хәтләрин арасы јолкавары нахышла бәзәдилмишдир. Күпәнин көвдә һиссәсиндә шагули дүзүлмүш 3 габарыг дүјмәчикдән 8 чәркә нахыш вардыр.

Бу тип күпәләр Хочалы—Кәдәбәј мәдәнијјәтинә аид олуб Азәрбајҗан вә Ермәнистанын Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврүнә аид бир чох абидәләрдән, о чүмләдән Минкәчевир², Абшерон³, Човдар⁴, Ханлар⁵, Севан, Чамбарак⁶ абидәләриндән әлдә едилмишдир.

² Г. Асланов, Р. Ваидов, Г. Ионс. Древний Мингечаур. Б., 1959, таб. XXX № 11; В. Фоменко. Грунтовое погребение № 63 из Мингечаура, МКА, т. III, Б., 1953, сәһ. 77. IX табло, 8.

³ И. М. Джафарзаде. Археологическое разведки на Апшероне. «Изв. АН Азәрб. ССР, № 6, 1948, сәһ. 85, шәк. 1.

⁴ Д. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Ганджинского уезда. «Изв. Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, Б., 1929; Ш. Садыгзаде. О случайных находках из окрестностях сел. Човдар. «Изв. АН Азәрб. ССР», № 6, 1963, табл. 2.

⁵ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б. 1940.

⁶ Күрчүстан Дөвләт Тарих Музеји, инв. № 2001/5; 39—16.

Дулус мә'мулатынын ичәрисиндәки ики әдәд бардагвары габ узунсов шаршәкилли көвдәјә, дүз отурачага вә бир гәдәр һүндүр, кениш боғаз маликдир. Ағыз кәнарлары харичә гатланмышдыр. Онларын чийни илә ағзынын кәнарыны бирләшдирән гулпу вардыр. Габлардан биринин гулпунун үзәриндә ики әдәд дүјмәвары чыхынты вардыр. Бардагларын үзәри шүјрәли вә батыг хәтләрлә бәзәдилмишдир (IV табло, 1). Бу тип габлар Сон Тунч вә Илк Дәмир дөврү абидәләриндә кениш јайылмыш габлардандыр⁷.

Гәбирләрдән әлдә едилән кил габлар ичәрисиндә ики әдәд гара рәнкли хејрә типли габлар да вардыр. Онлардан биринин ағыз кәнарында үфүги дешији олан гулагчыг формалы кичик гулп дүзәлдилмишдир (IV табло, 2, 3).

Силаһлар. Онлардан бири јарпагшәкилли тунч хәнчәр, дикәри исә тунч низә учлуғудур.

Хәнчәр дүз чийинли јарпагвары тижә вә шәбәкәли бәзәји олан пирамидашәкилли башлыгдан ибарәтдир. Тижәнин башланғычында ону бәркитмәк үчүн дешикләри олан сағанаг вардыр. Бу тип хәнчәрләр Азәрбајҗанда Минкәчевир⁸, Кәдәбәј⁹, Арчадзор¹⁰, Ермәнистан әразисиндә Камо, Астхадзор, Золакар¹¹ вә башга абидәләрдән тапылмышдыр. С. А. Јесајан бу тип хәнчәрләрин Загафгазија әразисиндә јайылдығыны ер. әв. XII—XI әсрләрә аид етмишдир¹². Тунч низә учунун јарпагшәкилли тижәси тыхачлы саплағына нисбәтән ғыса олуб, уча кетдикчә назилыр. Саплағын башланғычында ағач дәстәјә бәркитмәк үчүн ики әдәд дешик ачылымшыдыр. Низә учу гәлибдә төкүлмүшдүр (II табло, 8). Охшар низә учлары Чулфадан¹³, Човдардан¹⁴, Минкәчевирдән¹⁵ вә Азәрбајҗанын бир чох башга абидәләриндән тапылымшыдыр.

Аләтләр. Онлар әјирчәкләрдән вә тунч бычагдан ибарәтдир. Алунит дашындан һазырланмыш иј учлары (әјирчәкләр) демәк олар ки, өлчүчә ејнидирләр. Мә'лум олдуғу кими, иј учлары һәлә Енеолит дөврүндән башлајараг мәишәтдә истифадә едилмиш вә бу просес Дәмир дөврүнә гәдәр давам етмишдир (II табло, 10, 11). Иј учлары Гүшчүдә¹⁶ тәдиг едилмиш 11, 31 вә 27 №-ли гәбирләрдән, һәмчинин 52 вә 60 №-ли Кәдәбәј¹⁷ даш гутуларындан вә башга абидәләрдән ашкар едилмишдир.

Тунч бычағын бир тәрәфи кәсәрли, учу јухарыја доғру бир гәдәр мејл етмишдир. Онун ағач дәстәјә бәркитмәк үчүн ики дешији вардыр (II табло, 9). Бу тип бычаглар чохлу мигдарда Минкәчевирдән¹⁸ вә башга абидәләрдән мә'лумдур.

Материалларын бөјүк әксәријјәтини бәзәк әшјалары тәшкил едир.

⁷ И. Г. Нариманов. Археологические материалы из Дашсалахлы Казахского района. «Азәрб. ССР ЕА Мәрузәләри», № 9, 1962, таб. 1, № 4.

⁸ Г. М. Асланов вә башгалары. Кәстәрилән әсәри, таб. XIV, 8, 9, 10.

⁹ А. А. Ивановский. По Закавказью. МАК, т. VI, М., 1911, II табло, 5, 6.

¹⁰ К. Х. Кушнарәва. Памятники эпохи поздней бронзы Карабаха. СА. XXVII, 1957, сәһ. 143, рәсм 7, № 6.

¹¹ С. А. Есајан. Оружие и военное дело древней Армении. Е., 1966, сәһ. 74, XIII табло, 1, 2.

¹² С. А. Јесајан. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 73.

¹³ В. Әлијев. Чулфа археоложи тапынтылары. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», 1968; № 3, сәһ. 81, IV табло, № 9.

¹⁴ Ш. Садыгзаде. О случайных археологических находках из окрестях сел. Човдар. «Изв. АН Азәрб. ССР, 1968, № 6, III таб. № 5.

¹⁵ Г. М. Асланов вә башгалары. Кәстәрилән әсәри, XV табло, № 19.

¹⁶ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940, сәһ. 135, 137, 140.

¹⁷ А. А. Ивановский. По Закавказью. МАК, т. VI, М., 1911, сәһ. 124, 131.

¹⁸ Г. М. Асланов вә башгалары. Кәстәрилән әсәри, сәһ. 76, 63-чү шәкил.

Онлар мұхтәлиф асма, үзүк вә сырғалар, голбаг вә мунчуглар, чыгга, гуш фигурлары вә с.-дән ибарәтдир. Чыгга назик тунч лөвһәдән дөјмә үсулу илә һазырланмышдыр. Орта һиссәси енли олуб учлара кетдикчә назилір. Учларында гајтанла бағланмаг үчүн дешикләри вардыр. Чыгганын орта һиссәсиндә үч јердә габарыг даирәләрдән бәзәк вардыр. Бәзәкләр басма үсулу илә вурулмуш вә ола билсин сәма чисимләринә ситајишлә әләғәдардыр (II табло, 2). Белә чыггалар Минкәчевирдән¹⁹, Доланлардан²⁰, Гушчу гәбиристанлығы²¹, Човдар²² вә башга јерләрдән дә тапылмышдыр. Лакин онларын үзәриндә һеч бир нахыш јохдур.

Асмаларын дөрдү гулагүстү асмалардыр. Даирәви шәкилли олуб назик тунч тәбәғәдән һазырланмышлар. Асмаларын үзәри габарыг нөгтәләрлә нахышланмышдыр. Асмалардан бири габарыг даирә илә һашијәләнмишдир (I табло, 4). Охшарлары Минкәчевирдән²³ 11 вә 31 №-ли Гушчу даш гутуларындан²⁴, Човдардан²⁵, Реслерин²⁶ Ашағы Дашкәсәндә тәдгиг етдији 2 №-ли гәбирдән вә башга јерләрдән тапылмышдыр. Дикәр асмалар гәлибдә төкүлмүш вә үзәри һәндәси фигурларла шәбәкәли шәкилдә бәзәдилмиш ики әдәд дискшәкилли дөш бәзәјиндән ибарәтдир (I табло, 2). Белә асмаларын аналожи нүмунәләри Минкәчевир²⁷, Гызылвәнк²⁸, 1 №-ли Ханлар курганындан²⁹ вә 6 јерләрдән мәлүмдур.

Асмалар ичәрисиндә үзәри үчбучагларла шәбәкәләнмиш бир әдәд зыңгров да вардыр (I табло, 3).

Гәбир комплексиндән 4 әдәд гуш фигуру ашкар едилмишдир. Онларын узунсов башлары, узун димдикләри, бәдәнә кетдикчә кенишләнән боғазлары, узун вә енли гујруглары вардыр. Бәдән һиссәләри мұхтәлиф формалы шәбәкәләрлә бәзәдилмишдир. Бәдән гурулушлары су гушларыны хатырладыр. Азәрбајчанын Сон Тунч дөврү абидәләриндән кифәјәт гәдәр бу тип гуш фигурлары мәлүмдур. Онлар Кәдәбәј³⁰, Гызылвәнк³¹, Ханлар³², Човдар³³ вә бир чох башга абидәләрдән ашкар олунмушдур (I табло, 5, 6, 7, 8).

Бәзәк әшјаларындан бири ромбшәкилли олуб ики әдәд гулагчыга маликдир, ортасы үчбучагларла шәбәкәләнмишдир (I табло, 1). Ејни тип бәзәк әшјалары 1 №-ли Ханлар курганындан³⁴, Човдардан³⁵, «Редкин Лакердән»³⁶ вә башга абидәләрдән мәлүмдур.

Галханвары тунч дөш бәзәјинин үзәриндә дүјмәвары габарыг, арха тәрәфиндә исә тикмәк үчүн илкәји вардыр (II табло, 5). Бу бә-

¹⁹ В. Н. Фоменко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 70.

²⁰ Н. В. Минкевич-Мустафаева. Об археологических находках из сел. Доланлар. МКА, вып. 1, 1949, сәһ. 63.

²¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940, сәһ. 134, 140.

²² Д. М. Шарифов. Раскопки близ сел. Човдар Гянджинского уезда. «Изв. Азкомстариса», вып. 4, тетрадь 2, Б., 1929, сәһ. 256, 258; Ш. Садыхзадә. Көстәрилән әсәри, таб. V, I.

²³ В. Фоменко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72.

²⁴ Я. Гуммель. Көстәрилән әсәри, сәһ. 135, 140.

²⁵ Ш. Садыхзадә. Көстәрилән әсәри, сәһ. 22, таб. V, 3.

²⁶ «Изв. Археологической Комиссии, вып. 12, 1904, стр. 12.

²⁷ В. Фоменко. Көстәрилән әсәри, табл. 1, 7.

²⁸ ИАК. 29-чу бурахылыш, СПб, 1909, сәһ. 3—5, 11—13.

²⁹ Я. И. Гуммель. Погребальный курган № 1 около Еленендорфа. Б., 1931, сәһ. 15, табло, IX, № 23.

³⁰ А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 119, 124, IX табло, 15—16.

³¹ ИАК. 29-чу бурахылыш, сәһ. 3—5, 11—13.

³² Я. И. Гуммель. Погребальный курган, № 1..., сәһ. 15, IX табло, 22 в.

³³ Ш. Садыхзадә. Көстәрилән әсәри, VI табло, 4.

³⁴ Я. И. Гуммель. Көстәрилән әсәри, сәһ. 17, V табло, 40.

³⁵ Ш. Садыхзадә. Көстәрилән әсәри, VI табло, 5.

³⁶ А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Е., 1964, сәһ. 198.

зәк әшјасы бир чох хусусијјәтләринә көрә ат бәзәјини вә ја галханын орта һиссәсини тәшкил едән әшјаны (?) хатырладыр. Буна бәнзәр дөш бәзәкләри 1 №-ли Ханлар курганындан³⁷ вә Минкәчевирдән³⁸ тапылмышдыр.

Нәһајәт, асма кими истифадә едилмиш ахырынчы бәзәк әшјасы кичик тунч ајпарадыр (IV табло, 4). Ејнилә бу тип ајпаралар Минкәчевирдән³⁹, 1 №-ли Ханлар курганындан⁴⁰, 10 №-ли Ханлар вә 11 №-ли Гушчу⁴¹ гәбирләриндән, һабелә Човдар⁴² вә Нахчывандан⁴³ тапылмышдыр.

Бәзәк әшјалары ичәрисиндә ики әдәд тунч санчаг да вардыр. Онлар кәсикдә даирәви олуб баш һиссәләри дөјмә үсулу илә јастылашмыш вә илкәк шәкилдә бурулмушдур (II табло, 6). Бу тип санчаглар Загафгазијада Сон Тунч дөврүндә мејдана чыхыр вә узун мүддәт формасыны сахлајыр.

Биләрзикләрдән икиси кәсикдә даирәви олуб, учлар битишир (IV табло, 5).

Дикәр ики биләрзијин учлары бир-бириндән азачыг аралыдыр. Бу тип биләрзикләрә Чулфа тапынтылары ичәрисиндә⁴⁴, һәмчинин Кәнчәчәј рајонунда⁴⁵ вә Минкәчевирдә⁴⁶ тәсадүф едилмишдир.

Ахырынчы тунч голбаг формача әввәлкиләрдән кәскин сурәтдә фәргләнир. Лентшәкилли лөвһәдән дөјмә үсулу илә һазырланмыш бу биләрзијин учлары харичә доғру гатланараг илкәк әмәлә кәтирмишдир (II табло, 3).

Тунч һалгалар (6 әдәд) назик мәфтилдән һазырланмышлар. Онларын учлары бир-биринә битишикдир. Нәһајәт, бәзәк кими истифадә едилмиш үч тунч сырға һағгында. Онлардан икиси назик мәфтилдән бурма үсулу илә һазырланмышдыр. Учлары илкәк шәкилдә харичә гатланыр. Бу тип сырғалара Нахчыван⁴⁷ әразисиндә вә башга јерләрдә тәсадүф едилмишдир.

Үчүнчү сырғанын бир учу ити олуб сабит галмыш, дикәр учу исә сырғанын диаметри бојунча иланвары хәтт јаратмышдыр (II табло, 4). Белә сырғалар Лүләли дәрәсиндәки 58 №-ли тикинтидән вә 8 №-ли Ханлар⁴⁸ курганындан, Минкәчевирдән⁴⁹ вә 12 №-ли Кәдәбәј даш гуту гәбириндән⁵⁰ әлдә едилмишдир.

Бәзәк әшјалары ичәрисиндә мұхтәлиф материаллардан һазырланмыш мунчуглар һәм рәнкарәнклијинә вә һәм дә сајча чохлуғуна көрә диггәти даһа чох чәлб едир. Мунчугларын бөјүк әксәријјәти әгигдән һазырланмышдыр (650-јә гәдәр). Онлар өлчүләринә көрә фәргләнсә дә, һамысы ејни техника илә (кәсмә), һәм дә кобуд һазырланмышлар. Белә тип мунчуглар Азәрбајчанын Сон Тунч дөврү абидәләриндә күлли мигдардадыр (IV табло, 13).

³⁷ Я. И. Гуммель. Погребальный курган № 1, сәһ. 14, табл. V, 17, 18.

³⁸ Г. М. Асланов вә башгалары. Көстәрилән әсәри, сәһ. 83, табл. XXI, 19—21.

³⁹ В. П. Фоменко. Көстәрилән әсәри, сәһ. 72, табло I, 3.

⁴⁰ Я. И. Гуммель. Көстәрилән әсәри, сәһ. 15.

⁴¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Баку, 1940, сәһ. 25, 135.

⁴² Ш. Садыхзадә. Көстәрилән әсәри, табло V, № 4.

⁴³ И. М. Чәфәрзадә. Нахчыван МССР-дә апарылмыш археоложи ишләр һағгында гыса мәлүмат. «Азәрб. ССР ЕА Хәбәрләри», № 5, 1949, рәсм VI, № 3.

⁴⁴ Я. Әлијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 82, III табло, 6-чы шәкил.

⁴⁵ И. Н. Нәриманов. Кәнчәчәј рајонунун археоложи абидәләри. Б., 1958, сәһ. 94, XVIII табло, 2-чи шәкил.

⁴⁶ Г. М. Асланов вә башгалары. Көстәрилән әсәри, табл. XX.

⁴⁷ И. М. Чәфәрзадә. Көстәрилән әсәри, рәсм VI, № 4.

⁴⁸ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940, сәһ. 50.

⁴⁹ Г. М. Асланов вә башгалары. Көстәрилән әсәри, табло XVII, шәк. 21.

⁵⁰ А. А. Ивановски. Көстәрилән әсәри, сәһ. 93—95.

Мунчугларын дикер группу тунчдан хазырланмышдыр вә чәки дашларыны хатырладыр. Онлардан икисинин көбәләквары башлығы вардыр (табло IV, 7, 8).

Бу тип мунчуглар 31 №-ли Гушчу⁵¹ даш гутусундан әлдә едилмишдир. Ејни тип (лакин пастадан) мунчуглар һәмчинин Минкәчевир⁵² торпаг гәбирләриндән тапылмышдыр.

Мунчуглардан ики әдәди гушун лүлә сүмүјүндән дүзәлдилмишдир (IV табло, 16).

Јухарыда сададағымыз материалларын јерли мәншәјә малик олмалары шүбһә доғура билмәз. Булар Азәрбајҗан әразисиндә јашамыш гәдим тајфаларын өз дөврүнә көрә инчә зөвгә вә мәдәни инкишаф сәвијјәләринә малик олдуғуну бир даһа сүбут едир. Лакин археоложи материаллар ичәрисиндә еләләри вардыр ки, онлары һеч чүр јерли мәншәли һесаб етмәк олмаз. Булара мисал олараг мұхтәлиф формалы паста вә шүшә мунчуглары көстәрмәк олар. Белә мунчуглардан үч әдәди ағ пастадан хазырланмышдыр. Онлар цилиндрик формалы олуб үзәриләри јолкавары хәтләрлә нахышланмышдыр. Нахышланмадан сонра мунчугларын үзәри јашымтыл ширлә өртүлмүшдүр (IV табло, 10). Белә мунчуглар Минкәчевирдән⁵³, Кәдәбәјдән⁵⁴ вә Хачбулагдан⁵⁵ мәлүмдүр.

Кәтирилмә һесаб едилән мунчугларын дикерләри «көј Мисир» пастасындан хазырланыб икили конусшәкилли формаја маликдир. Паста мунчуглардан икиси ичи бош һалга шәклиндә олуб бир-биринә битишдирилмиш шәкилдәдир. Онларын үзәри торшәкилли нахышла бәзәнмишдир (IV табло, 12). Мұхтәлиф формалы паста мунчуглар Гушчудан⁵⁶, Човдардан⁵⁷, Хачбулагдан⁵⁸, Балчылы, Сејидкәнд вә Ашағы Дашкәсәндән⁵⁹ дә тапылмышдыр. Мунчугларын бир группу шүшәвары пастадан хазырланмышдыр. Онлар бир нөв балыгулағыны хатырладыр. Балыгулағларынын тунч, паста, һәтта гызылдан да охшарларынын хазырланмасы һаллары мәлүмдүр⁶⁰ (IV табло, 14).

Шүшә мунчуглардан бири јашымтыл күтләдән цилиндрик шәкилдә хазырланмышдыр. Ичәрисы бошдүр. Үзәри габарыг нахышларла бәзәнмишдир. Мунчугун јарысы сынмышдыр (IV табло, 15). Икинчи шүшә мунчуг нисбәтән кичик вә цилиндрик олуб, үзәри үч әдәд паралел батыг хәтлә бәзәнмишдир (IV табло, 9). Үчүнчү мунчуг шаршәкиллидир. Сонунчу ики мунчуг күтләнин лент шәклиндә ешилиб сонра бирләшдирилмәси јолу илә дүзәлдилмишдир (IV табло, 17). Бу тип шүшә мунчуглар 1962-чи илдә Хачбулагда тәдгиг едилмиш 2 №-ли курганын 9 №-ли гәбириндән дә әлдә едилмишдир⁶¹.

⁵¹ Я. И. Гуммель. Археологические очерки. Б., 1940, сәһ. 141. шәк. 4.

⁵² С. М. Қазиев. Археологические раскопки в Мингечауре. МКА, т. 1, Б., 1949, сәһ. 17, шәк. 6 в.

⁵³ Там же.

⁵⁴ Мунчугу бизә көстәрмиш Г. Г. Асланова дәрин миннәтдарлығымызы билдиририк.

⁵⁵ Ш. Н. Садыхзадә. Хачбулагда Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти абидәләринин тәдгиги (1962—1963-чү илләр). Азәрбајҗан тарихи музејинин әсәрләри, VII чилд. Б., 1968, сәһ. 23.

⁵⁶ Я. И. Гуммель. Археологические очерки, сәһ. 139.

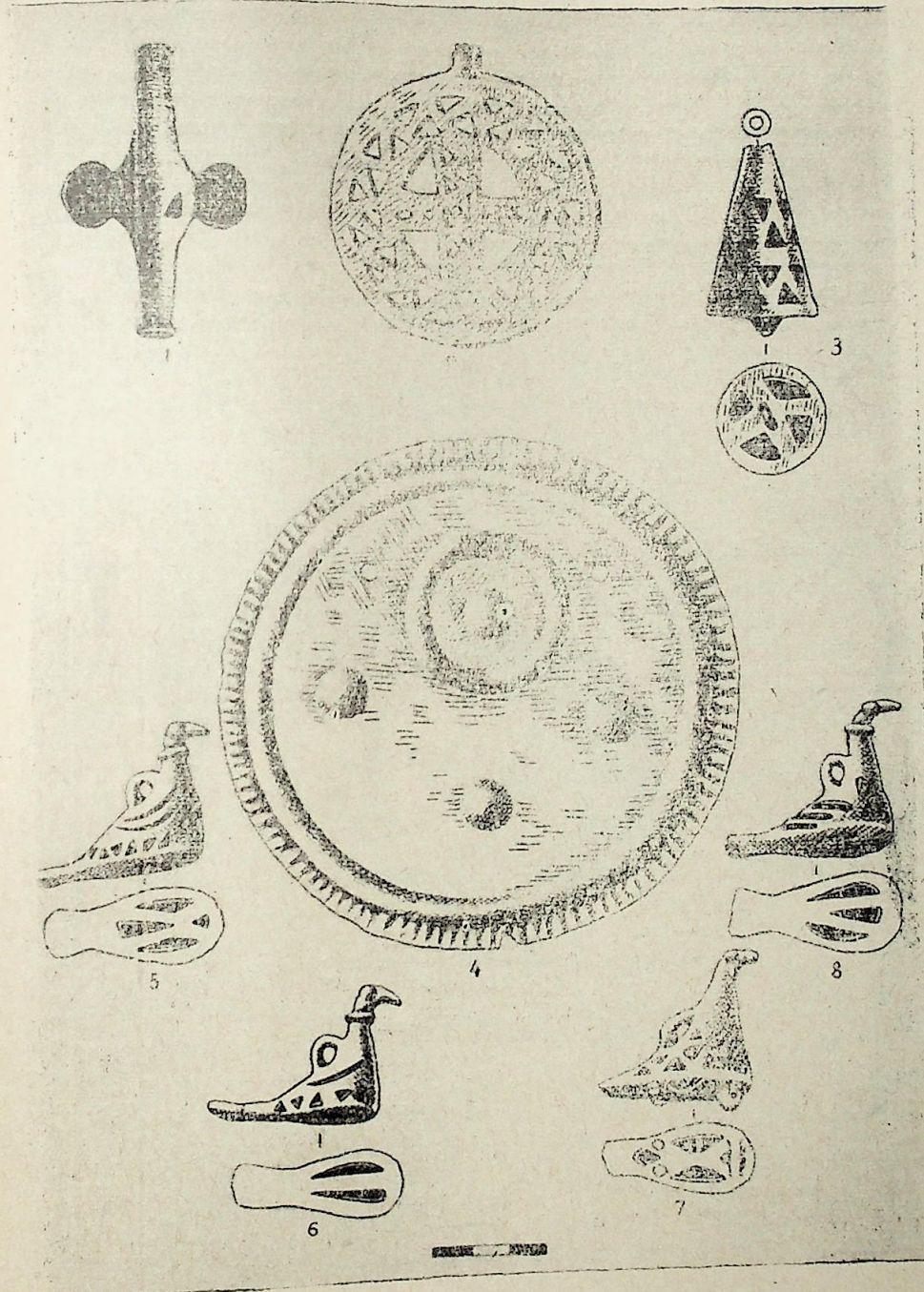
⁵⁷ Д. Шарифов. Раскопки близ Човдара Ганджинского уезда (летом 1926 г.). «Изв. Аз. Комтариса», вып. 4, тетрадь 2, Б., 1929, сәһ. 239—260.

⁵⁸ Г. П. Кесаманлы. Погребение с бронзовым поясом из Хачбулага (Аз. ССР). СА, № 3. 1966, сәһ. 221—227.

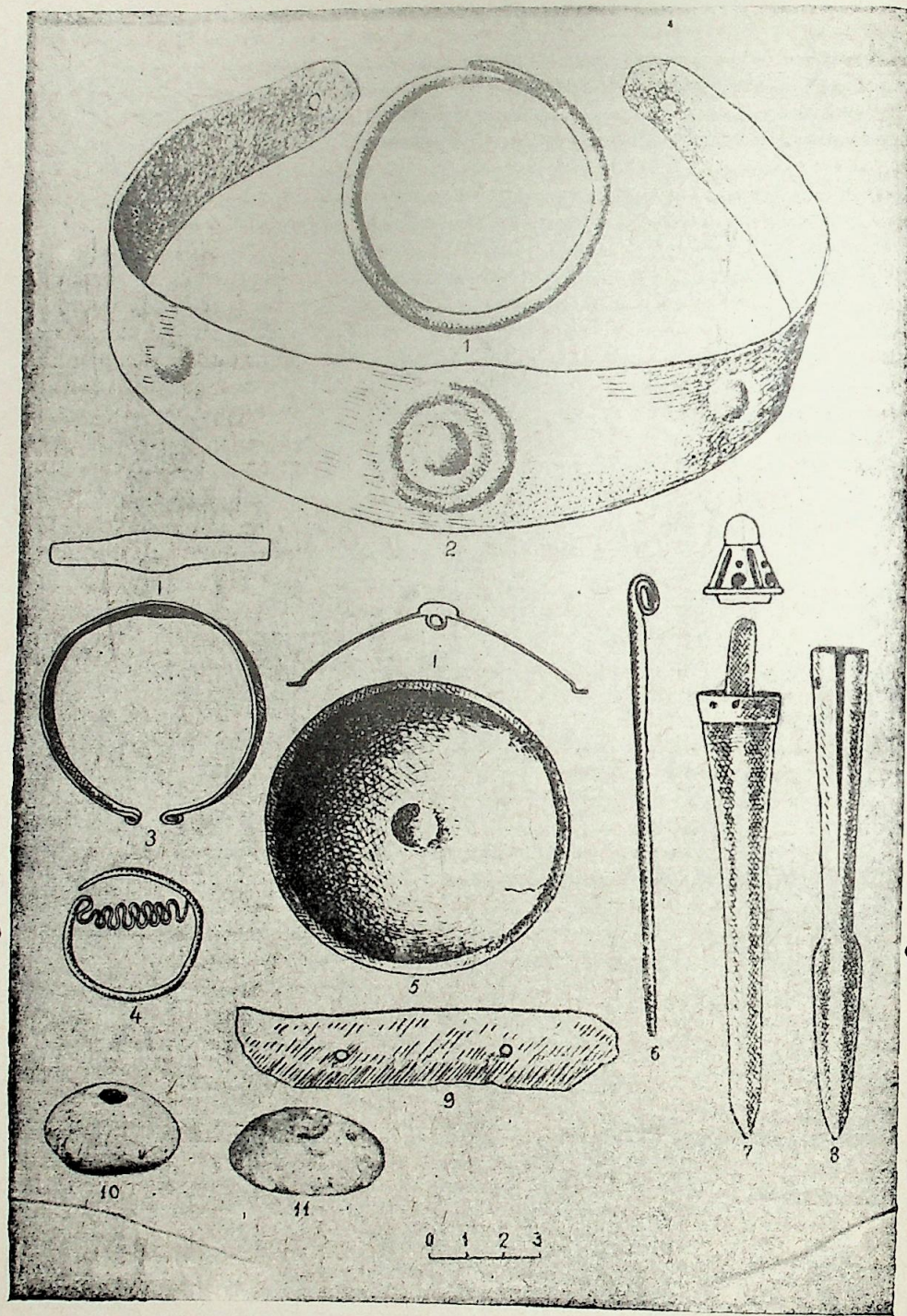
⁵⁹ «Изв. Импер. Арх. Ком.» Вып. 16, сәһ. 1—15.

⁶⁰ Б. Л. Богачевский. Раковины в расписной керамике Китая, Крита и Триполья. Изв. ГАИМК, т. VI, вып. VIII—IX, 1931, сәһ. 21, шәк. 12. № 4, шәк. 13.

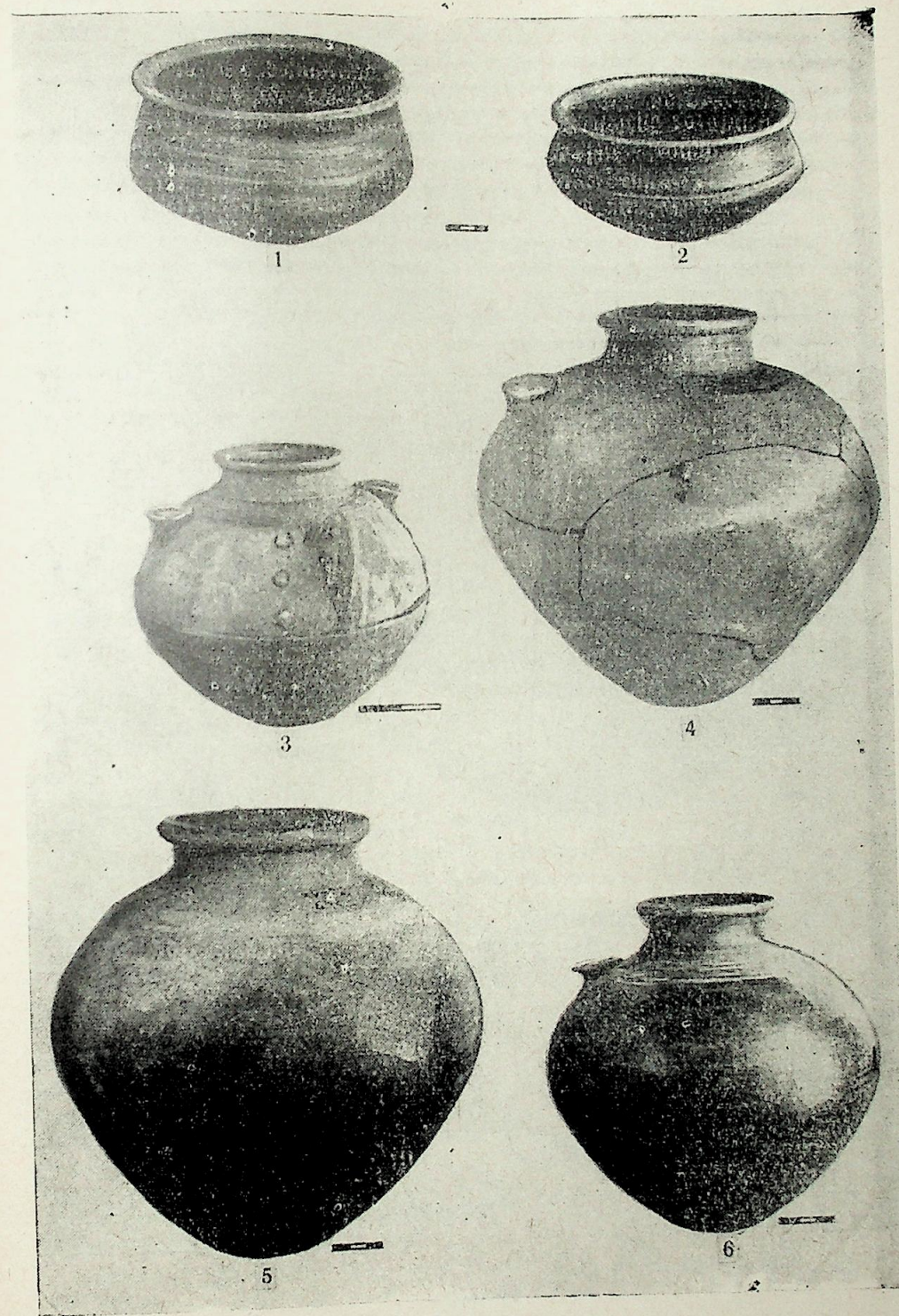
⁶¹ Г. П. Кесаманлы. Культура племен Северо-Восточного склона Малого Кавказа в эпоху бронзы и раннего железа (диссертация). Науч. архив. инст. истории АН Азәрб. ССР, ф. 1, оп. 14, дело 6369, сәһ. 194.

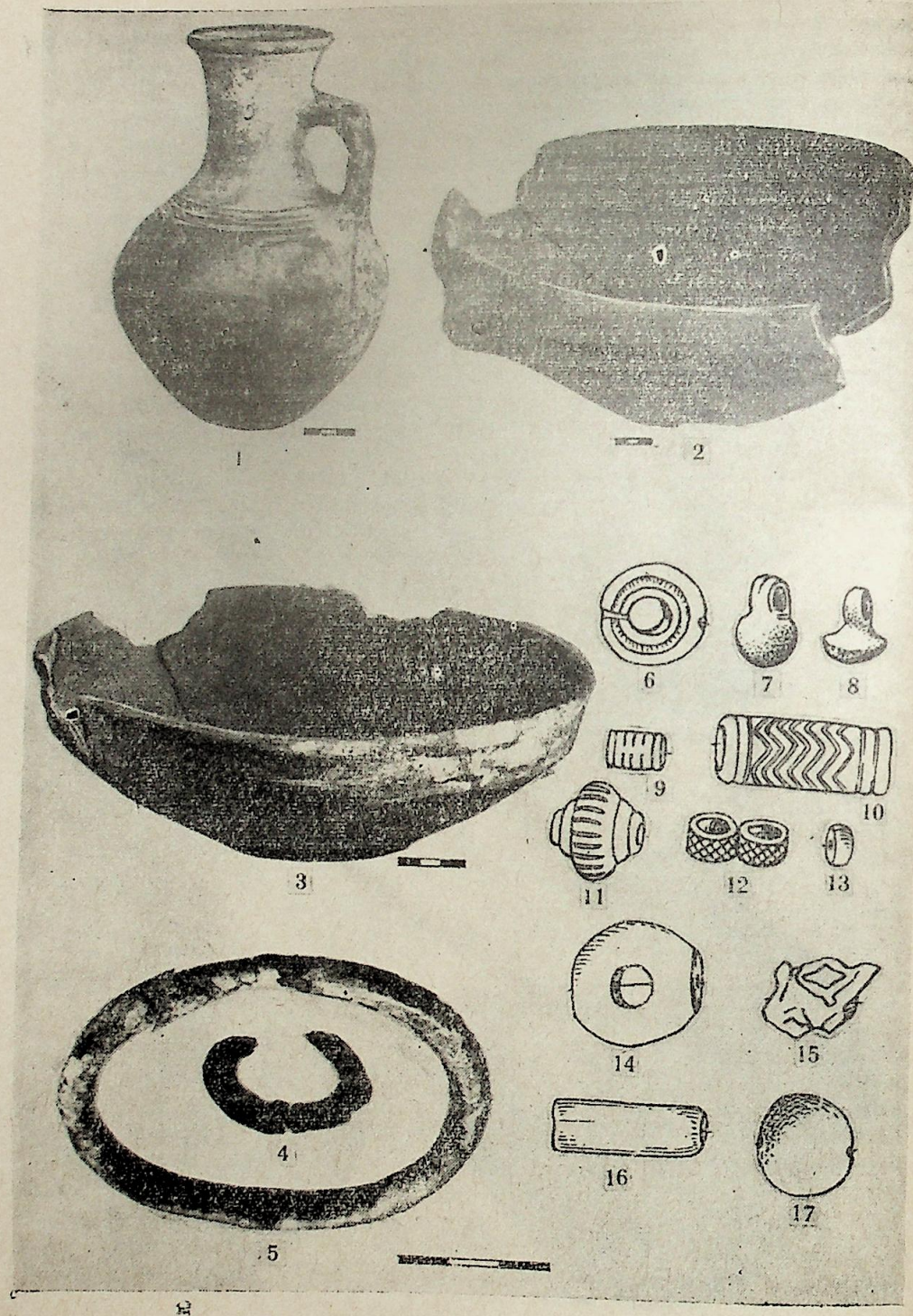
I табло.

II табло.

III табло.

IV табло.

Лухарыда гејд етдијимиз кими, шүшәдән, «көј Мисир» пастасындан, үзәринә шир чәкилмиш ағ пастадан вә нәһәјәт шүшәвары пастадан һазырланмыш мунчуглар, бизчә, јерли истәһсал мәһсулу олмајыб мүбадилә вә ја тичарәт јолу илә Јахын Шәрг өлкәләриндән кәтирилмишдир. Ј. И. Крупнов⁶² белә тип бәзәк әшјаларынын (о, Киза вә Нејбруга әсасланыр) гәдим Финикијә шәһәрләри Тир, Сидонда вә Мисир шәһәрләриндән Мемфис вә Фивдә һазырландығыны гејд етмишдир. Әлбәттә, кичик бир мәгаләдә вә һәм дә тәкчә шүшә вә паста мунчуглар әсасында бу әлагәләрин характери вә јоллары һағында гәти сөз демәк чәтиндир. Лакин һәр һалда Хочалы-Кәдәбәј мәдәнијјәти абидәләри ичәрисиндә јерли тајфаларын јаратдыглары мәишәт әшјалары илә ујушмајан материалларын тапылмасы белә әлагәләрин олмасыны сүбут едир.

Гәбир комплексинин дөврүнә кәлдикчә гејд етмәлијик ки, комплексин керамика вә метал нүмунәләринин тәһлили, онларын башга археоложи материалларла тутушдурулмасы онлары тәхминән ер. әв. XII—XI әсрләрә аид етмәјә имкан верир.

Г. П. Кесаманлы, И. Ф. Джафаров

Могилы позднебронзового века, исследованные в Хачбулаге в 1971 году

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена описанию и анализу археологического материала из трех каменных ящиков Хачбулага, вскрытых в 1971 году. Могилы с одиночными захоронениями были сложены из крупных неотесанных камней. Погребальный инвентарь состоит из глиняной посуды, орудий труда, украшений и оружия.

Керамическая посуда состоит из чаш черного цвета (табл. III, рис. 1, 2), кувшинов, черноглиняных сосудов с грибовидными выступами, характерными для Ходжалы-Кедабекской культуры (табл. III, рис. 3, 4, 5, 6).

Орудия труда представлены каменными пряслицами и бронзовым ножом с загнутым концом (табл. II, рис. 9, 10, 11).

Бронзовый кинжал с прямыми плечиками и бронзовый втулчатый наконечник копья (табл. II, рис. 7, 8), на основе аналогий в Джульфе, Мингечауре, Золакар, Чанбараке и др. датируются XII—XI вв. до н. э.

Подавляющее большинство археологических материалов составляют украшения. Из бронзы изготовлены подвески (табл. I, рис. 1, 2, 4), нагрудное украшение (умбон?), диадема, колокольчик, булавки, фигурки водоплавающих птиц (табл. II, рис. 2, 5, 6; табл. I, рис. 3, 5, 6, 7, 8), браслеты, височные кольца (табл. II, рис. 1, 3, 4; табл. IV, рис. 4, 5). Кроме того, обнаружены многочисленные сердоликовые, бронзовые, пастовые и стеклянные бусы (табл. IV, рис. 6—17).

В статье эти материалы подробно описываются и сравниваются с аналогами из района распространения Ходжалы-Кедабекской культуры.

Бусы из белой пасты, покрытые зеленой и голубой глазурью, так называемой «египетской пастой», а также стеклянные, свидетельствуют о культурно-экономических взаимосвязях местных племен со странами древнего Востока.

Анализ археологического материала позволяет датировать эти погребения XII—XI вв. до н. э.

⁶² Е. И. Крупнов. Древняя история Северного Кавказа. М., 1960, с. 353. Жәнә онун: О древних связях юга СССР и Кавказа со странами Ближнего Востока. «Вестник истории мировой культуры» № 1, 1958, с. 72—82.

Г. С. ИСМАЙЛОВ

КИЧИК ГАФГАЗЫН ЧƏНУБ-ШƏРГ ƏТƏКЛƏРИНДƏ ГƏДИМ МЕТАЛЛУРКИЈА ВƏ МЕТАЛИШЛƏМƏ СƏНƏТИНƏ ДАИР ЈЕНИ МАТЕРИАЛЛАР

Тунчун кəшфи бəшəр тарихиндə ирəли атылан бəјүк аддымлардан биридир. Бу кəшфлə инсан илк дəфə олараг тəбиəтдə тəсəдүф едилмəјөн металын истəһсалына башламыш вə металлуркијанын əсасыны гəјмушдур.

Тунчун мəнимсəнилмəsi даһа тəкмиллəшмиш вə даһа кəјфијəтлi əмək алəтлəринин мейдана чыхмасына зəмин јаратмыш, мөвчуд гурулушун мəдəни-тарихи инкишафында əһəмијјəтлi рол ојнамышдыр. Мəһз тунч алəтлəр истəһсалы илə инсан игтисади вə ичтимай инкишафын јени јүксək мəрһəлəсинə—Тунч дөврүнə гəдəм гəјмушдур.

Гафгаз Тунч дөврүнү дүнјанын һеч бир јериндə тəкрар олунмајан рəпкарəнкликлə вə сəчијјəви чəһəтлəрлə кечирмишдир¹. Бу əсасдан да Гафгазын мұхтəлиф кушəлəриндə, о чүмлəдən АзəрбајҶан əразисиндə Тунч дөврүндən сəјсыз-һесабсыз, елəчə дə олдуғча зəнкин мадди-мəдəнијјəт абидəлəри галмышдыр.

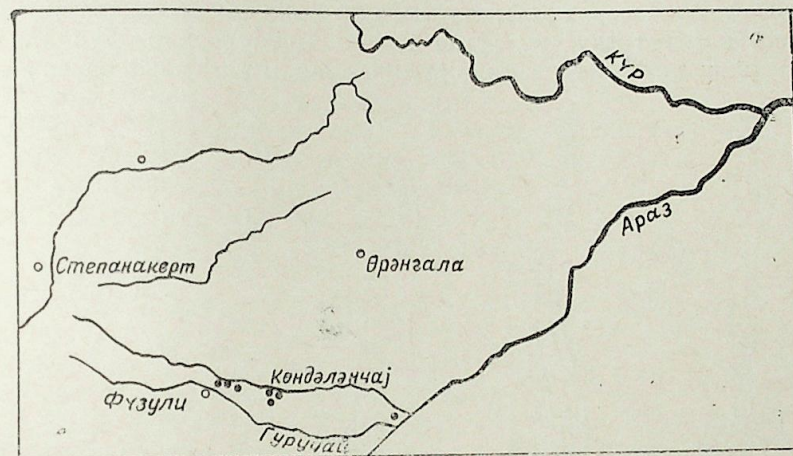
Сон онилликлəрин археоложи тəдгигатлары илə мұəјјən едилмишдир ки, Гафгазын үзви бир һиссəsi олан Загафгазијада тунчун илк мəнимсəнилмəsi вə бунунла əлагəдар Тунч дөврү һələ ерадан əввəl IV миниллијин сонларында башланмышдыр. Артыг III минилликдə металлуркија вə металишлəмə сəнəти бу əразидə кениш вүс'əт тапмыш, əкинчи—малдар тајфаларын мəишəт вə тəсəррүфатында мұһүм јер тутмушдур². Марағлыдыр ки, һəмин археоложи тəдгигатларла

¹ А. А. Иессен. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. Изв. ГАИМК; 1935, вып. 120.

² Б. А. Куфтин. К вопросу о ранних стадиях бронзовой культуры на территории Грузии. КСИИМК, вып. VIII, 1940; Јенə онун: Археологические раскопки в Трпалети. I Тбилиси, 1941; Јенə онун: Урартский «колумбарий» у подошвы Арарата и куро-араксский энеолит. ВМГ, т. X—II—В, Тбилиси, 1944; О. М. Джапаридзе. К истории Грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры. Тбилиси, 1961; А. А. Иессен. Кавказ и Древний Восток в IV—III тысячелетиях до нашей эры. КСИА, 1963, вып. 93; Е. И. Крупнов. Древнейшая культура Кавказа и Кавказская этническая общность. СА, 1964, № 1; Р. М. Мунчаев. Древнейшая культура Северовосточного Кавказа. МИА СССР, № 100; К. Х. Кушнарева, Т. Н. Чубинишвили. Историческое значение Южного Кавказа в III тыс. до н. э., СА, 1963, № 3; Јенə онларын: Древние культуры Южного Кавказа. Ленинград, 1970 вə с.

Ермəнистан³, Күрчүстан⁴ вə елəчə дə АзəрбајҶанын⁵ ајры-ајры јерлəриндə мұстəгил инкишаф едən бир сыра гəдим металлуркија очағлары ашкар олунмушдур.

Мəлүмдур ки, АзəрбајҶан əразисиндə тунчун мəнимсəнилмəsi дөврүнү əһтə едən илк абидəлəр Минкəчевирдə⁶, Нахчыван јахынлыгындакы Күлтəпəдə⁷, Газах шəһəриндən бир гəдəр аралы јерлəшən Баба-Дəрвишдə⁸ ачылмышдыр. Сон вахтларда исə белə абидəлəрин бəјүк бир групу Кичик Гафгазын чəнуб-шəрг əтəклəрини əһтə едən Гуручај вə Кəндəлəнчај һөвзəсиндə гəјдə алынмышдыр (шəкил—хəритə)⁹. Бу

абидəлəрдən металлуркија вə металишлəмə сəнəтинə анд бир сыра јени вə елми əһəмијјəтлi мадди-мəдəнијјəт нүмунəлəри əлдə едилмишдир.

Онлар һөвзəнин Гаракəпəктəпə, Күнəштəпə, Мейнəтəпə, Узунтə-

³ Э. В. Ханзаян. О металлургии древнебронзовой эпохи в Армении. СА, 1964, № 2; Јенə онун: Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э. Ереван, 1967; Јенə онун: Гарни, IV, Ереван, 1969; А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа. Ереван, 1964 вə с.

⁴ О. М. Джапаридзе. Ранний этап древней металлургии в Грузии. Тбилиси, 1955; Јенə онун: К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры; А. И. Джавахишвили, Л. И. Глonti. Урбниси, т. I, Тбилиси, 1962; Т. Н. Чубинишвили. Амранис—гора. Тбилиси, 1963; Јенə онун: Древнейшая культура в Дворечье Куры и Аракса. Тбилиси, 1965 вə с.

⁵ О. Н. Гəбибуллајев. Күлтəпə археоложи газынтылар. Баку, 1959; Јенə онун: Некоторые итоги изучения холма Кюльтепе в Азербайджане. СА, 1963, № 3; Јенə онун: К вопросу о древней металлургии Азербайджана (по материалам поселения Кюльтепе). МИА СССР, М—Л., 1965, № 125, сəһ. 65—73; Ф. Р. Махмудов, Р. М. Мунчаев, И. Г. Нариманов. О древнейшей металлургии Кавказа. СА, 1968, № 4.

⁶ Г. М. Асланов, Р. М. Вандов, Г. И. Ионе. Древний Мингечаур. Баку, Баку, 1959, сəһ. 22—26.

⁷ О. Н. Гəбибуллајев: 1) Күлтəпə археоложи газынтылар; 2) раскопки холма Кюльтепе близ Нахичевани в 1955 г. МИА СССР, № 63; 3) Остатки жилища во втором слое поселения Кюльтепе. МИА СССР, № 125 вə с.

⁸ И. Г. Нариманов, Г. С. Исмаилов. Акстафайское поселение близ г. Газах. СА, 1962; Г. С. Исмаилов. Из истории древней культуры Западного Азербайджана (автореферат). Тбилиси, 1963; Јенə онун: Орнаментация керамики древнего поселения Баба-Дəрвиш и ее взаимосвязи с энеолитическими памятниками Закавказья. Арх. исследования Азербайджана (Сб. статей). Баку, 1965.

⁹ Г. С. Исмаилов. 1) Азербайджан и Куро-Аракская энеолитическая культура. Мат. археолого-этнографической сессии, Баку, 1965; 2) Исследование памятников медно-бронзовой эпохи на юго-восточных склонах Малого Кавказа. Мат. арх. — этнографической сессии, Москва, 1966; 3) Гаракепектепе — древний памятник материальной культуры Азербайджана. «Изв. АН Азəрб. ССР», 1969, № 1 вə с.

пә, Хантәпә вә б. јашајыш јерләриндән тапылмышдыр. Көстәрмәли-
јик ки, тәкчә Гаракөпәктәпә абидәсинин Илк Тунч дөврүнә аид мәдә-
ни тәбәгәсиндән 15-дән артыг тунч әшја, тунч күлчәләри, ғырыглары
вә тунч истәһсалы үчүн зәрури олан әмәк аләтләри ашкар едилмиш-
дир.

Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндәки Илк Тунч дөврү абидәлә-
риндән металын әридилмәси үчүн лазым олан күрә галыглары заһи-
рә чыхарылмамышдыр. Бунунла белә мөвчуд вәзирјәт һәмин әразидә
гејд олуна дөврә тунч истәһсалынын варлығыны һеч дә инкар ет-
мир. Чүнки әлдә олан башга тапынтылар һөвзәнин гәдим сакинләри-
нин мәишәт вә тәсәррүфатында металлуркија вә металишләмә сәнә-
тинин үстүн јер тутдуғуну әјани шәкилдә сүбүт едир. Бунлара илк
һөвбәдә тунч истәһсалы әмәлијатынын ардычыл мәрһәләләри үчүн

зәрури олан мүхтәлиф әмәк аләтләри дахилдир. Белә тапынтылар
ичәрисиндә металын әридилмәси үчүн лазым олан габлар хусуси јер
тутур. Мүхтәлиф өлчүләрдә вә әсасән чам формалы олан бу габлар
јүксәк һәрарәтә давамлы килдән дүзәлдилмишдир. Килин тәркибин-
дә ири гум гатышығы көзә чарпыр. Чам формалы бу әшјаларын ди-
варлары галын, отурачаг һиссәси јуварлагдыр. Бу гәбилдән олан бир
габын ағыз кәнарлары јүксәк одун тәсириндән шлаклашмышдыр.
Онун ичәрисиндә тунч әриитисинин изләри галмышдыр (табло, 9).

Көстәрмәлијик ки, тунчун әридилмәси үчүн ишләдилән белә әшја-
лар Загафгазијанын Илк Тунч дөврүнә аид башга абидәләриндән дә
тапылмышдыр. Олара даһа чох Ермәнистанын Гарни абидәсиндә
тәсадүф едилмишдир. Гарнидән метал әридилмәси үчүн ишләдилмиш
10-а гәдәр белә габ ғырығы тапылмышдыр. Оларын һамысынын ичә-
рисиндә тунч вә шлак изләри галмышдыр¹⁰.

Әридилмиш металын төкүлмәси үчүн ишләдилән бир печә бутә
нүмунәсинин Гуручај вә Көндәләнчај һөвзәсиндән тапылмасы да гә-
дим металлуркија тарихинин өјрәнилмәсиндә мүһүм елми әһәмијјәтә
мәликдир. Килдән дүзәлдилмиш бу әшјалар кичик өлчүлү чөмчә шәк-
линдәдир. Әлдә олан нүмунәләрин бәзиси одун тәсириндән ғырмы-
зы рәнк алмышдыр.

Гаракөпәктәпә абидәсинин Илк Тунч дөврүнә мөхсус мәдәни тә-
бәгәсиндән ики әдәд бутә ғырығы тапылмышдыр. Олардан бири ири
өлчүлү, галын диварлы вә көдәк гулплудур (табло, 12). Боз рәнкли,
бишмиш вә дашлашмыш килдәндир. Килин тәркибиндә гум гатышы-
ғы вардыр. Гулпу новчалыдыр. Бутәнин ичәрисиндә чәнк атмыш ме-
тал галығы галмышдыр. Бу һиссә һәм дә шлаклашмышдыр. Күман
етмәк олар ки, шлак чөмчәјә гәјнар метал төкүләркән әмәлә кәлмиш-
дир.

Икинчи бутә нүмунәси нисбәтән кичик өлчүлү, пазик диварлы-
дыр. Гум гатышыглы килдән һазырланмыш вә биширилмишдир. ғыр-
мызы рәнкдәдир. Формасына көрә јасты отурачаглы вә енли ағызлы
чама охшајыр. Ағыз кәнарына үфғи шәкилдә даирәви гулп јапыш-
дырылмышдыр. Гулпун ортасындан чөмчәнин ичәрисинә доғру үфғи
шәкилдә узанан дешик ачылмышдыр (табло, 10).

Әридилмиш металын башга јерә вә јахуд һәр һансы бир гәлибә
төкүлмәси үчүн ишләдилән гәдим бутә галыглары да Загафгазијанын
дикәр абидәләриндән мәлумдур. Азәрбајҗанда кичик өлчүлү белә бир
нүмунә Газах шәһәри јахынлығындакы Баба-Дәрвиш гәдим јашајыш
јериндән тапылмышдыр¹¹. Дикәр нүмунәләр Күрчүстанын Губаберт-
ка¹² вә Хизанаатгора¹³ абидәләриндәндир.

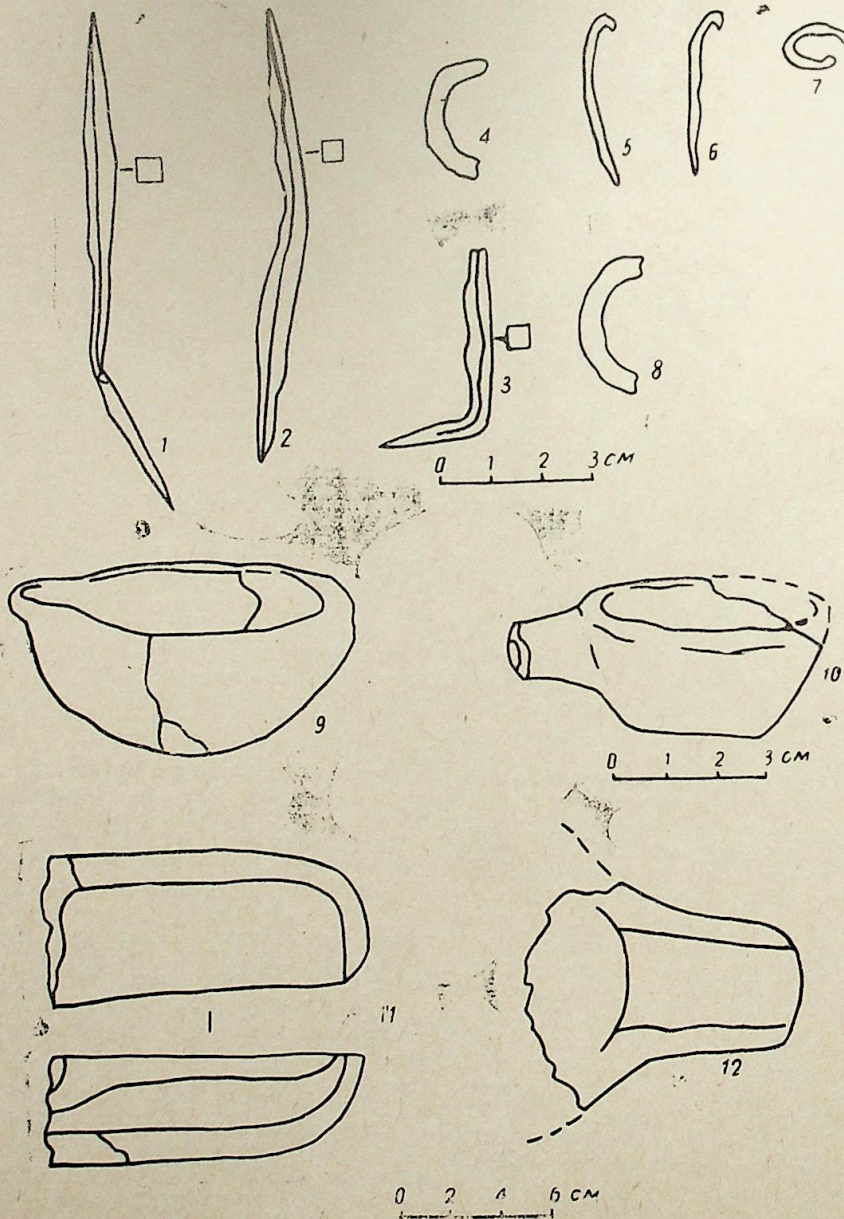
Ерадан әввәл III минилликдә Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәк-
ләриндә ибтидаи металлуркијанын дөврүнә көрә артыг јеткин шәкил-
дә мөвчуд олмасыны бүрүзә верән тапынтылардан бири дә тунч бал-
та истәһсалы үчүн дүзәлдилмиш гәлибин ғырығыдыр. Бу дәјәрли
тапынты Гаракөпәктәпә јашајыш јеринин алт тәбәгәсиндән заһирә чы-
харылмышдыр. Онун һазырланмасы үчүн кејфијјәтли кил күтләсин-
дән истифадә олуномушдур. Килин тәркибиндә нарын гум гатышығы
да вардыр. Там биширилдијиндән сәтһи ачыг ғырмызы рәнклидир.

¹⁰ Э. В. Ханзадян. О металлургии древнебронзовой эпохи в Армении.
сәһ. 93, шәк. 2.

¹¹ Мәгаләнин мүәллифи тәрәфиндән тапылмышдыр.

¹² Гори өлкәшүнәслыг музейиндә сахланылдыр.

¹³ Л. И. Глonti, Я. А. Киквидзе, А. И. Джавахишвили. Итоги раско-
пок селения IV—III тыс. до н. э. Хизанаатгора и Квацхелеби в 1964 г. Мат. сессии
посвященной итогам археол. и этнограф. исследований 1964 г. в СССР. Баку, 1965.
сәһ. 83—84; К. Х. Кушнарєва, Т. Н. Чубинишвили. Древнейшие культуры
Южного Кавказа, сәһ. 115, шәк. 40 (17).

I табло.

Әлдә олан ғырыг, вахты илә ики һиссәдән ибарәт олмуш гәлибин жалһыз бир үзүнә аиддир. Онун чөл һиссәси јуварлагдыр. Узунсов искәнә шәкилли, саплаглы балта јери бөјүк сәјлә һамарланмыш вә чилаланмышдыр. Бу һиссә јүксәк һәрарәтин тәһириндән шлаклашмыш вә гаралмышдыр. Тәсвир олуна гәлиб ғырыгынын узунлуғу 13, ени 6 см-дир (II табло, 11).

Азәрбајчан әразисиндә тунч балта истәһсалы үчүн һазырланмыш дикәр кил гәлиб нүмүнәси О. һәбибуллајев тәрәфиндән Күлтәпә абидәсинин Илк Тунч дөврүнә аид тәбәгәсиндән тапылмышдыр. Һәмин гәлиб өз форма вә өлчүсүнә кәрә Гаракөпәктәпә тапынтысына чох охшардыр¹⁴. Балта гәлибләринә Шенгавит¹⁵, Гарни¹⁶ (Ермәнистан) вә Кватсхелеби¹⁷ (Күрчүстан) гәдим јашајыш јерләриндә дә тәсадүф олунашдыр. Онлардан бири дашдан, икиси исә килдәндир. Бунула белә үчү дә искәнә шәкилли, саплаглы балтаја аиддир. Бүтүн бунлар үмумиликдә ерадан әввәл III минилликдә Загафгазијанын ајры-ајры јерләриндә, о чүмләдән Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә тунч балталар истәһсалынын мөвчуд олдугуну сүбүт едир.

Јухарыда гејд едилдији кими, Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә Илк Тунч дөврүнә аид метал әшјалар жалһыз Гаракөпәктәпә абидәсиндә ашкар едилмишдир. Һәмин тапынтылар абидәнин 7 м-ә гәдәрки Илк Тунч дөврү тәбәгәсинин бүтүн лајларында раст кәлинишдир. Онларын әксәријјәти тәбәгәнин алт лајларындан тапылмышдыр. Әсасән әмәк аләтләриндән вә бәзәк шәјләриндән ибарәтдир. Бу мәгаләдә онларын тәсвирини ајры-ајрылығда вермәји мәгсәдәүјгүн һесап едирик.

1. Дөрдтилли узунсов биз (инв. № 170—70). Гәлибдә төкүлмүш вә исти дөјмә үсулу илә башдан-баша дөрдтилли шәкилә салынмышдыр. Орта һиссәси галын, учлары сивридир. Узунлуғу 11 см-ә јахындыр (табло, 1). Күман етмәк олар ки, онун ағачдан сапы олмушдыр. Сәһни хәјли оксидләшмишдир.

2. Ејни формалы биз ғырығы (инв. 224—70). Јухарыда көстәрилән үсулла һазырланмышдыр. Биринчи нүмүнәдән азачыг галынлығы илә сечилир. Бир учу сынмышдыр. Әлдә олан һиссәнин узунлуғу 10 см-ә јахындыр (табло, 2). Сәһни чох оксидләшмишдир.

3. Тәсвир едилән нүмүнәјә охшар бизин ғырығы (инв. 498—70). Уч һиссәси итидир. Узунлуғу 6 см-дир (табло, 3). Сәһни оксидләшмишдир. Тәсвир олуна бизләрин һәр үчү тәбәгәнин алт лајларындан тапылмышдыр.

4. Тунч санчаг (инв. № 1—70). Ијнәшәкиллидир. Назик мәфтилдән дүзәлдилмишдир. Баш һиссәси дөјүләрәк јастылашдырылмыш вә гармаг шәклиндә јана әјилмишдир. Узунлуғу 3,5 см-ә јахындыр (табло, 5). Сәһни оксидләшдијиндән пис мұһафизә олунашдыр. Орта лајлардан тапылмышдыр.

5. Назик метал мәфтилдән дүзәлдилмиш санчаг (инв. 234—70). Јухарыдакы нүмүнәнин ејнидир. Уч һиссәси ијнә кими итиләшдирилмишдир. Јухары һиссәси дөјүләрәк јастылашдырылмыш вә јана әјилмишдир. Узунлуғу 3,5 см-ә јахындыр (табло, 6). Алт лајларда аш-

¹⁴ О. А. Абибуллаев. К вопросу о древней металлургии Азербайджана, сәһ. 68, шәк. (2, 3).

¹⁵ Б. Б. Пиотровский. Поселения медного века в Армении. СА, XI, 1949, сәһ. 172; Э. В. Ханзадян. О металлургии древнебронзовой эпохи в Армении, сәһ. 96, шәк. I (2); А. А. Мартиросян. Армения в эпоху бронзы и раннего железа, сәһ. 25—26, шәк. I.

¹⁶ Э. В. Ханзадян. О металлургии древнебронзовой эпохи в Армении, сәһ. 93; шәк. 3 (4); Јенә онун: Культура Армянского нагорья, сәһ. 47, шәк. 6.

¹⁷ А. И. Джаваханшвили, Л. И. Глonti. Урбниси, сәһ. 62, табло IV (289).

кар едилмиш даирәви бина галыгынын ичәрисиндән тапылмышдыр. Бәрк оксидләшдијиндән көврәкдир.

6. Галын тунч мәфтилдән һазырланмыш һалга ғырығы (инв. 164—68). Кәсији даирәвидир. Күман етмәк олар ки, үзүк ғырығыдыр вә онун бүтөв шәкилдә диаметри 3 см-ә јахын олмушдыр (табло, 8). Бу әшја Илк Тунч дөврү тәбәгәсинин јухары лајларында ашкар олуна дүз диварлы тикинти галыгынын дөшәмәсиндән тапылмышдыр. Сәһни оксидләшмишдир.

7. Тунч мәфтилдән әјилмиш даирәви һалганын јары ғырығы (инв. 348—70). Кәсикдә даирәвидир. Чох күман ки, үзүк ғырығыдыр. Диаметр 2,5 см-ә јахындыр. Сәһни оксидләшмишдир (табло, 4).

8. Назик тунч мәфтилдән гејри-симметрик шәкилдә әјилмиш кичик һалга. Учлары бир-бириндән аралыдыр (инв. № 18—70). Диаметр 1 см-дир. Күман етмәк олар ки, сырғаја аиддир. Орта лајлардан тапылмышдыр. Үзәри оксидләшмишдир (табло, 7).

Гаракөпәктәпә абидәсиндә ашкар олуна дикәр метал тапынтылары бәрк оксидләшмиш вә формасыны итирмиш бир нечә әшјадан вә күлчәләрдән ибарәтдир.

Гејд етмәлијик ки, јухарыда тәсвир етдијимиз метал әшјалар Загафгазијанын Илк Тунч дөврү металлуркијасы вә металишләмә сәһнәти үчүн сәһијјәви олан мәмулатдыр. Белә ки, бу әразидә өјрәнилән бир сыра абидәләрдә белә тунч мәмулаты нүмүнәләринә тез-тез тәсадүф олунашдыр. Мәсәлән, тәкчә Азәрбајчанын Илк Тунч дөврү абидәләриндән бизә бир нечә әдәд дөрдтилли тунч биз мәлумдыр. Онларын ики әдәди Нахчывандакы Күлтәпәдән¹⁸, 2 әдәди Астара шәһәри јахынлығындакы кургандан¹⁹ вә I әдәди Чәлилабад рајонундакы I Мишарчај²⁰ абидәсиндән заһирә чыхарылмышдыр. Ермәнистан әразисиндә охшар биз нүмүнәләри Шенгавит²¹ вә Гарни²² гәдим јашајыш јерләриндән әлдә едилмишдир. Онлара Күрчүстанын Илк Тунч дөврү абидәләриндә дә раст кәлинишдир²³.

Гаракөпәктәпәдән, еләчә дә Загафгазијанын гејд етдијимиз дикәр абидәләриндән тапылмыш дөрдтилли бизләрин охшар нүмүнәләри Түркијә әразисиндәки Караз абидәсиндән дә мәлумдыр²⁴. Демәли, тунчдан дүзәлдилмиш дөрдтилли бизләр Илк Тунч дөврүндә кениш јајылмыш әмәк аләтләриндән олмушдыр. Күман етмәк олар ки, белә аләтләр гәдим мәишәт вә тәсәррүфатын ајры-ајры саһәләриндә кениш тәтбиг едилмишдир.

Гаракөпәктәпәдә ашкар едилән метал санчаглар да Загафгазијанын гәдим металишләмә сәһнәтинә мәхсус мәмулатлардандыр. Бу әра-

¹⁸ О. А. Абибуллаев. К вопросу о древней металлургии Азербайджана, сәһ. 21, шәк. 5.

¹⁹ Ф. А. Махмудов, Р. М. Мунчаев. О древней металлургии Кавказа, сәһ. 21, шәк. 5.

²⁰ Јенә орада, сәһ. 19.

²¹ Е. Байбуртян. Орудия труда в древней Армении. Вестн. Института истории и литер. Кн. I, Ереван, 1938, сәһ. 223, шәк. 66.

²² Э. В. Ханзадян. Культура Армянского нагорья в III тыс. до н. э., сәһ. 107, шәк. 10; Јенә онун: Гарни. IV (Результаты раскопок 1949—1966 гг.), Ереван, 1969, сәһ. 168, табл. I (3).

²³ Куфтиш. Археологические раскопки 1947 г. в Цалкинском районе. Тбилиси, 1948, табл. XVI (4); О. М. Джапаридзе. Ранний этап древней металлургии в Грузии, IV табло; Јенә онун: К истории грузинских племен на ранней стадии медно-бронзовой культуры, шәк. 35 (1); А. И. Джаваханшвили, Л. И. Глonti. Урбниси, зовой культуры, шәк. 62, табло IV (285); Т. Н. Чубинишвили. Амиранис-гора, сәһ. 73, шәк. 1, 2 вә с.

²⁴ Н. З. Косяков, К. Turfan. Erzurum—Karaz kazisi raporu. Turk tarih kurumi (Belleten), cilt XXIII, № 91, 1959, сәһ. 410.

зиде ејни формалы вэ олчулү санчаглара башга абидэлэрдэ дэ раст кэлинмишдир²⁵. Ејни сөзлэри јухарыда гејд етдијимиз тунч һалгалар һаггында да дејэ билэрик.

Гаракөпөктәпәнин мегалэдэ шәрһ едилән бүтүн гәдим метал мә- мулаты кимјөви-технологји чәһәтиндән анализ едилдијиндән онларын кимјөви тәркиби һаггында мүәјјән тәсәввүр алынмышдыр. Ашағыда- кы чөдвөлэ нәзәр салаг²⁶.

Сыра №	Эшјанын ады	Cu	Sn	Pb	Zn	As	Sb	Ag	Au	Bi	Ni	Co	Fe	Mo	P
1	Биз (Инв. № 170—70)	эсас	0	0	0	1,51	0	0,002	0	0	0,002	0	0,46	0	0
2	Биз (Инв. № 224—70)	"	0	0	0	0,95	0	0,039	0,002	0	0,001	0	0,002	0	0
3	Биз (Инв. № 498—70)	"	0	0	0	1,45	0	0,13	0	0	0,002	0	0,07	0	0
4	Санчаг (Инв. № 1—70)	"	0	0,001	0	1,04	0	0,19	0	0	0,003	0	0,009	0	0
5	Санчаг (Инв. № 234—70)	"	0	0	0	0,33	0	0,018	0	0	0	0	0,002	0	0
6	Һалга (Инв. № 164—68)	"	0	0	0	3,8	0	0,065	0	0	0,002	0	0,18	0	0
7	Һалга (Инв. № 348—70)	"	0	0	0	0,32	0	0,3	0	0	0,001	0	0,002	0	0
8	Сырга (Инв. № 18—70)	"	0	0	0	0,62	0	0,034	0	0	0,002	0	0,005	0	0

Көрүндүјү кими, тәдгиг олунан эшјаларын тәркиби эсасән мислэ мәркүмүшүн вэ азачыг мигларда башга элементлэрин (гургушун, гы- зыл, күмүш, дәмир, никел) сүн'и гатышыгындан ибарәтдир. Гејд ет- мәлијик ки, белэ тәркиб бүтүн Гафгазын, о чүмлэдән Азәрбајчанын гәдим металлуркија мәмулаты үчүн сәчијјәвидир²⁷.

Загафгазијанын мүхтәлиф јерләриндә мис, мәркүмүш вэ с: тәбии метал јатагларынын мөвчуд олмасы мәлумдур. Сөз јох ки, һәмин эсасдан да бу эразидә гәдим металлуркија өзүнүн илк аддымларында јерли хаммал базасына эсасланмыш вэ ејни хүсусијјәт дашымышдыр.

Әлимиздә олан јени археоложи материаллар бизә Кичик Гафга- зын чәнуб-шәрг этәкләринин, еләчә дэ бүтүн Загафгазијанын гәдим металлуркијасынын маһијјәти һаггында да мүәјјән фикир сөјләмәјә имкан верир. Бизә көрә Илк Тунч дөврүндә Загафгазијада хүсу- си металлуркија мәркәзи һәлә мөвчуд олмамышдыр.

Мәлумдур ки, Загафгазијанын Илк Тунч дөврүнүн демәк олар ки, тәдгиг олунмуш бүтүн јашајыш јерләриндә металлуркија очагла- рынын изләринә раст кэлинмишдир. Һәмин јашајыш јерләриндән тун- чун истәһсалы әмәлијјатынын бүтүн ардычыл мәрһәләләрини көстә- рән чохлу тапынтылар әлдә едилмишдир. Бүтүн бунлар Илк Тунч дө- врүндә металлуркија вэ металишләмә сәнәтинин һәр бир јашајыш је- риндә ев сәнәткарлығынын бир саһәси кими фәәлијјәт көстәрмәсини вэ билаваситә һәмин јашајыш јеринин өз еһтијачыны өдәмәјә хидмәт етдијини ајдын бүрүзә верир. Бу эсасдан белә бир мүләһизә дэ ирә- ли сүрә биләрик ки, өјрәндијимиз дөврдә Загафгазијанын өз дахилин-

²⁵ Э. В. Ханзадян. Культура Армянского нагорья..., сәһ. 107, шәк. 10; К. Х. Кушнарәва, Т. Н. Чубинишвили. Древние культуры Южного Кавказа, сәһ. 118, шәк. 43 (16, 17).

²⁶ Метал эшјалар Азәрб. ССР ЕА Тарих Институтунун лабораторијасында анализ олунмушдур.

²⁷ Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. Москва, 1966; Ц. Абесадзе, Р. Бахтадзе, Т. Двали, О. Джапаридзе. К истории медно-бронзовой металлургии в Грузии, Тбилиси, 1958 (күрчү дил.); Ф. Тавадзе и Сакварелидзе. Бронзы древней Грузии. Тбилиси, 1959; И. Р. Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку, 1960; И. Р. Селимханов, Ж. Р. Марешаль. О ранних этапах древней металлургии меди на территории Европы и Кавказа в свете новых понятий и результатов анализа. Доклады и сообщения археологов СССР. Москва, 1966 г.; Ц. Н. Абесадзе. Производство металла в Закавказье в III тыс. до н. э. (күрчү дил.), Тбилиси, 1966.

дә һазыр метал эшјалар мүбадиләси чох зәиф олмуш вэ ајры-ајры гәдим јашајыш јерләринин сакинләри гаршылыгы шәкилдә бир-би- риндән јалһыз тунчун истәһсал сирләрини, мүхтәлиф эшјаларын фор- ма вэ һазырланма үсулларыны мәнимсәмишләр.

Шүбһәсиз, Загафгазијада Илк Тунч дөврүндә ајры-ајры јашајыш јерләриндә металлуркијанын вэ еләчә дэ металишләмә сәнәтинин ин- кишаф сәвијјәси мүхтәлиф олмушдур. Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг этәкләринә кәлдикдә исә дејэ биләрик ки, гәдим Тунч дөврүнүн илк мәрһәләләриндә бурада металлуркија артыг јеткин шәкилдә тәшәк- күл тапмыш вэ бу эразинин гәдим әкинчи — малдар әһалисинин игти- сади-мәдәни инкишафында әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Г. С. Исмаилов

Новые материалы по древней металлургии и металлообработке с юго-восточных склонов Малого Кавказа

РЕЗЮМЕ

В последнее десятилетие на юго-восточных склонах Малого Кавказа археологическими раскопками открыто большое число памятников ран- небронзового периода (III тыс. до н. э.). Имеется ряд находок, которые достоверно указывают на сложившуюся местную металлургию. К ним, в частности, относятся, орудия труда, связанные с последовательными процессами производства древнейшей медно-мышьяковистой бронзы, и немалое число металлических изделий.

Орудия труда в основном состоят из небольших глиняных тиглей, льячек и др. Имеется также глиняная форма для отливки проуш- ного топора. На стенках отдельных тиглей и льячек сохранились остат- ки и следы металла.

Металлические изделия представлены главным образом четырех- гранными шильями, небольшими булавами с изогнутыми головками, колечками и другими украшениями. Химическим анализом установлено, что в составе их имеются медно-мышьяковистые примеси. Как форма, так и состав указанных изделий характерны для древнейшей металлур- гии Закавказья.

На основании новых находок можно предположить, что в раннеброн- зовый период на юго-восточных склонах Малого Кавказа в каждом посе- лении было налажено небольшое металлургическое производство. Оно как отдельная отрасль домашнего ремесла удовлетворяло лишь потреб- ности данного поселения.

ларына ујғулашдырылмыш вариантыдыр. Хыналыглыларын өз кәнд-
ләринин Хенәлэг шәклиндә тәләффүз етмәләри дә мәһз буну ајдын
көстәрир. Бүтөлүкдә бу кичик халга хыналыг адыны онунла тәмәс-
да олмуш азәрбајчанлылар вермишдир ки, бу да «хенидан оланлар»
мәнасыны верир. Демәли, хыналыглылар верилмиш бу ад һәм кәнд
вә һәм дә орада јашајанлара шамил едилмиш вә сонралар әтраф
кәндләр арасында да бу адла танынмышдыр.

Јухарыда дејиләләр хыналыглыларын гәдим албан тајфаларын-
дан бири олмасы һаггындакы мұлаһизәни бир нөв тәсдиғ едә биләр.
Дикәр Шаһдағ халгларындан (будуглулар вә ғырызлылардан) фәрг-
ли оларағ, хыналыглылар башга јерләрдә јени јашајыш мәнтәгәләри
әмәлә кәтирмәмишләр. Тәкчә кечән әсрдә Шәки гәзасында малдар-
лыгла мәшғул олмуш һапутлулар ичәрисиндә «Хыналыглы» адлы бир
груп гејд олунмушдур⁹.

Шаһдағ халгларындан икинчиси будуглулардыр. 1884-чү ил мә-
луматына көрә, будуглуларын сајы 3805 нәфәр¹⁰, 1926-чы илдә кечи-
рилмиш сијаһыјаалмада исә 2020 нәфәр олмушдур¹¹.

Будуглулар өзләрини бударбер «будуглулар» адландырырлар ки,
бу да будад «будуглу» сөзүндән вә будуг дилиндә чәм билдирән рбер
шәкилчисиндән ибарәтдир. Биринчи компонент «будад» сөзү, чох еһ-
тимал ки, «будуг» сөзүнүн јерли дилдә тәләффүз формасыдыр. Хына-
лыглылар будуглулары будугид, һапутлулар исә будугар адланды-
рырлар. Бурадан көрүндүјү кими, һәмин халгын адынын көкүнү «бу-
дуг» сөзү тәшкил едир.

Будуглулар әсасән малдарлығ, гисмән дә әкинчиликлә мәшғул
олмушдур. Бу вәзијәт онларын јерләшдији чографи мұһитлә әлағә-
дардыр. Онлар вахтилә өз мал-гарасыны ғыш вахты Губа гәзасынын
дүзәнлик һиссәсиндә јерләшән Шабран вә Мүшкүр маһалларында сах-
лардылар. Илин ғыш дөврүнү ғышлағда кечирән әһали бурада оба,
ғышлағ вә јатағ шәклиндә јашајыш мәнтәгәләри јарадыр вә
сонрадан онлары даими јашајыш мәскәнләринә чевирмишләр.
Кечмишдә һәр кәндин әһалиси мұәјјән бир әразидә ғышлаја би-
ләрди. Әһалинин башга ичмаја мәхсус олан торпағларда мал сахла-
масына, јашајыш мәскәнләри тикмәсинә ичазәси јох иди¹². Одур ки,
дағ кәндләринин сакинләри тәрәфиндән биринчи илдә тикилмиш јә-
шајыш мәскәни јаваш-јаваш даими характер дашымаға башлајыр.
Бу јолла Шабран вә Мүшкүр зонасында адларында бир сыра оба,
ғышлағ вә јатағ компонентли кәндләр јаранмышдыр ки, бунларын да
бир гисмини будуглулар тәшкил етмишдир. 1870-чи ил мәлуматына
көрә, Будуга Вәлиоба, Хочаоба, Рамазан ғышлағы, Шәрифоба, Сух-
тәкәлә ғышлағы, Чалов ғышлағы, Әзизоба, һачыханоба, Гырхлароба,
Гарадағ будуглулар адлы јашајыш мәскәнләри дахил иди¹³.

Һазырда будуглулар Губа рајонунун Дағ Будуг вә Пирүстү кәнд-
ләриндән башга, Хачмаз рајонунун Сухтәкәлә ғышлағы, Ағјазы, һа-
чыәлибәј вә Гарадағбудуг, һабелә Дәвәчи рајонунун Јалаванч кәнд-
ләриндә јашамағдадырлар.

«Шаһдағ етник группу» ады илә мәлум олан хырда халглардан
бири дә ғырызлылардыр. Онлар гәдимдән ғырыз, һапут, Чек, Әлик

⁹ И. А. Арасханянц. Экономический быт государственных крестьян Нухин-
ского уезда. «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян
Закавказского края», том VI, Тифлис, 1887, сәһ. 159.

¹⁰ Свод материалов по изучению экономического быта государственных крестьян
Закавказского края, II чилд, Тифлис, 1887, сәһ. 85.

¹¹ Һ. Гулијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 199.

¹² Бах: Г. Гејбуллајев вә Г. Чавадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 90—91.

¹³ Н. Зейдлиц. Список населенных мест Российской империи, Бакинская губер-
ния, Тифлис, 1870, сәһ. 96.

вә Јеркүч кәндләриндә, XIX әсрин әввәлләриндән исә Шабран, Шир-
ған вә Мүшкүр зоналарындакы обаларда мәскунлашмышлар. Буна
көрә мәғаләдә ғырызлылар мәфһуму, һабелә адларыны чәкдијимиз
кәндләрин әһалисинә—һапутлулар, чеклиләрә, әликлиләрә вә јеркүч-
лүләрә дә шамил олунур. Шаһдағ халглары ичәрисиндә тәкчә ғырыз-
лылар Азәрбајчанын башга зоналарына даһа кениш јайылмышлар.
Ингилабдан әввәлки бәзи мәнбәләрдә һапутлуларын вә чеклиләрин
мүстәғил етник груп һесаб едилмәси¹⁴ јанлышдыр. Чүнки ғырыз, һа-
пут, әтлик, јеркүч вә чеклиләрин дили ејни бир көкдән ибарәт олуб
ғырыз дили кими тәдгиг едилир¹⁵.

Ғырызлыларын сајы һаггында мәлуматлар пәракәндә вә бәзән
зиддијәтли характер дашыјыр. 1886-чы ил мәлуматына көрә ғырыз-
лыларын сајы 7767 нәфәр¹⁶, 1926-чы ил мәлуматына көрә 2600 нәфәр-
дир¹⁷. Әһалинин 1959-чу ил сијаһыја алынмасында исә Шаһдағ етник
груплары өз әксини тапмамышдыр.

Апардығымыз этнографик мұшаһидәләр нәтичәсиндә мұәјјән
едилмишдир ки, ғырызлылар Азәрбајчанын Губа, Хачмаз, Исмајыл-
лы, Агдаш, Гутгашен вә башга рајонларынын 59 мәнтәгәсиндә јаша-
јыр.

Ғырыз этнониминин етимолокијасы һәлә дә ајдынлашдырылма-
мышдыр. Бу кичик халғ өзүнүн адыны мәскунлашдығы кәндин адын-
данмы, јохса, әксинә, кәнд өз адыны халгын адынданмы көтүрмүшдүр
суалына һәләлик мүсбәт чаваб вермәк чәтиндир. Лакин Дағыстанда
бир сыра кичик халгларын өз адларыны мәскунлашдығы кәндләрин
адларындан көтүрмәси мәлумдур. Мәсәлән, сахурлулар өз адларыны
Сахур, рутуллулар Рутул, арчинлиләр исә Арчин кәндләринин адла-
рындан көтүрмүшләр. Бәзи тәдгигатчылара көрә, ғырызлылар да өз-
ләринин адыны кәндин адындан, башга сөзлә, топонимдән көтүрмүш
вә беләликлә, кәндин ады (Ғырыз) халгын адына чеврилмишдир¹⁸.
Ғырызлылар кәндләринин гәрәз «грыз», өзләрини исә гәрәзар «ғы-
рызлар» адландырырлар ки, сонунчусу ғырыз этноними илә ғырыз ди-
линдәки ар — чәм шәкилчисинин бирләшмәсиндән ибарәтдир. Буна
көрә бәзи тәдгигатчыларын ғырыз этнонимини мәншә етибарилә ет-
ник термин һесаб етмәси фикри илә разылашмағ чәтиндир¹⁹. Ғырыз-
лылары гоншу хыналыглылар ходдуд вә ја ходдад адландырырлар. Мә-
насы хыналыглыларын өзләри үчүн дә ајдын олмајан бу этноним ходд
јери демәкдир.

Тарихи-этнографик әдәбијатда ғырызлыларын мәншәји вә гәдим
тарихи мәсәләләри дә тәдгиг олунмамышдыр. Лакин онларын фарс
вә әрәб — јәһуди ғарышығлы халғ һесаб едилмәси²⁰ фикри елми чә-
һәтдән сәһв вә јанлышдыр. Чүнки һәмин мұлаһизәләр гоншу кәндлә-
рин әһалиси ичәрисиндә ғырызлыларын куја «јәһудидән дөнмә» ол-
масы һаггында елми әсасы олмајан рәвәјәтләрдән ирәли кәлир ки,
бу да әслиндә гәдим албан тајфаларындан биринин галығы һесаб еди-

¹⁴ Н. Зейдлиц. Көстәрилән әсәри, сәһ. 96.

¹⁵ Р. М. Шаумян. Предварительное сообщение о языках Шахдагской подгруп-
пы. «Язык и мышления», т. 10, М.—Л., 1941, сәһ. 11.

¹⁶ Бу мәлуматдан көрүнүр, ғырызлылар вә чеклиләр бир халғ кими көтүрүл-
мүшдүр. Чүнки 1884-чү илдә Ғырызда 4795, Чекдә 2152 нәфәр адам јашајырды.

¹⁷ Һ. Гулијев. Көстәрилән әсәри, сәһ. 199.

¹⁸ Ю. Д. Дешериев. Сравнительная грамматика нахских языков и проблема
происхождения и исторического развития горских кавказских народов, Грозный, 1964.

¹⁹ Г. В. Топурия. Строния имен числительных в лезгинском и крызском
языках. Сообщения АН Грузинской ССР, т. XXIII, 5, 1959, сәһ. 635.

²⁰ Мәлик Мәммәдзәдә. Губа гәзасында јашајан халгларын мұхтәсәр тарих-
ләри. «Маариф ишчиси» журналы, 1927, № 5, сәһ. 69—72.

лән ғырызлыларын²¹, көрүнүр, исламдан габаг христиан дининә мән-суб олмасы кими тарихи һадисәләрлә әлагәдардыр²².

Гырызлыларын јашадығы дикәр кәндләрин адларынын мәншәји дә ајдын дејил. Бу чәһәтдән һапут кәндинин ады мараглыдыр. Татларын Гобуд²³, Азәрбајчан дилиндә данышан гоншу әһалинин һапут вә јахуд һапут, хыналыглыларын һинпид, ғырызлыларын исә һәпит адландырдыглары бу топонимин сонундакы *ит/ид* шәкилчиси ғырыз дилиндә мөкан билдирир. Лакин Гобуд, һапут, һәпит, һинпид сөзләринин биринчи гоб, һап, һәп, һип һиссәсинин мәнәсы ајдын дејил. Бизим фикринизчә, Ғырыз, Әлик, Чек вә Јеркүч топонимләри гәдим түрк дилләри әсасында изаһ олунмалыдыр. Күман ки, һәмин адлар гәдим заманларда бу кичик халгларла тәмәсдә олмуш түрк тајфалары тәрәфиндән верилмишдир. Һәмин кәндләрин адлары онларын чоғрафи мөвгеләринә тамамилә ујгун кәлир. Белә ки, түрк дилләриндә чек — «јарған», тәбии јарылмыш вә ја «чапылмыш јер» демәкдир²⁴. Догрудан да Чек кәнди дөрд тәрәфи гајалыг²⁵ вә чапылмыш бир чөкәкдә јерләшән нәһәнк бир дашын үстүндәдир. Ғырыз етноними дә бизчә түрк дилләриндәки ғыр — «јүксәклик», «тәпәлик», «дағ бели»²⁶ вә өз, ыз, уз, дәрә, ағыз, кечид, јарған²⁷ сөзләриндән тәшкил олунмагла бүтөвлүкдә тәһминән «әтрафы чапылмыш јер» мәнәсыны верир. Бу да дөрд тәрәфи сылдырым гајаларла әһатә олунмуш бир тәпәдә јерләшдији үчүн кәндин чоғрафи гурулушуна ујгун кәлир.

Әлик кәндинин ады да түрк дилләриндәки алык — һүндүр јер, зирвә, дағларда чухур, чөкәк јер сөзү²⁸ илә изаһ олуна биләр. Көстәрилән мәнә кәндин чоғрафи мөвгәјинә ујгун кәлир.

Ғырызлыларын гәдимдән мәскунлашдыглары Ғырыз кәнди јерли әһали ичәрисиндә Дағ Ғырыз (ғырызлыларын дилиндә Вара Ғырыз), мүхтәлиф ичтимаи-игтисади амилләр нәтичәсиндә ондан әмәлә кәлмиш оба вә ғышлаглар исә дүзәнликдә, башга сөзлә, ашағыда јерләшдији үчүн Ашағы Ғырыз (Каъраб Кърыц) адланмышдыр. Демәли, ғырызлыларын јашадыглары кәндләрин адларынын гаршысындакы дағ вә ашағы (дүзән мәнәсында) сөзләри гәдим Ғырыз кәндиндән кечән әсрдә Мүшкүр вә Шабран маһалларында јени кәндләрин јаранмасы илә әлагәдардыр.

Мүшкүр зонасында Ғырыз кәндләринин өзләри дә чоғрафи мөвгеләринә көрә үч јерә бөлүнүр: кечмиш Худат рајонунун әразисиндәки кәндләр Шимал Ғырыз (Хазри Кърыц), индики Гусарчај кәнд советлијинә дахил олан Ғырыз кәндләри Орта Ғырыз (Икичаъ Кърыц) индики Хачмаз рајонунун чәнуб һиссәсиндә јерләшән кәндләр исә Чәнуб Ғырыз (Киблә Кърыц) адланырлар²⁹.

²¹ Ю. Б. Юсифов. О наименованиях «Албани» и «Арран». Известия АН Азерб. ССР, серия общ. наук, 1961, № 10, сәһ. 26.

²² Азәрбајчан тарихи, I чилд, Бақы, 1961, сәһ. 93.

²³ Мараглыдыр ки, Ордубад рајонунун Дәстә кәнд әразисиндә «Гобуд дәрәси», Варташен рајонунда Баш Гафгаз силсиләсиндә бир зирвә (һүн. 4032 м.) «Һапутучу-ран» адланыр. Бах: Азәрбајчан ССР изаһлы чоғрафи адлар лүғәти, Бақы, 1964, сәһ. 232.

²⁴ Е. Н. Наджиб. Уйгурско-русский словарь, М., 1958, сәһ. 390.

²⁵ Һәмин гајдалар Әнкур, Хашхаш, Һубара, Гуалач адланыр.

²⁶ Л. З. Будагов. Сравнительный словарь турецко-татарских наречий, т. II, СПб, 1869, сәһ. 40.

²⁷ А. Мурзаев. Топонимика Синдзьяна. «Топонимика Востока», М., 1968, сәһ. 35.

²⁸ В. В. Радлов. Опыт словаря тюркских наречий, I чилд, I һиссә, СПб, 1893, сәһ. 372.

²⁹ Ш. М. Саадиев. Склонение имен существительных в крызском языке. Автореферат канд. дисс., М., 1953, сәһ. 3—4.

Мәнбәләрдә ғырызлыларын гәдим вә орта әсрләр тарихи һаггында һеч бир мә'лумат јохдур. Јалныз XIX әсрин әввәлләриндән е'тибарән онларын мәншәји вә тәсәррүфат саһәләри һаггында пәрәкәндә мә'луматлара раст кәлирик³⁰. Чөл материалларындан көрүнүр ки, ғырызлыларла Азәрбајчан дилиндә данышан гоншу кәндләрин әһалисинин мәишәтиндәки адәт-ән'әнәләрдә үмуми чәһәтләрлә јанашы, өзләринә мөхсус спесифик үнсүрләр дә сахланмышдыр. Тој вә јасла әлагәдар бә'зи адәт вә мәрәсимләр бу чәһәтдән хүсусилә мараглыдыр.

Ғырызлылар кечмишдә халчачылыгла мәшгул олмушлар. Бу кәндләрдә тохунулан халчалар әтраф әһали ичәрисиндә ғырыз халчасы ады алтында мәшһурдур. Ғырызлыларын дағ кәндләриндә јашајан әһалисинин әсас мәшгулијәти малдарлыг олмушдур. Әкинчилик исә јардымчы характер дашымышдыр. Она көрә дә гәдимдән ғырызлыларын мал-гарасы Мүшкүр, Шабран вә Муған дүзәнликләриндә ғышлагырды. П. Јагодински јазыр ки, Һапут кәндинин Мүшкүр вә Шабранда пај торпаглары вардыр³¹. XIX әсрин орталарында Ғырыз, Будуг, Һапут вә Әлик кәндләриндән Мүшкүр вә Шабранда бир сыра оба вә ғышлагларын јаранмасы да мөһз бунунла әлагәдардыр³².

XIX әсрин орталарында Азәрбајчанын тәсәррүфат һәјатында баш вермиш јени ичтимаи-игтисади мүнәсибәтләрлә әлагәдар оларағ Дағ Ғырыз кәндиндән әһали дүзән зонада тәдричән обалар шәклиндә даими јашамаға башламышдыр. Хүсусилә, XIX әсрин 30-чу илләриндә Губа гәзасынын дүзән зонасында бојағ биткисинин әкилмәјә башланмасы³³ дағ кәндләриндән аиләләрин дүзәнә кәләрәк марена плантасијаларында ишләмәсинә, һабелә синфи тәбәгәләшмә нәтичәсиндә кәндләрин торпагсызлашмасы нәтичәсиндә әһалинин дүзәнә енәрәк јени јашајыш мәскәнләрини әмәлә кәтирмәсинә кәтириб чыхарыр.

XIX әсрин биринчи јарысына аид мә'лумата көрә, Һапут кәндиндән Мүшкүр вә Шабранда Шыхапут, Ибраһимһапут, Зүлфүгароба, Һачымәммәдоба, Дәдәли ғышлагы адлы бир сыра оба вә ғышлаглар әмәлә кәлмишдир³⁴. Бунлардан әләвә Һапут вә Чекдән чыхмыш бир груп аилә һапутлу ады илә кечмиш Көјчај гәзасында мәскунлашмышдыр. Кечән әсрин орталарына аид мәнбәләрә көрә, Һапутлу тајфасы ашағыдакы нәсилләрдән ибарәт олмушдур: һапутлу Мәликли, һапутлу Норд, һапутлу Кидејли, һапутлу Нәмәс—Гачар, һапутлу Һачыһәтәмли, һапутлу Моллаисаглы, Силејли, Раматлы, Машанлы вә Хыналыглы³⁵. Онлар ғышы Күр саһилләриндә, јайы исә Шәки вә Шамакы гәзаларынын дағлыг зоналарында кечирирдиләр.

XIX әсрин биринчи јарысына аид мә'луматларда Шабран вә Мүшкүрдә ғырызлыларын әмәлә кәтирдији оба вә евләрин сајы ашағыдакы шәкилдә иди. Дағ Ғырыз кәндиндә 26 ев олмушдур. Ғырыздан исә ашағыдакы мәнәтәгәләр јаранмышды: Гарајаныгоба (20 ев), Дикаһоба (20 ев), Шамагур ғышлагы (11 ев), Тәпәјатаг (7 ев), Гараханоба (17 ев), Јардымоба (5 ев), Испат јатаг (7 ев), Һачымәммәдоба (4 ев), Ағавердиоба (6 ев), Пиргулуоба (28 ев), Рүстәмоба (4 ев), Ибраһимхәлилоба (5 ев), Бағыоба (4 ев), Чинартала (20 ев),

³⁰ П. В. Котляревский. Экономический быт государственных крестьян Северной части Кубинского уезда, Бакинской губернии. «Материалы для изучения экономического быта государственных крестьян Закавказского края», т. 2, Тифлис, 1886, сәһ. 159, 288.

³¹ П. Н. Жагодински. Көстәрилән әсәри, сәһ. 113.

³² Г. Ә. Гејбуллајев, Г. Ч. Чавадов. Көстәрилән әсәри, сәһ. 90.

³³ А. С. Сумбатзаде. Сельское хозяйство Азербайджана в XI— в. Баку, 1958, сәһ. 200.

³⁴ Н. Зејдлитс. Көстәрилән әсәри, сәһ. 95.

³⁵ Н. А. Арасханјантс. Көстәрилән әсәри, сәһ. 159.

Манучароба (6 ев), Кирдэтала (6 ев), Әһмәдханоба (5 ев), Сувачлыоба (11 ев), һачыәбдүррәһимоба (9 ев), Сибироба (15 ев), Узуноба (51 ев), һачыгазма (35 ев), Әһмәдоба (52 ев), һачыәһмәдоба (31 ев), Шәрифоба (26 ев), Тиканлыоба (37 ев), һачыгурбаноба (43 ев), Галаоба (23 ев), Манафоба (4 ев), Гарабучагоба (8 ев), Динкоба (19 ев), Устамәммәдоба (19 ев), Балаоба (13 ев),—чәми 643 ев³⁶.

Чекдән исә ашағыдакы обаларын јаранмасы гејд олунур. Чек кәнди³⁷ (14 ев), Бағыоба (11 ев), Ағарәһимоба (19 ев), Дәјирманоба (2 ев), Чухуроба (16 ев), Ағарзаоба (4 ев), Әлимәммәдоба (9 ев), Гамыш тәпәләр (6 ев), Султаноба (3 ев), Султанмаһмудоба (3 ев), Ибраһимоба (3 ев), Агајароба (8 ев), һәшимоба (10 ев), Шыхоба (7 ев), Чобаноба (13 ев), Рәһимоба (29 ев), Гыраglyоба (49 ев), Мүзәффәроба (18 ев), Ашуроба (6 ев), Алмаз газмалар (4 ев), Дашдәмироба (6 ев), Гејдәроба (9 ев), Әлирзаоба (6 ев), Ағарзаоба (16 ев), Хырдаојмаг (16 ев)—чәмиси 287 ев³⁸.

Бунлардан әлавә Н. Зејдлитсин јаздығына көрә, Гырыздан Идрисоба, һачынәчәфоба, Ләтифоба, Әзизоба, Мөвлангулуоба, Нағыоба вә Чек кәндиңдән исә Мәликоба вә Сәфиханоба адлы мәнтәгәләр әмәлә кәлмишдир³⁹.

Јухарыда дејилдији кими, Әлик вә Јеркүч кәндләринин әһалиси дә Гырыз дилинин диалектләриндә данышырлар. Әлик кәндиңдән ашағыдакы обалар јаранмышдыр: Әлик — Дәндәлик, Чанахыр, Мәмәдрзабәјоба, Меһрәли гышлағы, һүммәт гышлағы, Молла Маһмуд гышлағы, Мүрсәли гышлағы, Әһмәдхан гышлағы, Јеркүч кәндиңдән исә Әбдүләзизоба, Әлимирзәоба, Рамазаноба, Моллаоба, Давудоба, Мәликоба вә Шириноба әмәлә кәлмишдир.

Беләликлә, бу мәнбәјә көрә 39 Гырыз, 26 Чек, 12 һапут, 8 Јеркүч вә 9 Әлик обасы јаранмышдыр. Лакин чөл-етнографик мә'луматлардан ајдын олур ки, бу сијаһыларда бә'зи дәјишикликләр вә долашыглар вардыр. Сијаһыларда азәрбајчанлыларын јашадыглары Зејид, Рүк кәндләри будуг, гырызлыларын јашадыглары кәндләр чек, јеркүчлүләрин јашадыглары обалар исә әлик кәндләри кими көстәрилмишдир. Бундан әлавә, Фатма јурдлары, Гыфоба, һачыәми чеклиләр, Чағачуг һапут сијаһыја дахил едилмәмишдир.

Гејд етмәк лазымдыр ки, адлары чәкилән оба вә гышлагларын бә'зиләри сонралар арадан чыхмышдыр. Бу да Совет һакимийјәти илләриндә Азәрбајчан кәндиңдә баш верән ичтимаи-игтисади дәјишикликләrlә әлагәдардыр.

Чөл-етнографик материаллары көстәрир ки, һазырда гырызлылар Хачмаз рајонунун һачымәммәдоба, Пиргулуоба, һачырүстәмоба, Манафоба, Чинартала, Палчыglyоба, һачыәбдүррәһманоба, Нағыоба, Фәрзәлиоба, Идрисоба, Дикаһоба, Ағашириноба, Әһмәдоба, Шәрифоба, Јатагоба, Узуноба, Мечитоба, һачыгурбаноба, чеклиләр Рәһимоба, Гараҷәчек, Бајоба, Әлимәммәдоба, Ағарәһимоба, Хасполадоба, Гыраgly чеклиләр (Гыраglyоба), Мүзәффәроба, Сибироба, әликлиләр Меһрәли гышлағы, Чанахыр, Гобугыраг, Бәјоба, Јусиф гышлағы мәнтәгәләриндә мәскунлашмышлар.

Јухарыда гејд едилдији кими, тәкчә һапутлулар даһа чох јажылмышлар. Онлар тәдричән Губа, Хачмаз, Агдаш, Исмајыллы вә Гутгашен рајонларына сәпәләнәрәк Шыхһапут, Ибраһимһапут, Чағачуг һа-

пут⁴⁰, Силејли, Молла Исаглы, һачыһәтәмли вә һапутлу кәндләрини әмәлә кәтирмишләр.

Һазырда оба вә гышлагларын, сонрадан јаранмыш кәндләри әһалиси әсас етибарилә азәрбајчанлыларла гајнајыб-гарышмышды. Демәли, мүхтәлиф етник тәркибли әһали азәрбајчанлыларла консолидасија олмушдур. Мәсәлән, Гараҷәчек, Ибраһимһапут, Әлимәммәдоба, Хасполадоба кәндләринин әһалиси артыг өз дилләрини унутмушлар. Көстәрилән просес кетдикчә күчләнир вә күтләви шәкил алыр.

И. Г. Шахбазов

Историко-этнографические сведения о шахдагских народностях

РЕЗЮМЕ

Известно, что в древней Албании обитали разноразличные племена. Вероятно, среди них выделялись народности, говорящие на языках иберийско-кавказской семьи, к которым относятся так называемые шахдагские народности — будугцы, хиналугцы и крызцы. Для того, чтобы утвердить предположение о древности этих народностей, следует исследовать шахдагские народности, их современное состояние.

С этой целью автор на основании полевых работ приводит некоторые исторические, этнографические, географические и др. сведения о будугцах, хиналугцах и крызцах (вместе с хапутлинцами, джекцами, алыкцами и йергюдждцами).

³⁶ Н. Зејдлитс. Көстәрилән әсәри, сәһ. 95.

³⁷ Әсил дағ кәнди Чек нәзәрдә тутулур.

³⁸ Н. Зејдлитс. Көстәрилән әсәри, сәһ. 95—96.

³⁹ Јенә орада, сәһ. 96.

⁴⁰ Чағачуг һапут өзү дә 4 кичик мәнтәгәдән—Иса, Чәби, Гурдлар вә Шәкәрли гышлагларыннан ибарәтдир.

Э. Б. ИМАНОВА

РОЛЬ ХИМИИ В РАЗВИТИИ СИСТЕМНО-СТРУКТУРНОГО ПОДХОДА

Стало уже широко признанным, что системно-структурный подход к исследуемым объектам представляет характерную черту современного научного мышления.

Научно-техническая революция столкнула производственную и исследовательскую практику с проблемой управления сложноорганизованными системами. Это вызвало потребность в углубленном философском, методологическом анализе самой проблемы системно-структурных воззрений.

Многообразные попытки создания общей теории систем, философские исследования проблемы систем и структур ярко свидетельствуют о том, что начался активный процесс широкого теоретического осмысления системно-структурных аспектов бытия и познания. В настоящее время буквально нельзя назвать такой области научного знания, где бы не использовался системно-структурный подход.

Системно-структурный подход — явление исторически развивающееся. Этот метод прошел долгий путь формирования, оттачивания, совершенствования в исследованиях разных видов объектов, становясь все более эффективным инструментом познания сложных объектов и управления функционированием этих объектов в практической деятельности общества.

Для исследований развития системно-структурного подхода химия представляет большой интерес.

Известно, что химия еще в XIX в. начала широко использовать структурный подход в исследованиях своих объектов и внесла определенный вклад в развитие самого понятия структуры. Химические объекты — системы качественно более высокого уровня, чем механические, и в то же время более простые, чем биологические и социальные системы. Химия вправе гордиться колоссальными успехами практики, связанными с использованием достижений системно-структурных исследований химических объектов. Современный уровень химизации производства, составляющий необходимую черту происходящей научно-технической революции, воплощение идей и принципов химической структурной теории.

Однако нельзя не отметить, что в разработке общих теоретических и методологических проблем системно-структурных исследований вклад и опыт химии все еще недооцениваются.

В обильном потоке литературы по проблемам системных, системно-структурных исследований сравнительно мало внимания уделяется химии. Более того, нередко даже в исследованиях по истории и методологии системно-структурного подхода роль химии, ее исторический опыт и методологический вклад практически игнорируются¹.

В работах, посвященных истории и методологии системно-структурного метода в химии, преобладает локальный подход, ограниченный рамками химии, химического мышления, ролью структурного метода в познании химической реальности.

Для дальнейшей разработки общих проблем системно-структурного подхода, его истории и методологических аспектов представляется важным проанализировать участие и роль химии в общем процессе изучения сложноорганизованных объектов и в выработке специального познавательного аппарата для этих исследований.

В настоящей статье рассматриваются вопросы становления и развития системно-структурного подхода в химии.

Практические и методологические основы формирования системно-структурного подхода в химии

История науки свидетельствует о давности системно-структурных воззрений. На основе производственной, предметно-практической деятельности, в которой долгое время преобладала механическая обработка вещества, издавна складывались представления о сложных объектах, как механических системах и о структуре объектов, как пространственном расположении неизменных частей в системе целого.

Простота и наглядность структурно-механических представлений оказали огромное влияние на все последующее развитие системно-структурного подхода. Другие науки, преодолевая чисто составное понимание сложного целого, достигая уровня структурного исследования своих объектов, так или иначе пользовались и пользуются понятиями и принципами системно-структурного подхода, сложившегося на базе механической предметной деятельности.

Практика использования химических свойств веществ, где в отличие от механических процессов вещество предстает изменчивым, внутренне активным, далеко не сразу привела к осознанию роли структуры в химических превращениях. Ввиду особенностей функционирования химических объектов (отсутствие непосредственных свидетельств сохранения частей в сложном химическом объекте) вопрос об их организации долгое время даже и не возникал у химиков. При химических взаимодействиях веществ части исходных веществ столь глубоко изменяются, входя в состав целого, что при непосредственном наблюдении кажется, будто они бесследно исчезают в целом — готовом продукте. К тому же далеко не всегда исходные вещества удается выделить обратно. Поэтому нет ничего удивительного в том, что химическое мышление вплоть до начала XIX в. в отражении сложности своих объектов оставалось на уровне категорий элемент, состав, в то время как механические объекты уже давно рассматривались как организованное целое, как системы, имеющие структуру. Либих в «Письмах о химии» говорил о том, что среди химиков до открытия явления изомерии (1823) господствовало мнение, что «два тела, заключающие одни и те же элементы в одинаковом отношении по весу, необходимо должны обладать одинаковыми

¹ И. В. Блауберг, Э. Г. Юдин. Становление и сущность системного подхода. М., 1973.

свойствами»². Быков Г. В.³ и Кедров Б. М.⁴ справедливо отмечают, что рождению структурных представлений в химии предшествовали многочисленные исследования как количественного, так и качественного составов, т. е. выяснение того, из каких и какого количества составных частей состоят сложные химические вещества.

С утверждением в химии идей атомного, а позже атомно-молекулярного, появились предпосылки для структурного описания химических объектов.

Первые научно обоснованные представления об атомистическом строении вещества появились в начале XIX в. в трудах Дальтона. Им было принято, что элементы и есть атомы, отличающиеся друг от друга по форме, величине и весу. Эти атомы представлялись неизменными, неделимыми, просто прилагаемыми в химическом соединении⁵.

Проблема структуры в химии XIX в. особенно отчетливо встала в связи с открытием многочисленных фактов того, что при одинаковом элементарном составе вещества могут иметь совершенно разные свойства (изомерия, полимерия, аллотропия) и, наоборот, при разном составе — сходные кристаллические формы (изоморфизм).

Открытие этих явлений воочию столкнуло химиков с недостаточностью рассмотрения сложных объектов как составных совокупностей (в сущности, суммативных совокупностей). Они способствовали появлению в химическом мышлении предположения о том, что свойства вещества зависят не только от его состава, но и от строения. Строение представлялось по аналогии с механическими объектами как пространственное расположение элементарных частей — атомов в сложном целом.

Таким образом, можно сказать, что именно открытие изомерии и далее полимерии послужило толчком к повороту в прежнем ходе химического мышления, к повороту от составного к системно-структурному исследованию сложности химических объектов. Химия, благодаря явлению изомерии, столкнулась с необходимостью отражения, учета не только качественного и количественного состава, но и внутренней организации частей сложного объекта, т. е. отражения того, что сложный химический объект есть система.

Для решения этой новой познавательной задачи попытались использовать наличные познавательные логические и понятийные средства — понятия и представления об упорядоченности внутренней организации механических сложных объектов, т. е. механических систем. Такой аппарат имелся и в атомном учении, в присущих ему представлениях о строении вещества как пространственном расположении атомов, о чем уже говорилось выше. Оформление системно-структурного подхода к химическим объектам привело к необходимости четкого разграничения понятий атома и молекулы, чему долгое время не придавали существенного значения. Молекула рассматривалась как суммативная совокупность атомов. Вместе с началом осмысления роли структуры в химическом объекте понятие о молекуле стало выступать не только как синоним понятия химического соединения, но и как синоним понятия системы, организованной системы из атомов.

Первоначально молекула представлялась в химии как механическая система из абсолютно неизменных атомов со структурой, безразличной к природе этих атомов. Это особенно ярко проявилось в теории

² Ю. Либих. «Письма о химии». 1861. Письмо 14, стр. 188.

³ Г. В. Быков. Труды Института истории естествознания и техники, т. 18, 1958, стр. 166—187.

⁴ Б. М. Кедров В. Ф., 1965, № 4.

⁵ Д. Дальтон. Сб. избранных работ по атомистике. 1802—1810. гг., т. II, 1940, стр. 58.

типов и в родственной ей теории замещения, а также в дуалистической теории Берцелиуса, согласно которым считалось, что существует ряд типов внутренней организации молекул. Каждому типу молекулярной структуры присуще одинаковое число элементарных составных частей (атомов или радикалов), соединенных между собой, в определенном порядке. Такие понятия системы, появившись в условиях абсолютизации моментов устойчивости, тоже стали орудием абсолютизации устойчивости и постоянства в явлениях химизма. Этим и объясняется ориентация структурных исследований в химии не на выявление роли структуры в свойствах молекулы, а на поиски сходства, поиски типов структур, одинаковых для многих объектов и сохраняющихся при изменениях целого. Между тем, накапливающиеся эмпирические факты с неумолимостью сталкивались с объективными границами уподобления молекулы химического соединения механической системе из неизменных частей. Все больше обнаруживалась изменчивость химического поведения атомов одного и того же вида в разных соединениях, свидетельствующая о значительной роли целостности молекулы, влияния целого на состояние частей-атомов. Осознание этого особенно отчетливо отразилось в унитарной теории, развитой Дюма.

Пытаясь преодолеть такое противоречие между устойчивостью радикалов и целостностью, унитарностью молекулы, Жерар создал теорию, в которой абсолютизировал целостность молекулы и изменчивость ее частей под влиянием целого.

Учение Жерара явилось новой ступенькой в понимании молекулы — внутренне организованного целого.

Многочисленные попытки «трансформации» структурно-механической трактовки молекул, которые обстоятельно были проанализированы еще А. М. Бутлеров в работе «Очерк развития теоретических воззрений»⁶, сталкиваясь с непреодолимыми в условиях тогдашнего состояния экспериментальной техники трудностями. Химия первой половины XIX в. не имела в своем распоряжении средств для выявления действительного пространственного строения молекул. Все больше становилось очевидным, что далеко не все химические превращения можно трактовать как замещения одних видов элементов другими в незыблемой молекулярной структуре того или иного типа. Механистическая трактовка структуры молекул оставалась бессильной и в объяснении изменчивости химического поведения атомов одного и того же вида в разных молекулах. Объективная диалектика химизма не укладывалась в прокрустово ложе механицизма. Эти логические и теоретические противоречия привели к появлению сомнений в познаваемости пространственного строения молекул, равно как и к попыткам вообще отказаться в химии от атомизма.

Вот в таких условиях, по пути преодоления обсолютизаций устойчивости частей целого (радикалов) — с одной стороны, и целостности молекулы и изменчивости ее частей — с другой, шел процесс формирования системно-структурных воззрений в химии.

Теория химического строения А. М. Бутлерова и ее роль в развитии системно-структурного подхода в химии

Решающий шаг, поднявший системно-структурные исследования молекул на качественно новый уровень, был сделан А. М. Бутлеровым в 1861 г.

Основная идея учения А. М. Бутлерова — идея химического строения. Развивая эту идею, он четко разграничил понятия механического

⁶ А. М. Бутлеров. Избранные работы по органической химии. М., Изд-во АН СССР, 1951.

(пространственного) строения молекул, господствовавшее в то время, и химического строения, понимая под последним организацию химических взаимодействий атомов. Различение А. М. Бутлеровым пространственного и химического строений означало то, что молекула представляет не столько механическую, сколько химическую систему. Он писал: «Исходя из мысли, что каждый химический атом, входящий в состав тела, принимает участие в образовании этого последнего и действует определенным количеством принадлежащей ему химической силы (сродства). Я называю химическим строением распределение действия этой силы, вследствие которого химические атомы, посредственно или непосредственно влияя друг на друга, соединяются в частицу»⁷.

Как видно из этого высказывания, атомы предстают уже не просто механически приложенными друг к другу, безразличными в отношении структуры системы и функционирующими всегда в одной и той же химической роли, а как внутренне активные, деятельные, изменчивые в выполнении своих химических функций и наделенные химической силой, способной соединять их в молекулу с соответствующей структурой. Отсюда и молекула вырисовывается как функциональная система, как организация химических действий атомов, обеспечивающих устойчивость, целостность молекулы, как выражения химического бытия элементов.

Методологическое значение теории химического строения огромно. Оно выходит далеко за пределы химического мышления.

Прежде всего, это обусловлено тем, что химическое строение в отличие от пространственного уже тогда можно было выявлять на основе химических экспериментов, т. е. практически выявлять связь структуры и свойств.

Различие пространственного и химического строений атомов в молекуле явилось, в сущности, шагом к переходу от односистемного и одноструктурного к многосистемному и многоструктурному описанию сложного объекта.

Выяснение объективных связей свойств вещества с химическим строением ознаменовало новый этап не только в теоретическом, но в практическом освоении химизма. На основе теории химического строения выросла мощная промышленность химического синтеза разнообразных, нужных человечеству веществ, в том числе и не производимых природой.

А самое главное, что необходимо подчеркнуть в этом процессе становления и развития системно-структурного подхода в химии — это его антимеханистический характер (структура объекта не просто пространственное расположение частей в сложном целом а, функционирующая система, система, в которой эти части находятся во взаимодействии друг с другом).

Развитие системно-структурного подхода в химии

История системно-структурного подхода в химии — это не только распространение его на новые и новые области исследования химического объекта. В ходе развития самой химии системно-структурный подход получил дальнейшее развитие и конкретизацию.

С возникновением стереохимии (70-е годы XIX в.) стало возможным выявление и учет пространственного расположения атомов в молекуле. Выяснилось, что молекулы при одинаковом химическом строении могут обладать различным пространственным строением. Следова-

тельно, на свойства молекул влияют как состав и химическое строение, так и пространственное расположение атомов.

Так, структурный принцип в химии был далее развит положением о зависимости свойств веществ не только от состава и химического строения, но и от пространственного строения. Отсюда вывод: молекулы обладают формой, имеющей три измерения, иными словами, их можно представить как трехмерные пространственные системы. С этого момента, по словам Д. Бернала, «трехмерная структурная органическая химия становится отраслью прикладной геометрии и появляется возможность как анализировать, так и синтезировать весьма сложные соединения»⁸.

Открытие электрона и проникновение в тайны строения атома, а также другие достижения теоретической и экспериментальной физики позволили уже в нашем веке на базе квантовой механики вскрыть новые факты и закономерности в строении молекул. Выяснилось, что атом имеет определенное строение. И если раньше, по классической теории химического строения, структурными элементами молекулы являлись неизменные, неделимые, бесструктурные атомы, то теперь атом — это ядро, вокруг которого по орбитам вращаются электроны. Кроме того, обобществление части этих электронов в определенным образом организованную группу или структуру приводит к образованию химической связи, за счет которой атомы, уже будучи атомными частицами, соединяются в молекулу. Поэтому молекула в настоящее время рассматривается как динамическая, ядерно-электронная система. Таким образом, системно-структурный принцип был еще далее развит и дополнен новым положением: свойства молекулы определяются их составом, химическим, пространственным и электронным строением.

Также выяснено, что атомы всех химических элементов существуют в молекулах в различных валентных состояниях, характеризующихся определенным числом (валентность) и пространственной направленностью образуемых ими химических связей. При этом главную роль, определяющую ряд важнейших свойств вещества, играет порядок химических связей атомов в молекуле. Однако некоторые специфические свойства отдельных веществ, благодаря которым эти вещества, представляют большую ценность или даже незаменимы для человека, часто целиком зависят от «конфигурации» или «конформации» их молекул⁹.

Если раньше в исследовании зависимости свойств вещества от его строения внимание сосредоточивалось, в основном, на изучении роли строения индивидуализированных молекул, то теперь учитывают и влияние взаимодействия самих молекул, порядок их связи в массе вещества как макротела. Открытие макромолекул — одно из величайших достижений химии XX в., положившее начало новому этапу в познании вещества. Актуальность этих исследований обусловлена особой остротой проблемы соотношения структурных уровней химической и биологической организации вещества.

Макромолекулы — это образования более высокого, надмолекулярного уровня, возникшие в результате развития молекулярной формы организации вещества. В некоторых из них (белки, нуклеиновые кислоты)

⁸ Д. Бернал. Наука в истории общества. М., 1956. стр. 352.

⁹ Под «конфигурацией» и «конформацией» понимаются такие формы молекул, которые не могут переходить друг в друга без разрыва химических связей и перестановки заместителей местами при каком-то данном центральном атоме и ориентации этого атома со своими заместителями в пространстве друг относительно друга. (См. об этом подробнее: Ю. А. Пентин. Вращательная изомерия молекул. М., 1969).

⁷ А. М. Бутлеров. Избранные работы по органической химии, стр. 72.

возможности микромолекулярной формы организации вещества достигают своего наивысшего раскрытия и использования.

С другой стороны, острота проблемы материалов в современной технике также усиливает внимание к закономерностям и особенностям свойств и строения макромолекул. Чтобы получить материал с нужными свойствами, недостаточно синтезировать одни молекулы определенного химического строения. Необходимо еще и соединить их, «упаковать» в массу материала.

Как мы видим, и в этом учете «многоступенчатости» дискретной организации вещества (элементарные частицы, ядра, атомы, молекулы, макротела и т. д.), в учете генетических связей этих ступеней проявляется расширение и развитие системно-структурного подхода. Системно-структурный подход выступает здесь в роли «рычага», с помощью которого человеку стало доступным сознательное управление как мельчайшими, непосредственно неощутимыми частицами, так и макротелами. В этом смысле практическая роль системно-структурного подхода — одно из ярких проявлений превращения науки о веществе в непосредственную производительную силу.

Методологическая роль системно-структурного подхода в химии

Теория химического строения провозгласила химическое строение устойчивой, индивидуальной характеристикой каждого химического соединения, направила ученых на поиски особой структуры молекул, чем способствовала раскрытию качественного многообразия сложных химических объектов (полимеры, комплексы, свободные радикалы, ионы и т. д.). И чем дальше и глубже шло познание дискретного строения вещества, тем все более прочное место занимал структурный принцип в химии, постепенно перерастал рамки классической теории химического строения, становясь поистине универсальным в учении о веществе.

Грандиозные успехи промышленности химического синтеза, поднявшие на качественно новый уровень практическое овладение веществом природы, в свою очередь необычайно содействовали широкому распространению идей системно-структурного подхода в общественном сознании, в осмыслении не только природных, но и социальных явлений.

Вместе с тем шаг, сделанный химией в развитии системно-структурного подхода, отражал и одно из значительных проявлений преодоления метафизики, механицизма и утверждения в естествознании методологии диалектического материализма.

Е. Б. Иманова

Систем-структур үсулла јанашманын инкишафында кимјанын ролу

ХҮЛАСӘ

Материјанын гурулушуну онун тәшкилинин мүхтәлиф сәвијәләриндән даһа дәриндән ашкар едән мүасир тәбиәтшүнаслығын тәрәггиси тәдгиг олунаң объектләрә систем-структур үсулла јанашманын ролунун артмасы илә үзви сурәтдә әлағәдардыр.

Мәғаләдә систем-структур үсулунун инкишафында кимјанын ролу ишығландырылып.

Һәлә XIX әсрин әввәлләриндә кимјада атом идејалары, даһа сонра исә атом-молекул тәлимләринин тәсдиг едилмәси илә кимјәви объектләрин гурулушу тәсвиринин әсаслары мејдана кәлмишдир.

1823-чү илдә изомерләшмә, сонралар исә полимерләшмә вә аллотропија һадисәләринин кәшф едилмәси кимјада структур проблеми-нин конкрет сурәтдә тәдгиг олунамасына кәтириб чыхартды.

А. М. Бутлеров тәрәфиндән кимјәви гурулуш нәзәријәсинин јарадылмасы структур кимјанын башланғычы олмушдур. Мүәјјән едилмишдир ки, маддәнин хассәләринә онун тәркиби илә јанашы, һәм дә кимјәви гурулушу тәсир едир.

Стереокимјанын инкишафында вә электронун кәшфиндән сонра Бутлеровун вермиш олдуғу структур принципи белә ифадә олунмушдур: бирләшмәләрин хассәләри онларын кимјәви, фәза вә электрон гурулушлары вә тәркибләри илә мүәјјән олунур.

Кимјәви объектләрин гурулушуна бу чүр бахыш маһијәтчә диалектик иди, чүнки кимјәви гурулуш дедикдә гаршылығлы кимјәви тәсирдә олан атомларын системи баша дүшүлүрдү.

Гурулушун бу чүр аңлашылмасы мәзмунча диалектик олдуғундан о, нәинки кимјанын, һабелә елмин башга саһәләринин дә инкишафына тәсир көстәрмишдир. Бу да систем-структур үсулла јанашманын тәшәккүлдә вә инкишафында кимјанын методоложи ролуну ашкара чыхарыр.

109

дирилиб бир һөкүмәти, бир ганунверичилији, бир милли синфи мәнәфеји, бир көмрүк сәрһәдди олан бир милләт (курсив бизимдир—А. Ш.) һалына салынмышдыр»⁶. Бу дәјишиклик адамларын һәјат тәрзинә, бахышларына, тәсәввүрләринә, психолокија вә зөвгләринә көклү тәһир кәстәрир. Јени ичтимаи синифләрин формалашмасы, синифләр арасындакы мүбаризәнин форма вә методларынын дәјишилмәси дә чәмијјәтнин бүтүн мәнәви һәјатында, о чүмләдән адәт-ән'әнәләрдә дә әкс олунур.

Милләт јарандыгдан сонра јерли феодал сәрһәдләри арадан кәтүрүлүр, јени инсан бирлијинин формалашмасына һәр чүр имкан јараныр.

Үмумијјәтлә, милли ән'әнәләр дедикдә һәр һансы бир милләтнин ичтимаи рәјинин күчүнә әсасланан милли характер вә мејлләрин, онун игтисади, сијаси мүнәсибәтләринин, мәнәви симасынын, әхлағ нормаларынын, мәдәнијјәтинин, һисс вә психолокијасынын, мәишәт, давраһныш гәјдаларынын, мәрасимләринин, бајрамларынын мәчмусу нәзәрдә тутулур. Һәр һансы ичтимаи һәјат һадисәси кими милли ән'әнәләр дә инсанларын мадди истәһсалынын инкишаф сәвијјәси, мәишәт мүнәсибәтләри вә милли характер илә, милләтнин психи тәрзи илә әлағәдардыр.

Милләтнин руһу, мүдриклији, тарихән формалашыб инкишаф едән бәдii-естетик зөвгү, нәчиб мәнәви-әхлағи кејфијјәтләри милли ән'әнәләрдә өз әксини тапыр.

Адәтән аилә-мәишәт ән'әнәләрини милли ән'әнәләр адландырырлар⁷. Дүздүр, аилә-мәишәт ән'әнәләриндә милли спесификлик даһа тез нәзәрә чарпыр. Лакин милли ән'әнәләр саһәсини тәкчә аилә-мәишәт саһәсилә мөһдудлашдырмағ олмаз. Чүнки милли ән'әнәләр милләтнин һәјатынын бүтүн саһәләриндә өзүнү кәстәрир. Гејд едилмәлидир ки, дини ән'әнәләрин дә чоһу форма вә мәзмуну мүәјјән дәрәчәдә дәјишдирилмиш милли ән'әнәләрдир. Чүнки «һәр һансы бир ичтимаи һадисә кими дин өзү дә чәмијјәтнин етник гурулушу илә, адамларын ичтимаи бирлик формалары олан гәбилә, тајфа, халғ вә милләтлә сых сурәтдә чулғашмышдыр»⁸.

Дејилдији кими, милләт дахилиндә мүхтәлиф ичтимаи группаларын һамысына хас олан милли ән'әнәләр илк бахышда «милли јекчинслик» кими көрүнүр. Тәсадүфи дејилдир ки, буржуа идеолоғлары милли ән'әнәләри бүтүн ичтимаи синифләрин мәнәфејини әкс етдирән ән'әнәләр кими тәғдим етмәјә чалышырлар.

Үмумијјәтлә, мүасир буржуа сосиолокијасы милли ән'әнәләрин ичтимаи, тарихи вә синфи мәзмунуну инкар едир. Буржуа сосиолоғларынын бир һиссәси тәсдиғ едир ки, ән'әнәләр хүсуси «милли руһун» мәһсулудур. Дикәрләри ән'әнәләрин јаранмасыны ајры-ајры шәхсијјәтләрин фәалијјәти илә әлағәләндирир. Үчүнчү групп исә ән'әнәни «мүтләғ руһун», јахуд аллаһын адамлара вердији психи тәрзин хүсусијјәти илә изаһ едир. Ән'әнәни идеалист вә метафизик шәкилдә изаһ едән буржуа сосиолоғларындан—«тарихи һүгүг мәктәби»нин нүмәјәндәләриндән Г. Ф. Пухтаны вә Ф. К. Савинјаны, Русијада «рәсми хәлғчилик» мәктәбинин нүмәјәндәләрини кәстәрмәк олар. Онлар ән'әнәни инсан тәбиәтинә фитрән хас олан кими кәстәрдикләри заман ону реал тарихи керчәкликдән тәчрид едирләр ки, бу да һәгигәтә ујғун дејилдир.

⁶ К. Маркс вә Ф. Енкелс. Сечилмиш әсәрләри, I чилд, сәһ. 13.

⁷ Бах: А. Чотанов. О национальных традициях народов Средней Азии. Фрунзе, 1964, стр. 29.

⁸ Ф. Минкявичюс. Католицизм и нация, М., 1971, стр. 6.

Мәлумдур ки, милли ән'әнәләр тәкчә зәһмәткеш халға аид дејилдир. Ахы, милләтнин тәркибинә дахил олан дикәр синиф вә групплар да бу ән'әнәләри өзләринин ән'әнәләри һесаб едирләр. Антагонист чәмијјәтләрдә мәдәнијјәтдә үмуми милли чәһәтләрлә јанашы мөвчуд милләтнин мүхтәлиф синифләринин мәдәнијјәтини фәргләндириән синфи хүсусијјәтләр дә вардыр.

В. И. Ленин һәр бир милли мәдәнијјәтдә ики мәдәнијјәт һағгында мәсәләни шәрһ едәрәк кәстәрмишдир ки, капитализмдә һәр бир милли мәдәнијјәтдә, бир тәрәфдән мүтәрәгги, демократик үнсүрләр, дикәр тәрәфдән исә антидемократик, иртичачы үнсүрләр вардыр. Бәләкликлә, адәт-ән'әнәләрдә милли характерик хүсусијјәтләрин изаһы онлары јарадан группун—синфин ичтимаи вә синфи мөвгеләриндән әкс олунмасындан, һәмин адәт-ән'әнәләрин нә мәгсәдә хидмәт етмәсиндән чоһ асылыдыр.

Мүтәрәгги милли ән'әнәләрдән фәргли оларағ, дини ән'әнәләр мүртәчә мәгсәдләрә хидмәт едир. Дини ән'әнәләр дини еһкамлары тәсдиғ етмәк, јашатмағ үчүндүр. Сосиолоғи тәдғигатлардан бир даһа ајдын олдуғу кими, һәр бир халғын милли һәјатына дини әһәмијјәтли дәрәчәдә тәсири вар. Она көрә дә дин милләтләрарасы мүнәсибәтләрдә зиддијјәтләрин јаранмасынын әлавә мәнбәји ролуну ојнаја биләр⁹. Һәмчинин милли шүүрлә мөһкәм сурәтдә чулғашмыш дин әксәр һалларда зәһмәткешләрин синфи шүүрунун формалашмасына гаршы дура биләр. Ејни заманда гаршылығлы әлағәдә олан диндарлығ, милләтчилик, јахуд милли мөһдудлуғ галығлары ичтимаи-психолоғи вә аилә-мәишәт ән'әнәләри саһәсиндә әсас јер тутур¹⁰.

Мөвчуд милләтләрин бир-бириндән тәчрид едилмәсинин арадан галдырылмасы просеси илә јанашы мүхтәлиф динә е'тигад едәнләр арасында дини әләвәтин арадан галдырылмасы просеси дә кедир. Чәмијјәтнин бејнәлмиләлләшмәси ән'әнәләр саһәсиндәки мүнәфизәкарлыға сон гојан әсас шәртләрдән биридир.

Һәр бир јени нәсил һазыр адәт-ән'әнәләрлә, хүсусән онларын аилә-мәишәт, биркәјашајыш әлағәләрини тәнзим едән һиссәләри илә күндәлик һәјатда тез-тез гаршылашыр. Милләтнин мүәјјән тәләбләри руһунда тәрбијә алыр. Һәр кәс ушағ јашындан мәнимсәдији адәт-ән'әнәләрә риәјәт етмәји өзүнә борч сајыр.

Һәр һансы бир халғын игтисади вә сијаси хүсусијјәтләринин, тарихән әмәлә кәлмиш мәдәнијјәтинин, мәишәтинин, дилинин, хасијјәтләринин характеринин тәзаһүрүнә милли адәт-ән'әнәләрдә тез-тез раст кәлмәк олур. Мәнәви мәдәнијјәтнин бүтүн нөвләриндә олдуғу кими, адәт-ән'әнәләрдә дә милли хүсусијјәтләр парлаг вә әһатәли тәзаһүр едир. Адәт вә ән'әнәләрдә милли өзүнәмәхсуслуғ башлыча оларағ мәһз бајрам, мәрасим вә ритуалларда нәјин тәсвир олунмасындан, һансы бәдii васи-тәләрдән истифадә едилмәсиндән асылы олмајарағ, милли характерин үмуми хүсусијјәтләринин, парлаг милли колоритин ифадәси илә өлчүлүр.

Н. В. Гогол «Пушкин һағгында бир нечә сөз» мәғаләсиндә јазмышдыр: «Һәгиги миллилик тәсвирдә дејилдир, халғын өз руһундадыр».

Гејд едилмәлидир ки, мәзмунунда дәрин үмумбәшәри үнсүрләрин олмасы өз сәчијјәси е'тибары илә милли олан адәт-ән'әнәләр мүхтәлиф өлкәләрин халғларына јахын вә анлашығлы олур, бунунла да

⁹ Ф. Минкявичюс. Католицизм и нация, М., 1971, стр. 12.

¹⁰ Бах: М. С. Фазылов. Религия и национальные отношения, Алма-Ата, 1969, стр. 4—5.

онларын идеја-эстетик чаһаншүмүл әһәмијјәти, онларын бејнәлмиләл-чилији мүәјјәнләшир.

Халгын милли хусусијјәтләри әсрләр мүддәтиндә мејдана кәл-мишдир, буна көрә дә милли характерин специфик хусусијјәтләри адәт-ән'әнәләрдә милләтләрин өзүнүн јаранмасындан чох әввәл әкс олунмушдур.

Антагонист синифләрин ләғв олунмасы илә социализмдә адәт-ән'әнәләрдә бејнәлмиләлчилијин инкишафы үчүн һәр чүр шәраит јарады-лып. Чохмилләтли социалист дәвләти олан ССРИ-дә мәдәнијјәт мәз-мунча социалист, формача миллидир. Һәр бир социалист милләтинин милли мәдәнијјәтинин инкишафы вә онларын гаршылыгылы сурәтдә зәнкинләшмәси тәдричән социалист халгларында мә'нәви симанын, јени ичтимаи мүнәсибәтләрин доғурдуғу вә бүтүн социалист халглары-нын ән јахшы милли ән'әнәләрини өзүндә бирләшдирмиш олан үмуми бејнәлмиләл хусусијјәтләрин тәшәккүл тапмасына көмәк едир.

Мүтәрәгги милли ән'әнәләр халгын бөјүклүјүнү, ләјагәтини, дост-луға сәдагәтини, вәтәнә мәнәббәтини вә с. әкс етдирир. Һәгигәтән «әсил милли ән'әнәләр өзүндә һәм милли, һәм дә бејнәлмиләл, үмум-бәшәри үнсүрләри бирләшдирир»¹¹.

ССРИ-дә кениш коммунизм гуручулуғу дөврүндә социалист мил-ләтләринин јахынлашмасына мејл күчләнир. Сов. ИКП Програмында дејилир: «Социалист милләтләринин инкишафынын тарихи тәчрүбәси көстәрир ки, милли формалар донуб галмыр, өз шәклини дәјишдирир, тәкмилләшир вә өз араларында јахынлашырлар, јени һәјат шәраити-нә әкс олан көһнәликдән азад олурлар, бүтүн совет милләтләри үчүн олан бејнәлмиләл мәдәнијјәт инкишаф едир. Һәр бир милләтин мәдә-ни хәзинәси бејнәлмиләл характер кәсб едән әсәрләрлә даһа да зән-кинләшир»¹².

Милли мәдәнијјәтләрин јахынлашмасы вә гаршылыгылы сурәтдә зәнкинләшмәси социалист халгларынын милли мәдәнијјәтләринин нәинки касадлашдырыб мәнәббәләшдырмыр, әксинә онларын иде-ја-эстетик әһәмијјәтинин артыб, коммунизм чәмијјәтинин кәләчәк үмумхалг бејнәлмиләл мәдәнијјәтинин формалашмасы үчүн илкин шәртләрин тәшәккүл тапмасына көмәк едир.

Социалист һәјат тәрзинин инкишафы, мәишәтләрин бир-биринә јахынлашмасы милли ән'әнәләрин бејнәлмиләл мәзмун дашымасына шәраит јарадыр. Икинчи бир тәрәфдән, «бүтүн совет халгынын, ону тәшкил едән бүтүн милләтләрин вә милли груплары тарихи мүгәд-дәратларынын үмумилији, јарымәсрлик биркә мүбаризәнин вә биркә әмәјин јаратдығы үмуми ән'әнәләр, бахышлар, һәјат тәчрүбәси гүд-рәтли бирләшдиричи зәмин олмушдур»¹³. Мүтәрәгги милли ән'әнәләр адамларын психолокијасына бөјүк тә'сир көстәрир. Онлардан бири адамлар доғручу вә намуслу олмағы өјрәдир, дикәри коллективчи-лик, јолдашлыг һиссләри ашылајыр. Башга бириси халгын нүмунәви оғул вә гызларындан ибрәт көтүрмәји, варислији, кечмиш ирсә һөр-мәтлә јанашмағы тәләб едир. Бир башгасы да халглары бир-бирилә достлуға чағырыр вә с.

Синфи чәмијјәтдә милләтин мә'нәви һәјатынын бүтүн саһәләрин-дә мөһкәм көк салан милли ән'әнәләр тез-тез чәмијјәтдә синфи зид-

¹¹ О. П. Умурзакова. Сближение быта и традиции социалистических наций. Ташкент, 1971. сәһ. 24.

¹² Сов. ИКП Програмы. Бақы, 1973, сәһ. 102.

¹³ Л. И. Брежнев. Совет Социалист Республикалары Иттифагынын элли иллији һаггында. Бақы, 1972, сәһ. 24.

дијјәгләри пәрделәјир, заһирән милли јекчинслик јарадыр¹⁴. Бә'зи ән'әнәләр инсанларын ичтимаи бирлијинин тарихи формалары олан чохсајлы, гәбилә, тајфа, халг адәт-ән'әнәләринин дүнјәви вә ибтидаи динләрин ајин вә мәрәсимләрини өзүндә чәмләшдирдијиндән, онларын зәрәрли чәһәтләрини өрт-басдыр етмиш, чәмијјәт һәјатынын башлы-ча мүнәфизәкар гүввәсинә чеврилмишдир. Јахшы мә'лумдур ки, ССРИ милләтләринин вә халгларынын мәишәтиндә ингилаби дәјишкликләр баш вермишдир. Мәишәтдә мөвчуд олан бир сыра мүртәчә ән'әнәләр бүтүнлүклә атылмыш, јердә галанлары чидди дәјишклијә уграмыш, јени мәзмунла зәнкинләшмишдир. Ејни заманда јени һәјаты әкс етди-рән јени адәт-ән'әнәләр мејдана чыхмышдыр.

Адәт-ән'әнәләрин формалашмасына өлкәнин чоғрафи шәраити—иг-лим, чајлар, дағлар вә с. тә'сир етмәјә билмәз. Шүбһәсиз, милли ән'әнәләр, милли характер, мәдәнијјәт вә халгын мәишәти мүәјјән ерази-дә, чоғрафи мүнһит дахилиндә формалашыр. Ахы, милли адәт вә ән'әнәләрин өзү дә доғма тәбиәтә, мөвчуд һәјат тәрзинә, мәишәтә мүнә-сибәт формасы кими мејдана чыхыр. Адәт-ән'әнәләрин формалашма-сына тә'сир едән зәрури амилләрдән бири дә сијаси идеолокијадыр. Мә'лум олдуғу кими, ичтимаи шүүрун һәр бир формасы дикәр форма-ларла гаршылыгылы мүнәсибәтдә инкишаф едир. Хусуси мүлкијјәтин, синифләрин, дәвләтин мејдана чыхмасы адәт-ән'әнәләрә дә өз тә'си-рини көстәрир; һәмчинин синифләрин фәалијјәти, сијаси тәшкилат вә партијаларын мөвгеји бир сыра адәт-ән'әнәләрдә әкс олунур.

Нәһәјәт, адәт-ән'әнәләрин формалашмасына, јухарыда гејд ет-дијимиз кими, дин дә әһәмијјәтли дәрәчәдә тә'сир едир.

Динин тарихи сүбүт едир ки, дин адамларын шүүрунда чох заман адәт-ән'әнәләрин, мәрәсимләрин һесабына јашајыр, башга сөzlә де-сәк, күтләви диндарлыг кечмишдә олдуғу кими инди дә ајин вә мәрә-симләрин сајәсиндә варлыгыны сахлајыр¹⁵. «Мәрәсим һәмишә ди-нин мөһкәм чәһәтини тәшкил етмишдир»¹⁶. Азәрбајчан шәраитиндә бир сыра дини ән'әнә вә мәрәсимләрә һәлә дә бә'зи шәхсләр тәрәфиндән риәјәт олунур. Белә ки, феодализм чәмијјәтиндә бүтөвлүкдә ичтимаи һә-јат динин һөкмиранлығы алтында олдуғундан һәмин чәмијјәтдә формала-шан халг ән'әнәләри демәк олар ки, динин тә'сири алтында олмушдур.

Мүасир дөврдә мејдана кәлән формача милли, мәзмунча социа-лист ән'әнәләри, социалист шәраитинин вә тәчрүбә мүбадиләсинин республикаларарасы формалары, ингилаби бајрамлар, бејнәлмиләл әмәк бајрамлары һәјатымызы бәзәјән васитәләрә чеврилмәкдәдир. Мүхтәлиф милләтләрдән олан совет адамлары **ваһид** социалист вәтә-нинә, **ваһид** социалист тәсәррүфат системинә, **ваһид** дәвләт системинә, **ваһид** ичтимаи-синфи структура, **ваһид** дүнјабахышына, **ваһид** мәг-сәдә маликдирләр. Јүздән артыг милләт вә халгын нүмајәндәләринин меһрибан аилә һалында јашадығы Совет Азәрбајчаны зәһмәткешләр-нин гардашчасына бирлијинин тәчәссүмүдүр.

Бу күн Азәрбајчан зәһмәткешләринин әмәк вә мә'нәви, синфи мәнәфеләри коммунизм уғрунда мүбаризәдә мәгсәд вә вәзифәләри ејни олан совет адамларынын бејнәлмиләлчилијинин нүмунәсидир.

Социализм дөврүндә тәшәккүл тапан милли ән'әнәләрдә комму-нист әхлагына вә биркәјашајыш гајдаларына ујғун олан үнсүрләр

¹⁴ Н. С. Сарсенбаев. Обычан и традиции в развитии. Алма-Ата, 1965, сәһ. 101.

¹⁵ Р. М. Маджидов. Пути определения религиозной обрядности. «Вопросы философии», 1964, № 12, сәһ. 109.

¹⁶ С. А. Токарев. Что такое мифология. В сб. «Вопросы истории религии и атеизма», вып. X, М., 1962, сәһ. 357.

ЗАКИР МЭММЭДОВ

ШИҲАБЭДДИН ҶАҲА СУҲРЭВЭРДИНИН ҲАҶАТ ҶОЛУ

Шинабэддин Јаһја Сүһрәвәрди XII әсрин ән бөјүк мүтәфәккирләриндән биридир. О, Јахын вә Орта Шәргдә азадфикирлилик чарчысы, дөврүнүн надир зәкасы, ишрагилик фәлсәфи чәрәјанынын банисидир.

Мүтəфəккирин һəјатына даир ɵз мۈасирлəri, елəчə дə сонракы мۈəллифкəр гыса, лəкин долгун мə'лумат вермишлэр. Мəһəммəd Шəһ-рəзуринин (...—1250), Имадəддин Исфəһанинин (XII эср), Јагут Һə-мавинин (1179—1229), Ибн Əби Усєјбиəнин (1203—1269) вə Ибн Хəл-ликанын (1211—1281) бу сəһədəки хидмэтлəri хۈсۈсилə гижмэтлидир. Чəмалəддин Гифти (1167—1248), Зəкəријјə Гəзвини (1203—1283), Ибн Биби (XIII эср), Сəлахəддин Сəфəди (1296—1362), Һəмдулла Гəзвини (XIV эср), Абдулла Јафини (1300—1367), Ибн Тəгрибери (XV эср), Əбдуррəһман Чəми (1414—1492), Əбдуррəшид Бакуви (XV эср), Хан-дəмир (1475—1535), Əбдۈлһəјј Һəнбəли (...—1678), Һачы Хəлифə (1608—1670), Мəһəммəd Багир Хансари (1811—1895) вə башга алимлэр Шиһабəддин Сۈһрəвəрдинин һəјатынын мۈхтəлиф чəһэтлəрини ишыг-ландырмышлар. Өзۈнۈ ардычыллары олан ишрагилнк фəлсəфи чэрə-јанын нۈмəјəндэлəринин эсэрлəриндə, Һəмчинин мۈтəфəккир Һаг-гында гижмэтли фикирлэр вардыр. Шиһабəддинин мараглы һəјат јолу, Һабелə зənкин јарадычылыгы мۈасир Шəрг мۈəллифлəринин, совет вə харичи өлкə шəргшۈнасларынын диггəтини чəлб етмишдир. Л. Массинон, Һ. Корбин, К. Брокелман, Јусиф Зија, Əбу Рəјјан, Һилми Зија Өлкən, Һۈсєјн Нəср вə башгалары мۈтəфəккирə хۈсۈси тəдгигат эсэрлəri Һəср етмиш, онун китабларынын нəшриндə фəјдалы хид-мэт кəстəрмишлэр.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин мараглы һәјат јолу индијәдәк кениш тәфәррүаты илә бүтөвлүкдә тәдигг едилмәмишдир. Мүтәфәккирин һәјатында баш вермиш һәр бир һадисәнин реал тәсвири, онун фачи-әсинә баис мәғрур шәхсијјәти илә мүәјјән танышлыг Шиһабәддинин јарадычылығыны даһа ајдын шәкилдә, һәм дә дәриндән өјрәнмәјә имкан верәр. Мә'лум олар ки, билаваситә Гәдим Шәрг вә јунан фәл-сәфәсинә әсасланан ачыгфикирли философ мүһүм мәсәләләрдә исла-ма там зидд кетмиш, һеч бир горху һисси дүјмадан, кәнч өмрүнү бе-лә гурбан вермәкдән чәкинмәдән өз мөвгејини ахырадәк мүдафиә ет-мишдир¹.

¹ Ишрагилик фәлсәфәсинин тәдгигатчыларындан Әбу Рәјжанын Шһһабәддин Сүһрәвәрдинин ислама зидд фикирләрини јумшалтмаг тәшәббүсүнү доктор Әбдул-
116

Шиһабәддин Әбүлфүтүһ Јәһја² ибн Һәбәш Сүһрәвәрдинин анадан олдуғу ил вә јер мө'тәбәр мәнбәләрдә гејд едилмәмишдир. Лакин Сүһрәвәрди нисбәсинә көрә философун Зәнчан јахынлығындакы Сүһрәвәрд шәһәриндән чыхдығы көстәрилиз³. О, кичик јашларында елм өј-рәнмәк үчүн Марағәја кетмиш, орада һикмәт (фәлсәфә) вә фиғһин әсаслары үзрә Мәчдәддин Чилидән тәһсил алмышдыр. Шиһабәддин сонра Исфәһанда Заһир Фарисинин шакирди олмуш, онун јанында Ибн Сәһлан Савинин (...—1058) мәнтигә даир «әл-Бәсаир» (البصائر—Бәсирәтләр) трактатыны⁴ мүталиә етмишдир⁵.

Мүтәфәккир Азербайчанын, үмүмийтлөк Жыхын вә Орта Шәргин шәһәрләрини, о чүмләдән Әрдәбил, Мијанә, Дијарбәкр, Харбут, Кон-
жа, Сивас, Маридин, Бағдад, Дәмәшг вә Һәләби кәзмишдир. Бу сәја-
һәтләр лаүбалы һәјат сәркүзәштләрн олмајыб, бөјүк амаллар, үлви
мәгсәдләр наминә едилирди:

«Аллаһ руһуну тәсдиг еләмиш [Шиһабәддин Сүһрәвәрди] чохла өлкәләр кәзип долашмыш, елмләрдә өзүнә һәмфикир тапмага күчлү шөвг кәстәрмишдир... О, Диһарбәкри игәмәт һесаһ едир, бә'зи вахтларда Шамда, бә'зән дә Румда сакин олурду»⁶.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдӣ Коңјада Иззәддин Гылыч Арсланын (1150—1188) рәғбәтнәри газанмыш, онун ушагларына дәрс демишдир. Мүтәфәккир Кичик Асијада һөрмәтлә гаршыланыб, Сәлчуг һөкмдарларынын адына әсәрләр јазмыш олса да, елмдә узун мүддәт өзүнә

гадир Маһмуд һағлы олараг тәһгид едир (Әбдүлҗадир Маһмуд. Әл-Фәлсәфәт әс-суфијјә фил-ислам, Ғаһирә, 1966—1967, сәһ. 442). Еләчә дә «Азәрбајҗан фәлсәфәсинин тарихинә данр очеркләр» китабындакы «Шинабәддин Сүһрәвәрдиннин мистик-суфи доктринасы дини дүнјакөрүшү үчүн хусуси тәһлүкә олмамасына бахмајараг, мүсәлман фанатикләр ону бид' әтчи санмыш вә е'дам етмишләр...» (бах: сәһ. 63) мүддәасы һәгигәтдән кәнардыр.

63) мүддээс хэгийгэдэн конардыр.
² Зэкәријя Гзвини вэ Әбдүррәшид Бакуви мутәфәккирин адына Мәһәммәд
 (бах: Мәһәммәд Мурад ибн Әбдүррәһман. Тәрчүмә-ји Асар әл-билад, вәрәғ
 226. Азәрб. ССР ЕА ӘФ; Абд ар-Рашид ал-Бакуви. Китаб талхис ал-асар.. пере-
 вод З. М. Буниятова, М., 1971, стр. 75), Ибн Әби Усейбиә вэ өз давамчысы Гүт-
 бәддин Маһмуд Ширази **Әһмәр** (бах: Ибн Әби Усейбиә. Үйүн әл-әнба фи табәгат
 әл-әтибба, П ч., Мисир, 1299 һич., сәһ. 163; Гүтбәддин Ширази. Шарһ һикмәт
 К. Брокелманын китабына әләвәдә **Әһмәд** верилмишдир (бах: Собрание восточных
 рукописей АН Уз. ССР, Ташкент, 1957, стр. 467 вэ GAL, SB, I, 781). Ибн Хәлликан-
 нын хатырладыгы киими, Әбулфүтүһ күпјәсини мутәфәккирин өз ады һесаб едәнләр
 дө вардыр. Лакин Јагүт һәмәви, Шәмседин Шәһрэзури, Ибн Хәлликан, Чами вэ
 башгалары, һабелә мүасир тәдигатчылар, о чүмләдөн К. Брокелман (GAL, I, 564)
 Шиһабәддин Сүһрәвердинни адыны **Jahja** көстәртимишләр.

³ Бэ'зи мұәллифләр мұтәфәккирин анадан олдуғу шәһәрин адыны чәкмәдән, онун Азәрбајҹанда доғулдуғуну, јахүд азәрбајҹанлы олдуғуну билдирмишләр (бах: Hülmü Ziya Ülken. İslam İrfesefesi kayıııları ve tesirleri, Ankara, 1967, s. 188; В. А. Гордлевский. Избранные сочинения, т. I, М. 1960, стр. 205—206).

⁴ Тэбиэтшүнас философ Сәһлан Сави фәлсәфә, мәнтиг вә рижәзијјата анд әсәрләрин мүәллифидир. Бах: Зәһирәддин Бејһәги. Тәтимиәт Сәвван әл-һикмә, Лаһур, 1351 һич., сәһ. 127—128.

Лаһур, 1351 һич., сәһ. 127—128.
⁵ Јагүт һәмәви. Иршад. VII ч., Мисир, 1925, сәһ. 269; Ибн Хәлликан.
 Вәфәјат әл-ә'јан. II ч., Мисир, 1275 һич., сәһ. 388; Шәмсәддин Шәһрәзури. Нүз-
 һәт әл-әрвах вә рөвзәт әл-әфрах.

Бу ки-таб 1011-чи (1602—3-чү) илдэ Магсуд Эли Тэбризи тэрэфиндэн эрэх дилиндэн фарсчага тэрчумэ едилмишдыр. Ёзмин тарчумэдэн бир нүхсэ «Тарихи-һукёман-селәф» (Кечмиш философларын тарихи) адлы әлжамасы шэклинде Даш-канд университетинин китапханасында сахланылып. Теһран универсиетинин профес-сору Хусейн Наср «Нүзһат әл-әрвах вә рөвзәт әл-әфрах»дан Шиһабеддин Сүһрэ-вердиғе аид һиссэнин эрэхчә вә фарсча мәтнини мутәфаккирин фарс дилиндеги әсәрләри мәчмүүсинә салмышдыр. Бах: Шиһабеддин Јәһја Сүһрэверди. Мәчмүү-ји асар-е фарси Шејх-е шрағ, Теһран, 1348. Аралағында мүәјјән фәрг олдыгу үчүн бурада һәр ики мәтиден вә «Тарихи-һукёман-селәф»дән истифаде едилип.

* Шәһрезури. Нүзһат (әрэхчә), сәһ. 17; (фарсча), сәһ. 27.

⁶ Шәһрәзур и. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 17; (фарсча), сәһ. 27.

һәмфикир тапа билмәмишдир. О, «әл-Мүтарәһат» ҡитабының сонунда җазыр:

«Будур, артыг, синним отуз җашы һағламышдыр. Өмрүмүн чоһу сәфәрләрдә, сорагда, елмәрә бәләд һәмфикир араҗыб сечмәкдә ке-чир. Шәриф елмәрдән хәбәрлар вә онлара инанан бир кәс тапмамы-шам»⁷.

Алим бә'зи дин хадимләринин тә'ғиб илә җанашы, дөврүн бир группә җиғалыларының да чидди мугавимәтинә раст кәлирди, өз шакир-ди демишкән, «ғанмаз чаһилләр ону инкар едирдиләр»⁸.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди ғаршы чыханлар ичәрисиндә нүфузлу алимләр дә варды. Онлардан бирн, демәк олар ки, бүтүн елм саһәлә-риндә шәһрәт тапан Әбдүлләтиф Бағдади (1162—1231) иди. О деҗир-ди:

«Ешитдим, адамлар философлуг едән Шиһаб[әддин] Сүһрәвәр-динин сәһбәтиндән һәҗәчана кәлир, әввәлки вә сонракы [алимләрдән] жүксәклиҗнә, әсәрләринин гәдим [мүәллифләрин] әсәрләриндән үс-түнлүҗнә инанырлар. Онун мәтләби илә марагланым. Бундан сон-ра [онун] мүвәффеҗиҗәти мәнә мә'лум олду. Әсәрләринин бир һиссә-сини Ибн Јунисдән алдым (О да һәммин [әсәрләрә] е'тигад едирди). «Әт-Тәлвиһат», «әл-Ләмһә» вә «әл-Мәарич» илә таныш олдум. Орада зәманә әһлинин чаһиллиҗини кәстәрән шеҗә тәсадүф етдим. Бу сәфәһин кәламындан ән җахшы олан, разылашмадығым чоһлу тә'лиғәләр мәнн тәәсүфләндирди. О, өз кәламы әсасында ади шеҗәләри «сүбута јетир-миш», өзү кимиләри исә онлары илаһи сирләр зәнн етмишдир»⁹.

Шәмсәддин Шәһрәзури философун әлеҗһдарларына чаваб верә-рәк җазырды: «Онлар [Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин] кәламыны анла-магда чәтинлик чәкдикдә она тә'нә етмишләр. Һәтта үмүмин җанында фәзиләт вә шәһрәти илә мәшһур мүасир философлардан бир группә кәстәрмишдир ки, онун һикмәти тәриғәтчиликдир. Каш билдиҗим, онун мәтин һикмәти вәһми принципләр, хәҗали әсаслар үзәриндәдирсә, бәс кимин һикмәти дүзкүн гаҗдалар, шәриф забитәләр үзәриндәдир? Он-лар [Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин] кәламыны баша дүшмәдикләри үчүн, хатырлатдығымыз кими, онун чәтинлиҗи үзүндән үзүрлүдүрләр»¹⁰.

Шәмсәддин Шәһрәзури һәмчинин әввәлләр Шиһабәддин Сүһрә-вәрдинин фикирләрини, ишрағилик фәлсәфәсини анлаҗа билмәдиҗини вә бу тә'лими сонрадан мәнимсәдиҗини е'тираф етмишдир¹¹.

Шәһрәзури өз мүәллиминин тә'лиминин билаваситә маһиҗәтләрә нүфуз етдиҗини, бунунла әлеҗһдарларын бәдбинлик фәлсәфәсиндән се-чилдиҗини сәлҗәир:

فم فظرت الى اولئك الطاعنين فيه، الرادين عليه مذهبهم بعين الحقيقة والانصاف
فاذن ليس عندهم من الحكمة الا الحتف ولم يظهروا منها الا بالتلف. قنعوا بالقشر
من اللب و التين عن الحب.

(Сонра она тә'нә едәнләрә, онун доктриналарына ғаршы чыханлара һәгигәт вә нисаф көзү илә нәзәр салдым. Аҗдын олду ки, онларын нәзәриндә өлүм олмаҗан шеҗә һикмәт деҗилдир, онлар җалныз тәләф олмағы изаһ етмишләр, өзәкдәки ғабыг-ла, дәнәки көпәклә кифајәтләнишләр)¹².

⁷ Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрдиди. Әл-Мүтарәһат, Истамбул, 1945, сәһ. 505. (бу ығтибас Шиһабәддинин шакирди Шәмсәддин Шәһрәзури, һабелә онун бүтүн тәдғигатчылары тәрәфиндән кәтирилир).

⁸ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 19; (фарсча), сәһ. 30; Тарихи-һүкәман-сәләф, вәр. 239.

⁹ Ибн Әби Усејбиә. Тәбәғат әл-әтибба, II ч., сәһ. 204.

¹⁰ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 14—15; (фарсча), сәһ. 23; Тарихи-һүкәман-сәләф, вәр. 238.

¹¹ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 15; (фарсча), сәһ. 23.

¹² Јенә орада, сәһ. 28—29.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин әгидә тәрәфдарлары кетдикчә чоһал-маға башлаҗыр. О дөврүн мәшһур алимләриндән Фәхрәддин Мари-дини, Рәфиәддин Чила, Сејфәддин Амиди онун ән җахын достлары олур.

Өз мүасирләри вә сонракы алимләр Азәрбајҗан философуну жүк-сәк ғиҗмәтләндирмиш, онун һағгында ән сәмими сөзләрини сәлҗәмиш-ләр. Фәхрәддин Маридини Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин зәкалы вә фәсәһәтли олдуғуну, Фәхрәддин Рази «онун зәһнинин зәка вә фәрасәт-дән алышыб-җандығыны»¹³ е'тираф етмишдир. Әрәб алыми Ибн Әби Усејбиәнин Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди һағгында деҗиҗи ашағыдакы сөз-ләрә сонракы алимләр дә шәрик олмушлар:

«Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди... һикмәт елмләриндә мисилсиз, фәлсә-фи фәнләри әһәтә едән, фиғһин әсасларыны билән, ифрат зәкалы, көзәл фитрәтли вә бәлагәтли иди. О, бириси илә диспут апарсаҗды үстүнлүк газанарды, тәһсил саһиб илә мүбаһисәҗә кирсәҗди гәләбә чаларды»¹⁴.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди бир сыра ориҗинал әсәрләр җазыб иш-рағилик фәлсәфи чәрәҗанының әсасыны гоҗмагла бәрәбәр, зәнкин ја-радычылығында перипатетизм—мәнтиг, метафизика вә физика мәсәлә-ләринә кениш јер вермишдир. Шәһрәзуринин тә'биринчә: «Сүһрәвәр-ди... әсәрләрин јекәнәси, тарихләрин инчиси, ики —зөғи (ишрағи—З. М.) вә бәһси (перипатетик—З. М.) һикмәтин еһтиваедичисидир»¹⁵.

Орта әсрин диҗкә мүәллифләри һәмчинин бу фикир үзәриндә да-јанмышлар: «Шејх Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди... перипатетикләрин вә ишрағиләрин»¹⁶ һикмәтини дәриндән билмишдир. Онун һәр ики саһәҗә данр ғиҗмәтли әсәрләри вардыр»¹⁷.

Илк мәнбәләр Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин суфиләрлә әләғәсинә дә диғгәти јөнәлдир. Шәмсәддин Шәһрәзури сәфәрләр заманы онун суфиләрлә достлашдығыны, онлардан тә'сирләндиҗини гејд етмиш-дир¹⁸. Шәһрәзури мүәллимини суфизмдә Әбу Јәзид Бистами (...—874) вә Һүсејн ибн Мәнсур Һәлләч (858—922) илә һәммәсләк сәјмишдыр¹⁹. Бә'зиләри мүтәфәккирин гәләндәри суфи орденинә мәнсублуғуну сәј-ләјирдиләр²⁰. Бу фактдан сун-истифадә едәрәк бир группә тарихчиләр гәләндәриләрин бүтүн әхлаг вә давраыш хусусиҗәтләрини ортодок-сал ислам тәәсүбкешлиҗи илә ејнилә Шиһабәддин Сүһрәвәрдиди ис-над вермишләр²¹.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин орта әсрләрдә Шәрг өлкәләриндә ке-нинш јаҗылмыш сәһркарлыг, көзбәғлычылыг (елм әс-симја) илә мәш-гул олдуғуну иддиа едәнләр дә вардыр. Бунунла әләғәдар бир нечә һекајәт мөвчуддур. Әлбәттә, мүтәфәккирин көзбәғлычылыг сәнәтинә јиҗәләнмәсини күман етмәк олар. Лакин бу чәһәтә хусуси диғгәт јети-риб, философун елмини сәһркарлыгла мәһдудлашдырмағ онун нүфү-зуну ашағы салмағ мәғсәдини күддүҗү үчүн өз шакирди һәммин факты

¹³ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 19; (фарсча), сәһ. 30, вәр. 240.

¹⁴ Ибн Әби Усејбиә. Тәбәғат әл-әтибба, II ч., сәһ. 163.

¹⁵ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә); сәһ. 13, (фарсча), сәһ. 21; Тарихи-һүкәман-сәләф, вәр. 237.

¹⁶ Орта әср алимләринин, мүасир тәдғигатчыларын әксәриҗәти сәһв оларағ, үмүмиҗәтлә ишрағ (еманасија) нәзәриҗәси илә бир фәлсәфи чәрәҗан олан ишрағи-лиҗи ејниләшдирмишләр. Ишрағ вә ишрағилик һағгында кәләчәкдә бәһс едиләчәк-дир.

¹⁷ Әбдүррәһман Чамин. Нәфәһат әл-үнс, Дашкәнд, 1915, сәһ. 569.

¹⁸ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 16; (фарсча), сәһ. 25.

¹⁹ Јенә орада (әрәбчә), сәһ. 16—17; (фарсча), сәһ. 26.

²⁰ Јенә орада, сәһ. 16.

²¹ Бах: Әбдүлһәјҗ ибн Имад Һәнбәли. Шәзәрәт әз-зәһәб, IV ч., Мисир, 1350, сәһ. 291.

121

Артыг чыхыш жолу жох иди:

فبلغ ذلك الشهاب فطلب من الظاهر أن يحبس في مكان و يمتنع من الأكل و الشرب إلى أن يموت.

(Бу [хэбэр] Шиһаб[эддин] кэлиб чатды. О, Заһирдән бир јердә һәбс едилди, әләһә гәдәр јемәк-ичмәк верилмәмәсини илтимас етди)³⁵.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинниң нечә өлдүрүлмәси барәдә рәвајәтләр чоһдур: «Онун гәтли барәдә чамаатын мүхтәлиф данышыгларыны сһитдим. Бәзиләри онун һәбс олунуб, ач сахланылдыгыны, бәзиләри онун јемәкдән имтина едиб өлдүјүнү, бәзиләри онун боғулдуғуну, бәзиләри дә онун ғылынчла гәтл едилдијини көстәрмишдир. Бир дә дејирләр ки, о, гәл-әдән атылмыш вә јандырылмышдыр»³⁶.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинниң өлүм ајағында ашагыдакы мисра-лары зүмзүмә етдији хәбәр верилир:

أرى قديمي أراق دمي و هان دمي و ها ندمي

(Ахыр ганым, ахыр ганым,
Чыхыр чаным, чыгыр чаным!)³⁷.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинниң һәләбдә фәһилләр вә мүтәкәллим-ләрлә етдији мүбаһисәләрини, апардыгы диспутларын мөвзусу барәдә кениш мәлумат жоһдур. Анчаг мүтәфәккирин гәдим философларын мөвгејиндән чыхыш едиб, мәнтиги мүһакимәләрә, сүбутлара, дәлил-ләрә әсасландыгы мәнбәләрдә тәсдиг едилди:

كان يتهم بانحلال العقيدة و تعطيل و يعتقد مذهب الحكماء المتقدمين

(О, әгидә позғунлуғу вә динсизлик үстүндә иттиһам олунур, гәдим философа-рын мәзһәбинә еттигәд едирди)³⁸.

كان يصرح في البحوث بعقائد الحكماء و نياض عنها، يسفه رأي مخالفيها

(О, мүбаһисәләрдә философларын әгидәләрини мәғбул сајыр, мүдафиә едир, һәмни [әгидәләрин] мүхалифләрини рәјини сәфәһлик адландырыды)³⁹.

Тарихчи Имадәддин Исфәһани Шиһабәддин Сүһрәвәрди илә фә-һилләр арасында кедән бир мүбаһисәни гејд етмиш, онун Мәһәммәди ахырынчы пејғәмбәр һесаб едән Гур'ан еһкамына гаршы чыхдыгыны көстәрмишдир. Ислама зидд олан бу мүддәә мүтәфәккирин әсәрлә-риндә дә өз әксини тапмышдыр:

لا يخلو الأرض عن متوغل في التأله أبداً

(Јер үзү метафизик философдан һеч вахт хали дејилдир)⁴⁰.

Азәрбајчан мүтәфәккири пејғәмбәрләри мүғәддәсликдән ади ин-санлар сәвијјәсинә ендирәрәк, философлар зүмрәсинә салмыш, онлары фәлсәфи мөвгеләринә көрә гијмәтләндирмишдир. Философлары мад-

³⁵ Јағут. Иршад, VII, сәһ. 270; һәмчинин бах: Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәб-чә), сәһ. 19; (фарсча), сәһ. 29, вәр. 239.

³⁶ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 18; (фарсча), сәһ. 28.

³⁷ Ибн Хәлликан. Вәфәјат әл-әјан, II ч., сәһ. 390.

Шәһрин тәрчүмәсиндә чинаслардан истифадә едиләрәк орижиналдакы пое-тик услуб сахланылмышдыр; ахыр сөзү биринчи дәфә «нәһәјәт», икинчи дәфә «тө-күлүр», ганым сөзү әввәлчә «баша дүшүм», сонра «дамарда ганым», чаным сөзү әввәлчә «руһум», сонра «бәдәним» мәнасында ишләдилмишдир.

³⁸ Ибн Хәлликан. Вәфәјат әл-әјан, II ч., сәһ. 300; һәмчинин бах: Јағут. Иршад, VII, сәһ. 269.

³⁹ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 17; (фарсча), сәһ. 27—28.

⁴⁰ «Метафизик философ» (һәрфән «илаһијјата гапылмыш кәс») анлајышына идеалист философлар, пантеист суфиләр вә пејғәмбәрләр дахилдир. Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди. Ёикмәт әл-ишрағ—Мәчмуге-ји севвом, Тһһран, 1952, сәһ. 12.

ди вә фөвгәлтәбии аләми өјрәнмәләринә нәзәрдән тәбәғәләрә бөлән алим ишрагиләри һәр ики сәһәни дәриндән билән философлар адлан-дырыр, онларын башчылығыны, пејғәмбәрлијини ирәли сүрүрдү:

فان اتفق في الوقت متوغل في التأله و البحث، فله رئاسة وهو خليفة الله

(Бир кәсә ејин вахтда илаһијјаты вә бәһси дәриндән билмәк (һәрфән илаһиј-јата вә бәһсә гапылмағ—З. М.) мүјәссәр оларса, онун башчылығы вардыр)⁴¹.

Бурада «бәһс» дедикдә перипатетизм, «илаһијјат» дедикдә сырф идеалист фәлсәфә нәзәрдә тутулур. Беләликлә, Шиһабәддин Сүһрәвәр-ди ишрагиләри јалныз фөвгәлтәбии аләмлә мәшғул олан философлар-дан, о чүмләдән пејғәмбәрләрдән үстүн һесаб едирди.

Мүтәфәккир шаирин өлүмү ағыр итки иди⁴².

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинниң өлдүрүлмә тарихи ајры-ајры мүәл-лифләр тәрәфиндән мүхтәлиф вахтлара иснад верилмишдир. Шәм-сәддин Шәһрәзури мүтәфәккирин 586-чы (1190-чы) илин сонунда, ја-ху 588-чи (1192-чи) илин әввәлиндә⁴³, Имадәддин Исфәһани 588-чи (1192-чи) илдә⁴⁴, Ибн Әби Усејбнә 586-чы (1190-чы) илин ахырларын-да⁴⁵, Бәһәддин Јусиф Ибн Шәддад (1145—1234) 5 рәчәб 587-чи (29 ијун 1191-чи) илдә⁴⁶ өлдүрүлдүјүнү көстәрмишләр. Јағут Һәмәви мүтәфәккирин 579-чу (1183—84-чу) илдә Һәләбә дахил олдуғуну вә 587-чи (29 јанвар 1191-чи—17 јанвар 1192-чи) илдә һәбсдә боғдурулду-ғуну гејдә алмышдыр⁴⁷. Ибн Хәлликан философун өлдүрүлмә тарихи-нин мүхтәлиф вариантлары ичәрисиндә јекун оларағ Сибт ибн әл-Ча-узинин (1186—1257) вердији мәлуматы нәзәрә чатдырмышдыр. Сибт узинин (1186—1257) вердији мәлуматы нәзәрә чатдырмышдыр. Сибт ибн әл-Чаузи өз тарихиндә Ибн Шәддада әсасланса да, нәдәнсә Шиһа-бәддинниң өлдүрүлмә тарихинин 587-чи илин 5 рәчәбинә дејил, 587-чи илин зүлһиччә ајынын ахырынчы чүмә күнүнә⁴⁸ (1192-чи ил јанварын 17-нә) дүшдүјүнү нәғл етмишдир. Сонракы мүәллифләрә кәлдикдә онлар јухарыдакы мәлуматлары анчаг тәкрарламышлар.

Мәнбәләрдән чыхарылан нәтичәјә көрә мүтәфәккирин 587-чи илин икинчи јарысында (1191-чи илин ахырларында) өлдүрүлдүјүнү күман етмәк олар⁴⁹.

Мүтәфәккирин өлүм тарихи мүхтәлиф илләрә иснад верилдији кими, онун јашынын да һичри һесабы илә кәһ 36, кәһ 38, кәһ 40-а ја-хын, кәһ да 50 ил олдуғу еһтимал едилмишдир. Лакин бүтүн мәнбә-

⁴¹ «Метафизик философ» (һәрфән илаһијјата гапылмыш кәс) анлајышына иде-алист философлар, пантеист суфиләр вә пејғәмбәрләр дахилдир. Шиһабәддин Јәһја Сүһрәвәрди. Ёикмәт әл-ишрағ—Мәчмуге-ји севвом. Тһһран, 1952, сәһ. 12.

⁴² «Рәвајәт едилди ки, Заһир бир мүддәтдән сонра тутдуғу ишдән пешман ол-муш, онун гәтлинә фитва верәнләри чәзаландырмышдыр: онлары һәбс етмиш, инчит-миш, вар-дөвләтләрини мүсадирә етмишдир». Јағут. Иршад, VII, сәһ. 270. Һәмчи-нин бах: Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 19; (фарсча), сәһ. 29—30; Тарихи-һүкәмәи-сәләф, вәр. 239.

⁴³ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 19; (фарсча), сәһ. 30. Фарсча мәтидә 588-чи ил тарихи жоһдур.

⁴⁴ Әл-Бустан әл-чами ли-тәварих әз-зәман ли-Имадәддин Исфәһани (Әбу Рәј-јана истиһад едилди).

⁴⁵ Ибн Әби Усејбнә. Тәбәғат әл-әтибба, II, сәһ. 167.

⁴⁶ Бах: Ибн Хәлликан. Вәфәјат әл-әјан, сәһ. 391.

⁴⁷ Јағут. Иршад, VII, сәһ. 270.

⁴⁸ «587-чи илин зүлһиччә [ајынын] гуртараґында чүмә күнү намаздан сон-ра Шиһаб [әддин] Сүһрәвәрдинниң мејити Һәләбдә һәбсдән чыхарылды, достлары онунла видалашдылар.

⁴⁹ Алман шәрғһунасы К. Брокелман Ибн Шәддадын тарихини—587/1191-чи или әсас көтүрмүшдүр (бах: С. Brockelmann. GAL, I, 564; GAL, SB, I, 78).

Виднейший азербайджанский мыслитель XII в. Шихабеддин Сухраварди, вестник свободомыслия на Ближнем и Среднем Востоке, является основоположником философского течения ишракийя. Несмотря на недолгую жизнь, мыслитель прошел весьма интересный жизненный путь и оставил богатое творческое наследие.

В статье на основе достоверных источников средних веков впервые детально исследуется жизнь мыслителя.

Шихабеддин Абульфутух Яхья ибн Хабаш Сухраварди — уроженец г. Сухраварда в Азербайджане, философское образование получил у перипатетика Маджеддина Джили в г. Мараге. Философ, странствующий по Востоку и посетивший ряд его культурных центров, в 579 г. х. (1183—84 гг.) направляется в Алеппо, где ведет диспуты с различными учеными, представляющими теологию и право ислама. Как утверждают первоисточники, Шихабеддин Сухраварди, «уверовавший в учение древних философов», в конце 587 (1191) г. по «обвинению в развале веры и в ереси» был казнен тридцати семи лет отроду.

Автор статьи на основе сведений переданных средневековыми учеными, и изучения трактатов самого мыслителя прослеживает антирелигиозную направленность мировоззрения Сухраварди, послужившего причиной его казни. Азербайджанский философ предпочитал философию ишракийя всем существующим религиям, философов ишракийя — пророкам.

Шихабеддин Сухраварди был казнен не как случайная жертва мусульманских фанатиков, что нередко утверждается в источниках и исследованиях, а как основоположник философии ишракийя, представляющий собой особую опасность для господствующего религиозного мировоззрения той эпохи.

ләрде Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин јалныз кәнч ((الشاب))⁵⁰ адланды-
рылмасы факты көстәрир ки, о, ән чох 38 јаш јашамышдыр.

587-чи һичри иһиндән 38 ил чыхылса, философун тәгрибән 549-чу (1154-чү) илдә доғулдуғу мүәјјәнләшдирилмиш олар.

Мөһкәм ирадәли, дәрин зәкалы, азадфикирли мүтәфәккир шаһрин отуз сәккиз (миладии тарихи илә отуз једди) јашында икән фәһиәли әлүмү бүтүн Јахын вә Орта Шәргдә онун мәғрур адыны «әл-Фәјләсуф әл-мәғтул» («әлдүрүлмүш философ») дејә даһа да әбәдиләшдирди. Шакирди Шәмсәддин Шәһрәзури бәзиләринин ону һәгигәтән пејғәмбәр сәјдығыны хәбәр верир:

«Мәнә кәлиб чатды ки, достларындан бәзиләри «Әбүлфутуһ Аллаһын елһисидир» дејирмишләр»⁵¹.

Әлбәттә, Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин мүсәлман Шәргиндә пејғәмбәр рүтбәсинә гәдәр галдырылмасы бир тәрәфдән философун гәрибә, чәсур шәхсијјәтинә мәфтүнлуғун, диқәр тәрәфдән зәнкин, орижинал фәлсәфи ирси өнүндә һејрәтин ифадәси иди.

Шиһабәддин Сүһрәвәрдинин едамындан сонра тәрәфдарлары бир мүддәт азалмаға башлајыр. Философун фитри истәдадыны вә дәрин елмини хатырламағ әвәзинә даһа чох онун динсизлијиндән сөһбәт ачырлар. XIII әсрдә Ибн Хәлликән һәләб чамаатынын Шиһабәддин Сүһрәвәрдијә мүнасибәтинин белә тәсвир едир: «Шәрәfli елм илә мәшғул олмағ үчүн илләрлә һәләбдә галдым. Онун әһалисинин [Шиһабәддин Сүһрәвәрди] барәсиндә мүхтәлиф [рәјдә] олдуғуну көрдүм, һәр кәс өз һавасына данышырды: бәзиләри ону зиндиғлијә вә динсизлијә мәнсуб едир, бәзиләри онун салиһлијинә инаныр... Адамларын чохунун [фикринчә] о, һеч шәјә етигад етмәјән динсиз иди»⁵².

Әлбәттә, бу рәј ишрағилик фәлсәфи чәрәјанынын банисинин үнванына дејилмиш иттиһамдан әләвә, һәм дә онун әгидәсинин һәгиги ифадәси кими баша дүшүлмәлидир. Өз һәмфикирләри тәрәфиндән философун гәбри үзәриндә јазылмыш мисралар бу бахымдан сәчијјәвидир:

قد كان صاحب هذا القبر جوهره مكتونة قد براها الله من شرف
قلم تكن تعرف الايام قيمته فردّها غيرة منه الى الصدف

(Бу гәбрин саһиб кизли көвһәр иди. Аллаһ ону шәрәфдән јонмушду. Зәманә о [көвһәрин] гиймәтини билмәмишди. Она көрә дә [Аллаһ һәмнин көвһәри] гејрәтлә ғылафа⁵³ салмышдыр)⁵⁴.

Сонралар бу кизли көвһәр ғылафдан чыхарағ өзүнүн күчлү па-
рылтысы илә ишрағилик фәлсәфәси тимсалында дини чәһаләт гаран-
лығына гәрг олмуш мүсәлман Шәргиндә нур сачмышдыр. Азәрбајҗан
философунун чәсарәтлә дедији мүтәрәгги фикирләр XII әсрдән ети-
барән бир сыра алимләрин зәһнини ишығландырмаш, Шәмсәддин
Шәһрәзури, Ибн Кәммунә, Гүтбәддин Ширази, Вәдуд Тәбризи, Сәд-
рәддин Ширази, Дәввани вә башга көркәмли философларын јетишмә-
синдә бөјүк рол ојнамышдыр.

⁵⁰ Әрәб дилиндә кәнч термини отуз јаш әтрафындакы бир дөврү әһатә едир.
Бах: Лүјүс Мә'луф. Әл-Мүнчид фил-лүғә, Бејрут, 1960, сәһ. 370.

⁵¹ Шәһрәзури. Нүзһәт (әрәбчә), сәһ. 18.

⁵² Ибн Хәлликән. Вәфәјат әл-ә'јан, II ч., сәһ. 391.

⁵³ Бурада сәдәф көвһәрин, инчинин вә с. ғылафы (غلاف اللؤلؤ نحوه) мә'насын-
дадыр. Сәдәф (чәми: әсдаф) сөзүнү һәмнин мәзмунда Нәсимин дә ишләтмишдир: «Еј
көвһәрин баһасыны, мигдарыны билән, әсдаф ичиндә көр нә дүрдәнәјәм».

⁵⁴ Ибн Әби Усејбиә. Тәбәғат әл-әтибба, II, сәһ. 169.

Б. О. КУРБАНОВ

К ВОПРОСУ О СИНТЕЗЕ В МУЗЫКАЛЬНОЙ ПРОГРАММНОСТИ И НЕПРОГРАММНАЯ МУЗЫКА

Для ясного представления музыкальной программности, этой особой эстетической области, немаловажное значение приобретает ее сопоставление с непрограммно-инструментальной музыкой. Между этими типами музыкального искусства очень много общего, что нередко мешает отделить одно от другого. Для ясного понимания их эстетической природы важно уяснить себе то общее, что объединяет программную и непрограммную музыку, а также то частное, особенное, благодаря которым эти типы музыкального творчества раскрываются всесторонне.

Исследование эстетической природы жанров музыки показывает, что многочисленные выразительные и изобразительные средства, используемые этими жанрами, откристаллизованные, отпочкованные в длительном историческом развитии музыкального искусства с особой яркостью вошли в художественный арсенал программной музыки. Средства эти сыграли и играют важную роль в конкретизации предпосланной программы, в создании программных сочинений. Однако нельзя не заметить, что параллельно процесс этот происходит и в непрограммной музыке, то есть все выразительные средства, нашедшие применение в программных сочинениях, используются и в непрограммных произведениях. Подобная общность происходит прежде всего из непосредственной связи этих областей музыки со всеми формами и жанрами музыкального искусства, в том числе народно-музыкальным (в особенности инструментальным) творчеством, оперой и т. д.

Музыка в абсолютном своем виде появилась сравнительно позже других видов искусства. Примерно до XVII века она развивалась в тесной связи с литературой, танцем, играя в большинстве случаев вспомогательную роль. Однако с течением времени обогащаясь выразительными средствами, расширяя свои художественные возможности, она постепенно выкристаллизовывалась в специфическую область искусства, способную самостоятельно воспроизвести явления реальной действительности. Лишь после того, как музыка обнаружила нужные себе выразительные средства, она смогла проявить себя как самостоятельный вид искусства. Именно в период отделения ее от литературы и танца (начиная с XVII века) стали появляться инструментальные и симфонические сочинения, доказывая жизненность и способность музыки само-

стоятельно, своими выразительными средствами выражать определенную сторону реальной действительности, чувства, переживания общечеловеческого человека. Вспомним «Прелюдии и фуги» И. С. Баха, сыгравшие исключительно важное значение в формировании инструментальных принципов 4-частной симфонии, еще больше обогатилась она в творчестве В. А. Моцарта, наконец, своего высшего расцвета достигла в гениальных творениях Л. В. Бетховена. Процесс развития инструментальной и симфонической музыки, наблюдаемый в творчестве вышеуказанных композиторов, привел к обогащению выразительных возможностей музыки, расширял ее горизонты, создавая тем самым благоприятную почву для отражения различных сторон и явлений действительности. Таким образом, по мере накопления плоти и крови музыка как вид искусства нуждается уже, естественно, в новой основе, в синтезе, взаимодействии с другими видами искусства.

В эпоху романтизма такое стремление музыки к слиянию с другими видами искусства (будь то литература, живопись, скульптура, танец и т. д.) наблюдается с особой отчетливостью.

Однако на этот раз синтез музыки с другими искусствами осуществляется своеобразно, то есть в отличие, скажем, от синтетических жанров музыки (песня, романс, опера и т. д.), где непосредственно участвуют два вида искусства, дополняющих художественными средствами друг друга, здесь всю тяжесть несет на себе лишь сама музыка. Таким образом, музыка при помощи своих специфических художественных средств становится способной самостоятельно, в музыкальных звуках выразить ту идею, то идейно-эмоциональное содержание, для воплощения которых раньше понадобился бы непосредственный синтез двух искусств — музыки и, например, литературы. Естественно, подобный новый синтез, где взаимодействие происходит в недрах самой музыки, стало возможным лишь после полного формирования самой музыки, в период ее известного совершенства, с приобретением ею всех тех эстетических качеств, которые определили ее как самостоятельный, специфический вид искусства, художественного творчества. В этом смысле мысль, высказанная М. Алпатовым еще на 1-ом совещании архитекторов, живописцев и скульпторов, состоявшемся в декабре 1943 г. в Москве по вопросу о синтезе искусств, представляет определенный интерес. «Представление, что египетское искусство является наиболее совершенным образцом синтеза, ошибочно. В Египте синтеза в сущности не было, потому что не было противоречия, не было еще обособления каждого из видов искусства. В чем это сказывается? Прежде всего египетская архитектура искусства. В чем это сказывается? Прежде всего египетская архитектура изобразительна, египетский храм отражает реальный мир, колонны — это изображение пальм или других растительных форм, потолок египетского храма — это небо, покрытое золотыми звездами и т. д. Скульптура Египта также изобразительна, только в другом смысле, чем понимаем изобразительность мы. Египетская скульптура возникла из культа. Статуя должна дублировать мумию умершего. Она является почти ее повторением. В Египте еще не определились те противоречия между различными видами искусства, которые могут быть согласованы в синтезе»¹.

Процесс этот, как мы видим, напоминает процесс слияния музыки и программ (литературы, живописи, танца и т. д.), где участвующие в этом синтезе виды искусства как вполне обособившиеся способны противоречить друг другу, согласовываясь в конечном итоге в синтезе. В

¹ Вопросы синтеза искусства. ОГИЗ — ИЗОГИЗ, М., 1936, стр. 30.

этом смысле синтез литературы и музыки в сравнении с вокально-синтетическими жанрами, оперной и т. д. является более сложным, и стремление музыки сблизиться с другими искусствами, в особенности с литературой, определяется здесь не слабостью ее, как представляют некоторые реакционные эстетики, а напротив, ее могуществом. Музыка стремится выразить здесь содержание предпосланной программы не только обобщенно (что присуще куплетной песне), не только сюжетно, иллюстративно, но отражая мельчайшие его детали, особенности (наиболее характерно это для романса). Подобная сложность и противоречивость различного отношения музыки к предпосланной программе, а также различная ее трактовка стали, на наш взгляд, основной причиной возникновения различных типов программности, таких как обобщенно-сюжетная, обобщенно-несюжетная, жанровая программная музыка и т. д.

Сопоставляя синтез в архитектуре и музыке, естественно, мы не стремимся отождествлять эти явления. Говоря об архитектуре, которая благодаря синтезу с монументальной живописью и скульптурой выступает как равноправный вид искусства, все же нельзя сбросить со счета чисто утилитарную сторону, без которой она просто не мыслима. Вместе с тем, в музыке невозможно говорить о таком утилитаризме. Эта важная особенность не может не сказаться на синтезе, осуществляемом в архитектуре и музыке. Прежде всего, архитектура как пространственный вид искусства стремится к пространственным искусствам, то есть к скульптуре и живописи, декоративно-прикладным и садово-парковым искусствам, тогда как музыка как искусство временное — к временным (литература) или пространственно-временным (танец). В архитектуре синтез служит для более выпуклого выражения общественного значения здания. Зодчий — художник, придавая важное значение эстетической стороне, стремится освободить архитектурное сооружение от простого утилитаризма, украшая его произведениями монументальной живописи, скульптуры и т. д., способствующими, как известно, наиболее сильному эмоциональному воздействию на человека. Вместе с тем, синтез в архитектуре приводит к созданию только обобщенных образов. В этом смысле по своей тематике, по кругу образов архитектура во многом уступает музыке, которая благодаря синтезу с другими искусствами и в особенности с литературой, обладает неисчерпаемыми возможностями в отражении реальной действительности, в выражении многообразия чувств (в конкретизации чувств), его отдельных нюансов и изгибов, в то же время подчиняя им все участвующие в этом синтезе искусства.

Говоря о процессе синтеза, наблюдающегося в архитектуре и музыке, мы постарались показать некоторые различия, число которых при желании можно было бы увеличить. Однако невозможно не заметить общих, близких сторон в этом сложном процессе, о чем в общих чертах говорили выше. И не вызывает удивления тот факт, что общность, близость становится возможной, несмотря на разнохарактерный синтез, обусловленный слиянием различных искусств, т. е. пространственных и временных, ибо это лишний раз подтверждает верность положений нашей эстетической науки об общих закономерностях развития искусства, о том, что нет непроходимой грани между искусствами, все виды и жанры искусства в той или иной степени взаимодействуют, взаимообогащаются и т. д.

Интересной на наш взгляд является и аналогия между иллюстрацией и программной музыкой. В процессе иллюстрирования содержания определенного литературного произведения перед художником, как и композитором, стремившемся создать на определенное литературное про-

изведение программную музыку, встает ряд сложных и неотложных задач. Поэтому весь художественный арсенал, весь талант и умение художников должны быть предельно напряжены. Иллюстрация так же как и программность предъявляет особые требования, с которыми может справиться не каждый художник, ибо успешное решение вышеуказанных художественных задач зависит во многом не только от особенностей их дарования и таланта, а также от степени их мастерства, способности вникнуть в глубину идейного содержания самого произведения.

Литература в данном случае по отношению к иллюстрации и музыке является первоисточником. Однако не следует при этом умалять значения иллюстрации и программной музыки, так как в процессе претворения в них литературного образа создаются, можно сказать, равноценные художественные произведения. Естественно, предъявлять к ним в данном случае требования художественности можно лишь учитывая специфику того искусства, в которых они созданы. Ведь при претворении литературного образа каждый из видов искусства, в данном случае живопись и музыка, не только пользуются своими выразительными средствами, своим языком, но и встречают на своем пути не одинаковые, разнохарактерные трудности, обусловленные скорее всего содержанием, спецификой самих претворяющих искусств. Так, например, живопись способна воспроизвести конкретно видимые предметы и явления действительности, красочность мира и т. д. Естественно поэтому, в иллюстрации особенно наглядно удается выразить внешний облик героев, их наряд и снаряжение, что в конечном счете способствует конкретизации в сознании читателя тех или иных образов, той или иной исторической эпохи и т. д. Все это не может не играть важной роли в понимании самого художественного произведения. Не случайно, друг Г. Державина А. Оленин еще в XVIII веке призывал художника, сколько возможно пропускать такие картины (имеются в виду подробные описания у писателя. — Б. К.): «...стараться домолвить то, что словами стихотворец не мог или не хотел сказать»². Аналогичную мысль высказывали и выдающиеся музыковеды, в том числе Серов и П. И. Чайковский, которые в вопросе взаимосвязи литературного первоисточника и музыки считали, что «музыка (в особенности вокальная) должна досказать то, чего не хотел или не мог сказать стихотворец».

Подобное отношение к литературному образу со стороны видных деятелей культуры лишний раз свидетельствует, что в процессе претворения литературного образа в других искусствах (в данном случае в музыке и живописи) создаются самостоятельные, художественно полноценные произведения искусства, отличающиеся содержанием, новым кругом образов. Разве не самостоятельны в своем художественном достоинстве иллюстрации Азима Азимзаде к стихотворениям М. А. Сабира или О. Верейского к роману «Тихий Дон» Шолохова?! Можно ли отказать в художественной самостоятельности «Ромео и Джульетте» П. И. Чайковского, симфонической поэме «Тамара» Балакирева, «Лейли и Меджнун» К. Караева и т. д.? Вместе с тем, полноценные произведения являются результатом глубокого анализа и всестороннего отношения со стороны художников к литературным образам. Так, например, создавая свои иллюстрации, художник всегда должен иметь в виду, что они являются частью единого целого — художественного организма всего произведения. «Первая творческая проблема претворения, — по справедливому мнению В. С. Вартанова, специально занимающегося вопросами претворения образов литературы в живописи (иллюстраций), — выбор

² См.: А. С. Вартанов. К вопросу о претворении образов литературы в других видах искусства. Автореферат, М., 1958, стр. 5.

живописи и скульптуры («Картинки с выставки» Мусоргского, «*Sprosalizio*» Листа, написанное по одноименной картине Рафаэля, и его же «*Il Penseroso*» по скульптуре Микельанджело)⁹.

По нашему мнению, иллюстрация музыкальных произведений, которая на первый взгляд кажется несколько наивной и бесперспективной, имеет все же объективное основание. Ведь музыка своими обобщенными, образами создает в сознании слушателей и зрительные картины мира, ассоциации с предметами и явлениями реальной действительности, конкретное воплощение которых возможно в живописи, в иллюстрации. Не случаен поэтому интерес отдельных художников к музыкальным произведениям, в основном к программным. Небезынтересно лишний раз напомнить, что замысел картины «Иван Грозный и сын его Иван» возник у Репина под впечатлением симфонической трилогии «Антар» Римского-Корсакова. По утверждению самого художника, он стремился передать на полотне те чувства, переживания, которые так гениально воплотил Римский-Корсаков во 2-й части симфонической трилогии, названной им «Радость мщения».

Аналогия между программной музыкой и иллюстрацией помогает лучшему пониманию тех общих закономерностей, без которых невозможно восприятие специфики как программной музыки, так и иллюстрации. Вместе с тем, каждая из названных областей искусства, связанная в той или иной степени с другим видом искусства, отличается рядом особенностей, художественно-эстетических задач, обусловленных в конечном итоге содержанием музыки и живописи, и не выходит за пределы этих искусств. Так, в программной музыке, музыка независимо от того, какое литературное содержание она выражает, всегда выступает в рамке самой музыки. То есть, всегда основным является не изобразительность, как в изобразительных искусствах, а выразительность. Мелодия как законченная музыкальная мысль выступает здесь первостепенно важным элементом, подчиняющим себе все остальные выразительные и изобразительные средства, создающим в то же время условия для раскрытия музыкального образа, идейно-эмоционального содержания произведения. Голое подражание звукам природы лишь уводит музыку в сторону, к натурализму.

В реалистической музыке хоть и используются изобразительность, звукоизображение, однако они всегда находятся в подчинении выразительности, не являются самоцелью и выступают как одно из художественных средств для воплощения музыкального образа.

Интересно напомнить, что в свое время гениальный французский композитор Берлиоз уделял внимание вопросу изобразительности в музыке, сопоставляя при этом музыку с живописью. В этом сопоставлении композитору удается выявить сильные стороны музыки. «На самом деле, — писал композитор, — искусство живописи не может и не должно иметь цели, кроме более или менее точного воспроизведения природы или подражания природе, тогда как музыка (в подавляющем большинстве случаев) есть искусство, имеющее свою специфику; оно довольствуется своими собственными средствами и может очаровать, не прибегая ни к каким видам подражания. Живопись никогда не была бы в состоянии воспользоваться тем, что является достоянием музыки; музыка же, наоборот, в состоянии это сделать: при помощи, средств, присущих только ей одной, она, несомненно, способна воздействовать на воображение таким образом, что может вызвать ощущения совершенно аналогич-

⁹ См.: А. С. Вартанов. К вопросу о претворении образов литературы в других видах искусства, стр. 3.

ные тем, какие вызывает искусство живописи»¹⁰. Далее Г. Берлиоз показывает различные условия подражания, приемлемые в музыке, рассматривая их как художественное средство для раскрытия музыкального образа. Напомнив лишь первое условие, о котором писал композитор: «Первое условие для применения прямого или физического подражания наравне с другими приемами воздействия музыкального искусства с тем, чтобы последнее не теряло ничего из свойственного ему благородства и могущества, — это, чтобы такое подражание было только средством, а не целью; чтобы оно не рассматривалось (за редким исключением) как сущность музыкального замысла, потому что оно является более чем его логическим и естественным следствием»¹¹.

Таким образом, по Берлиозу, подражание, изобразительность художественно оправдываются тогда, когда они обуславливаются самим содержанием произведения. Несмотря на то, что в «Грозе» из Пасторальной симфонии Бетховена изображаются различные звуки, возникающие во время грозы, уделяется исключительное внимание звукоизображению, Берлиоз все же считает ее вполне оправданной, так как вся эта часть по его мнению обуславливается «самим сюжетом всего произведения в целом». Именно поэтому он считал, что «если представить себе, что «Гроза» будет перенесена из Пасторальной симфонии в какую-нибудь иную, то она, несомненно, утратит добрую половину воздействия из-за немотивированности появления. Таким образом, данное звукоподражание это лишь прием контраста, но место для этого приема контраста выбрано со всей безошибочностью гения»¹². Подобные сравнения музыки с живописью еще более раскрывают изобразительные возможности музыки, которые в программной музыке играют исключительно важную роль и являются одной из важных особенностей, отличающих программную музыку от непрограммной.

«Единые в своей сущности» (П. И. Чайковский) программная и непрограммная музыка как по внешним, так и по внутренним признакам отличаются друг от друга. Первая из них, как мы уже увидели из многочисленных примеров, так или иначе взаимодействует с другими видами искусства, то есть содержание музыкального произведения выражается здесь не только самой музыкой, а также и другими средствами: поэтическими, драматическими, художественно-выразительными или просто пояснительным словесным текстом, эпиграфом и т. д. Непрограммная музыка же напротив, свободна от такой связи с другими средствами, музыкальный образ раскрывается здесь только средствами самой музыки, без какой-либо связи с текстом, или с содержанием других видов искусства. Естественно, подобное отличие внешнее, и его нетрудно заметить, сопоставляя указанные области музыкального искусства.

Сложнее представляется рассмотрение данных областей композиторского творчества по их содержанию, по кругу тем и образов. В этом смысле непрограммная музыка представляется самостоятельной, хотя по своему идейному содержанию программная и непрограммная музыка не отличается друг от друга, ибо, как и другие виды и жанры, призваны отображать реальную действительность. В чем же конкретное отличие программной и непрограммной музыки? На этот вопрос находим ответ у П. И. Чайковского, высказывания которого о программной музыке иг-

¹⁰ Г. Берлиоз. Избранные статьи. М., Музгиз. 1956, стр. 90.

¹¹ Там же.

¹² Там же, стр. 91—92.

рают исключительно важную роль. Касаясь вопроса о программной и непрограммной музыке, П. И. Чайковский писал: «Я нахожу, что вдохновение композитора-симфониста может быть двойное: субъективное и объективное. В первом случае он выражает в своей музыке свои ощущения радости, страдания, словом, подобно лирическому поэту, изливает, так сказать, свою собственную душу. В этом случае программа не только не нужна, но она невозможна. Но другое дело, когда музыкант, читая поэтическое произведение или пораженный картиной природы, хочет выразить в музыкальной форме тот сюжет, который зажег в нем вдохновение. Тут программа необходима»¹³.

Для подтверждения своей мысли композитор сравнивает далее вышеуказанные области музыки с литературой, находя общее между программной музыкой и эпическим, симфонией (непрограммной музыкой) и лирическим жанрами. Таким образом, П. И. Чайковский, выявляя особую суть как программной, так и непрограммной музыки, приходит к выводу, что оба рода музыки имеют совершенно одинаковые права на жизнь. Так, равняя программную музыку по своим художественным достоинствам с симфонией, а также другими жанрами музыки, он пишет о ней: «... но программная музыка, тем не менее, может и должна быть, подобно тому, как нельзя требовать, чтоб литература обошлась без эпического элемента и ограничилась бы одной лирикой»¹⁴. Приведенные высказывания П. И. Чайковского как нельзя лучше объясняют природу как программной, так и непрограммной музыки. Поэтому не случайно, почти во всех работах советских эстетиков, музыковедов, связанных с музыкальной программностью, мысли эти выступают как исходное положение.

Из всего вышесказанного вытекает вывод, что программная музыка — особая область музыкального искусства, где музыка взаимодействует с содержанием других искусств, воспроизводит видимые и слышимые картины природы, исторические события жизни того или иного народа и т. д., где содержание программного произведения, круг его тем и образов выходит далеко за пределы выражения в музыке субъективных чувств и переживаний самого композитора. Кроме того, в программной музыке — в музыке инструментально-симфонической, синтез осуществляется выразительными средствами самой музыки, поэтому в отличие от вокально-синтетических жанров здесь правильнее говорить не о непосредственном, а о посредственном синтезе (исключительно редко в процессе исполнения музыкального произведения параллельно может быть использован и литературный текст).

Важная роль в этом синтезе, в конкретизации музыкального образа принадлежит музыкальному языку, важнейшим его компонентам, таким как мелодия, гармония, ритм, оркестровка, фактура и т. д. Без рассмотрения специфики и художественных изложений данных компонентов невозможно проследить особенности претворения образов литературы и других искусств в музыке.

Б. О. Гурбанов

Програмсыз мусиги вэ програмлы мусигидэ синтез мәсәләсинә даир ХУЛАСӘ

Мәгаләдә профессионал мусиги сәнәтинин спесифик саһәләри олан програмлы вэ програмсыз мусигинин бәдин имканлары, сәрһәдләри естетик аспектдә тәдгиг едилир. Бу мәгсәдлә мүхтәлиф инчәсәнәтин ди-

кәр нөвләринин, хусусилә әдәбијјатын, бојакарлығын вә ме'марлығын наилијјәтләринә мүрачигәт етмәли олур. Програмлы вэ програмсыз мусиги арасындакы үмумиликдән, аналокијалардан данышан мүәллиф ејни заманда онларын һәр биринә хас спесифик хусусијјәтләри дә ачмаға чалышыр.

Мәгаләдә програмлы мусиги илә ме'марлыгдакы синтезин мүгајисәси верилир, програмлы мусиги илә иллүстрасија арасында бир сыра охшар чәһәтләр тапылыр. Ајры-ајры естетикләрлә, мусигичиләрлә мүбаһисәјә киришән мүәллиф мәсәләнин һәллиндә өз әсәрләрилә, гијмәтли фикирләрилә програмлы мусиги анлајышыны зәнкинләшдирмиш көркәмли рус бәстәкары П. И. Чајковскинин мөвгејиндән чыхыш едилр.

¹³ П. И. Чайковский. О программной музыке, стр. 36.

¹⁴ Там же, стр. 37.

А. К. РЗАЕВ

М. КАЗЕМ-БЕК — ОСНОВОПОЛОЖНИК ИЗУЧЕНИЯ МУСУЛЬМАНСКОГО ПРАВА В РОССИИ

Мусульманское право, сложившееся как феодальное право в VII—XII веках, вплоть до середины XIX века не привлекало должного внимания ученых-правоведов. Если не разрозненные статьи, посвященные отдельным аспектам этой проблемы, то можно сказать, что изучение мусульманского права в России началось в 30-х годах прошлого века. Высказанное рядом ученых мнение, что изучение мусульманского права в то же самое время получило довольно широкое распространение в Западной Европе, является не беспристрастным.

Показательно в этом отношении свидетельство журнала «Современник», который еще в 1851 году указывал, что «в Европе распространились только отрывочные и притом неверные понятия о мусульманском законодательстве. Европейские ученые, за неимением других источников, судят о нем большею частью по одному только Корану. В самом деле Коран служит общим основанием для всех мусульман не только в религиозных верованиях, но и в общественных отношениях их. Несмотря на это, в юридическом отношении он очень неполон. В нем нет почти никаких постановлений о преступлениях и наказаниях... Оттого в европейской литературе очень мало сочинений о мусульманском праве, да и те не вполне удовлетворительны... и притом в них есть один чрезвычайно важный недостаток: мусульманское право подведено под начало европейских законодательств»¹.

Профессор Петербургского университета М. Казем-Бек, подчеркивая недостаточную разработанность и малоисследованность этой области востоковедения и правовой науки XIX века, несмотря даже на появления ряда солидных и фундаментальных трудов по некоторым проблемам мусульманского права, в частности отмечал: «Мусульманская юриспруденция еще так мало разработана в Европе. Вопросы поземельного права, начала мусульманского законодательства — эти материалы недостаточны для полного объема предмета; большая часть их заключает в себе одностороннее изложение дела...»²

¹ «Современник», СПб., 1851, № 6, стр. 79.

² М. Казем-Бек. Отзыв о диссертации магистранта В. Ф. Гиргаса «Права христиан на Востоке по мусульманским законам». Государственный исторический архив Ленинградской области, ф. 14, оп. 3, ед. хр. 15503, связка 1078, л. 105—107 об.

Глубоко и систематически изучением мусульманского права М. Казем-Бек начал заниматься с 1840 года, будучи профессором Казанского университета. Его неоднократные обращения к руководству Казанского учебного округа увенчиваются успехом и ему разрешают выехать в Петербург для сбора материалов по мусульманскому праву. М. Казем-Бека в первую очередь интересует свод мусульманских узаконений, без которых трудно помышлять о разработке проблем мусульманского права. По поводу своей поездки в Петербург М. Казем-Бек делился своими планами с академиком Б. Дорном и в частности писал: «Мне разрешено приехать в Петербург для того, чтобы ознакомиться с литературой о магометанской религии, обо всех источниках, какие могут быть обнаружены. В основном меня интересует литература о магометанском законодательстве. Я полагаю, что Вам, конечно, известно о существовании в Петербурге такой литературы. Однако мне очень кажется странным, что я до сих пор еще не встречал свод мусульманских узаконений и будет весьма интересно, если мне удастся убедиться в его существовании...»³. Приступая к длительным поискам, являясь по существу первооткрывателем в этой области, М. Казем-Бек понимал сложность поставленной цели. «... Свод мусульманских узаконений — дело нелегкое и должно было бы занять целые годы работы какого-нибудь специального комитета, — писал он в марте 1846 года в Петербург академику Б. Дорну, — поэтому совершенно естественно, такой вид работы не мог остаться незамеченным, пройти без следа, и надо искать источники, из которых мы могли бы что-нибудь узнать об этом своде. Найти этот труд задача не из легких... в практике еще такой вопрос не стоял и никогда не лежал на чьей-либо обязанности...»⁴.

Научная общественность России, среди которой М. Казем-Бек пользовался заслуженным авторитетом, приветствовала новое начинание ученого. Много лет спустя, отмечая успехи, достигнутые М. Казем-Бек в области изучения мусульманского права, профессор М. Березин особо подчеркивал, что «Александр Касимович, выступил, наконец, на то поле, которое составляло настоящую его силу и на котором он не имел себе равного. Я говорю о мусульманском законодательстве. Превосходное знание арабского языка, продолжительное изучение шариата в мусульманской школе и постоянное общение с мусульманскими духовными давали казанскому ориенталисту различные средства к самостоятельным работам на этом трудном пути»⁵.

Первую свою работу по мусульманскому праву М. Казем-Бек опубликовал в 1842 году в Париже в «Азиатском журнале»⁶. Вскоре, в 1843 году эта статья была издана в Лондоне.

Довольно любопытные обстоятельства, приведшие к появлению этой работы М. Казем-Бека именно в иностранной печати, а не русской, можно узнать из письма М. Казем-Бека к академику Дорну, датированному 9 ноября 1844 г. М. Казем-Бек писал: «Мои работы о Магомете для Вас о Коране опубликованы в Париже. Я подготовил эти работы для Вас почти два года тому назад для журнала Министерства народного просвещения. Но надо было получить апробацию министра, но так случилось, что я, испугавшись того, что некоторые выражения в отношении преимуществ магометанских законов не будут согласовываться с духом христианства, послал эти работы в иностранные журналы»⁷.

³ Архив АН СССР, ф. 778, оп. 2, № 130, л. 49.

⁴ Там же.

⁵ И. Березин. Александр Касимович Казем-Бек, Протоколы заседаний Совета Петербургского университета, СПб., 1872, № 4, стр. 119.

⁶ Архив АН СССР, ф. 778, оп. 2, № 104, л. 34, 35.

⁷ Там же.

В 1845 году М. Казем-Бек перевел с арабского и издал в Казани фундаментальное исследование по мусульманскому праву под названием «Мюхтесерюль-вигкает или «Сокращенный вигкает» курс мусульманского законоведения по школе Ханифидов».

Подготавливая этот капитальный труд к печати, М. Казем-Бек провел огромную научную работу, особенно в области сравнительного анализа богатейшего правового материала, изложенного в девятнадцати работах, изданных в свое время в Турции, Иране и Индии. В обширном предисловии на русском языке он подробно изложил свое понимание и отношение к мусульманскому праву.

Отчетливое представление обо всех затруднениях, связанных с изданием такого исследования, как «Мюхтесерюль-вигкает», настороженное отношение реакционного ортодоксального мусульманского духовенства, считавшего эту область своей неотъемлемой прерогативой, вынудили М. Казем-Бека указать: «Оценка моей услуги (в отношении издания «Мюхтесерюль-вигкает». — А. Р.) принадлежит тем из моих читателей, которые захотят возникнуть в трудность дела. Только скажу здесь, что невозможность найти ни одной рукописи этого сочинения, доселе еще не изданного, на которую бы между тысячами можно было указать как на *вернейшую*. Чрезвычайная щекотливость предприятия, в котором малейшее нерадение и неосторожность навлекли бы на меня проклятие улемов и факихов, и даже самая трудность правильного чтения — заставили меня употребить все силы, чтобы мое издание было *вернейшее*, очищенное от значительных прибавлений и пропусков, без которых, как откровенно признавались мне здешние улемы, они не видели ни одной такой рукописи»⁸.

По признанию самого М. Казем-Бека, изданию этого классического труда по мусульманскому законоведению предшествовала большая и кропотливая работа. Ученому пришлось вновь основательно погрузиться в дебри мусульманского права, собрать все возможные варианты указанного сочинения и искать среди них подлинники.

Отмечая трудности работы над этим первым капитальным исследованием мусульманского законоведения, М. Казем-Бек далее писал: «Мюхтесерюль-вигкает, как классическое сочинение, не входил в состав подлинников, донные изданных в Казани. Ни один строгий надзор за печатанием, ни одно знание языка и одна проверка подлинников, — тут нужно было внимательное чтение комментаторов на Мюхтесер, отчетливое исследование обширного Хидаййэта и сокращенного из него — Вигкайэта, как основ Мюхтесера, одним словом, тут нужно было совершенное изучение Законоведения. Не в похвалу себе, но чтобы и со своей стороны признать достоинства столь важного сочинения, говорю я так. Ученые азиатцы и те из европейских ориенталистов, которые уделили когда-нибудь хотя несколько времени на рассмотрение серьезного какого-нибудь восточного автора, подтвердят и оправдают слова мои»⁹.

Появление «Мехтесерюль-вигкает» произвело огромное впечатление на ученых России и Западной Европы. Этот солидный, фундаментальный труд первого русского ученого по мусульманскому законоведению был в 1850 году перепечатан в «Journal Asiatique»¹⁰. С выходом в свет «Мюхтесерюль-вигкает» имя М. Казем-Бека как основоположники изучения мусульманского права все более приобретает по-

пулярность среди ориенталистов всего мира. Прав был И. Березин, когда писал, что «между трудами Казем-Бека, весьма многочисленными, первых мест по тщательной обработке текста и тем громадным трудностям и исправлению ошибок в манускриптах. Только при глубоких и обширных сведениях в исламе возможно было исполнить такой важный труд»¹¹.

Дальнейшее изучение мусульманского права ознаменовалось появлением в 1851 году новой работы М. Казем-Бека под названием «Разбор сочинения г-на Торнау «Изложение начал мусульманского законоведения»¹². Подвергнув работы Торнау глубокому и развернутому анализу и отметив определенные положительные сдвиги в области изучения мусульманского права в России, М. Казем-Бек одновременно обратил внимание Торнау на ряд упущений и ошибок, совершенных последним при освещении гражданского, уголовного права и судебной системы мусульман. В этой работе М. Казем-Бек вновь подтвердил ранее занятую им позицию по отношению к вопросам изучения мусульманского права, подчеркнув при этом неразрывную связь права с догматами исламской религии.

Новое исследование М. Казем-Бека встретило самое благожелательное отношение со стороны русской печати. Так, например, журнал «Современник» весьма положительно отзывался об этом труде М. Казем-Бека¹³. Вслед за «Современником» «Санкт-Петербургские ведомости» писали, что «у нас в России труд Н. Е. Торнау также принят был учеными с большими похвалами. Профессор А. К. Казем-Бек, пользующийся по справедливости, европейской известностью по своей части, придал своим авторитетом большое значение книге г. Торнау»¹⁴.

Следует отметить стремление М. Казем-Бека привлечь к изучению мусульманского права самые широкие круги ученых как России, так и Западной Европы. Не желая оставаться монополистом в этой области и высказывая сожаление об известной трудности и сложности изучения мусульманского права, что мешает в работе ученым России и Запада, М. Казем-Бек предлагает привлечь к этой сложной и трудоемкой работе также ученых из стран Востока. «...чрезмерная его обширность (мусульманского законоведения. — А. Р.), — писал М. Казем-Бек, — много сложность его составов и недоступность его терминологии, при малой занимательности этой науки для европейцев не могли привлечь к ней до сих пор общее соревнование русских и иностранных ориенталистов. Притом, неизвестно, что отчетливое изучение ее требует многолетних усидчивых трудов не только европейских ученых, но даже и самих восточных улемов»¹⁵.

Значительным шагом вперед в деле изучения мусульманского права в России явилась совместная Записка М. Казем-Бека и Торнау «Об устройстве судебного быта мусульман Закавказья»¹⁶.

¹¹ И. Березин. А. К. Казем-Бек, Протоколы заседаний Совета Петербургского университета, стр. 111.

¹² М. Казем-Бек. Разбор сочинения г-на Торнау «Изложение начал мусульманского законоведения». Двадцатое присуждение учрежденных П. М. Демидовым наград. СПб., 1851.

¹³ «Современник», 1851, № 6, стр. 73.

¹⁴ «Санкт-Петербургские ведомости», 1853, 3 июня, № 21.

¹⁵ М. Казем-Бек. Разбор сочинения г-на Торнау «Изложение начал мусульманского законоведения», стр. 223.

¹⁶ «Об устройстве судебного быта мусульман Закавказья». Записка бароча Торнау и Мирзы Казем-Бека, 1860. Центральный исторический архив Грузинской ССР, ф. 9, ед. хр. 910 (далее — «Об устройстве судебного быта мусульман Закавказья». Записка...).

⁸ «Мюхтесерюль-вигкает» или сокращенный вигкает». Курс мусульманского законоведения по школе Ханифидов, Казань, 1845, стр. II.

⁹ Там же, стр. XXXI.

¹⁰ Journal Asiatique. Notice sur la marche et les progres de la jurisprudence parmi les sectes orthodoxes musulmanes, Paris, 1850.

Основное научное достоинство данной «Записки» состоит в том, что авторы впервые в научной литературе убедительно и веско аргументировали различие между законом и адатом по мусульманскому праву.

Проект М. Казем-Бека и Торнау по устройству мусульманских судов не получил одобрения со стороны царских властей. Однако, как свидетельствуют современники, проект этот был оценен весьма высоко знатоками мусульманского законоведения. «Хотя предложенный проект не был осуществлен, — писалось в исторических записках, — но мнение таких знатоков мусульманского правоведения получает в настоящее время особенно важное значение»¹⁷.

Другая характерная черта «Записки» заключается в том, что авторы впервые переходят границы теории мусульманского права и вторгаются в практические вопросы изучения и применения мусульманского законоведения в России. «Правительство обязано знать те законоположения, — писали ее авторы, — по коим управляются в духовном отношении несколько миллионов его подданных. Желание знать эти законы не есть вмешательство в дела духовные, и если правительство до сих пор не считало такое знание нужным, то думаем, что в этом была политическая с его стороны ошибка»¹⁸.

Далее авторы переходят к прямым обвинениям по адресу правительства. «Правительство, — писали они, — еще не уяснило себе принципа относительно устройства судебного быта мусульман и допускает между ними судебную расправу...»¹⁹.

Ясно, такая «Записка» не могла получить одобрения правительства. Однако обвинительный тон «Записки» сразу же был подхвачен современниками ее авторов. «Великий князь не мог согласиться с подобными взглядами, — писали исторические записки, — он утверждал, что такое изъятие для магометан невозможно основывать на уважении к религиозным убеждениям мусульман... Поэтому великий князь полагал, что при оценке возбужденных предположений следует принять во внимание практическую их пользу, но не соображения политические или религиозные»²⁰.

В дальнейшем с переходом в Петербургский университет М. Казем-Бек усиливает свою работу по разработке вопросов мусульманского права. При этом ученый основную свою цель видит в издании на русском языке подлинников юридических трудов ученых Востока.

В 1862 году М. Казем-Бек перевел с арабского на русский язык и издал «Шерауль-Ислам, или Законы мусульман шиитского вероисповедания (о торговле и залоге)», снабдив труд подробными комментариями. В предисловии издания М. Казем-Бек писал, что «...ни одного еще арабского подлинника какого бы то ни было важного юридического сочинения не издано до сих пор..., т. е. с переводом, пояснениями и примечаниями»²¹.

При подготовке этого капитального труда к печати М. Казем-Бек проделал большую и кропотливую работу. В «Шерауль-исламе», помимо подробных комментариев к мусульманским законам о торговле и залоге, подробные примечания приведены не только там, где непонятна мысль автора «Законов», но и там, где они могли бы принести возможную пользу как юристам, так и ориенталистам.

¹⁷ Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, сост. С. Эсадзе, Тифлис, 1907, стр. 120.

¹⁸ «Об устройстве судебного быта мусульман Закавказья». Записка.

¹⁹ Там же.

²⁰ Историческая записка об управлении Кавказом, т. II, стр. 127.

²¹ Шерауль-Ислам или Законы мусульман шиитского вероисповедания (О торговле и залоге), Вып. I, Спб., 1862, стр. V.

Для более четкого уяснения ряда положений мусульманских законов М. Казем-Бек широко использует труды ученых стран Востока, а также пользуется различными мусульманскими преданиями.

Прекрасный знаток мусульманского права М. Казем-Бек с поразительной ясностью и логичной последовательностью излагает на русском языке вопросы об обязательствах по договорам, о продаже и купле, о порядке заключения торгового, о порядке прекращения договора, законности сделки, правилах договора, разногласиях между двумя договорившимися лицами по торговле, подрядах, займах и ссудах, залоге и многие другие вопросы. «Шерауль-Ислам» по настоящий день не утратил своего познавательного значения и является ценным пособием для изучения мусульманского права.

«Шерауль-Ислам» (книга о торговле и залоге) была первой книгой из трилогии мусульманских законов, задуманных М. Казем-Бек. Вторую книгу под названием «Шерауль-Ислам или Законы мусульман шиитского вероисповедания (книга о наследстве)» М. Казем-Бек издал в 1867 году²².

Вопросы наследственного права по мусульманскому праву являются самыми сложными и запутанными. М. Казем-Бек, несмотря на все трудности, сумел создать стройную систему в изложении этой отрасли права, с предельной ясностью и четкостью излагающую основные вопросы наследования по мусульманскому праву.

В обстоятельном введении к «Книге о наследстве» М. Казем-Бек подробно излагает свой взгляд на мусульманское право и в частности на право наследования, источники этого права, этапы развития и другие проблемы наследственного права.

Последней из серии «Шерауль-Ислам» была книга о браке М. Казем-Бек долго и кропотливо работал над переводом книги с арабского на русский язык, и он уже был близок к завершению. Однако эта последняя работа М. Казем-Бека по мусульманскому праву, к сожалению, в виду тяжелой болезни осталась незавершенной. Министр народного просвещения по поводу книги о браке писал: «Мирза Казем-Бек... в последнее время занимался изданием в очищенном арабском тексте, с нужными объяснениями и в русском переводе книги одного из толкователей Корана Шерауль-Ислам. Незадолго до своей кончины Мирза Казем-Бек, доставив труд свой о браке по Шерауль-Исламу, сообщил, что за болезнью он не мог окончить перевод. Для окончания же означенной работы... необходимо не только знание арабского языка, но точное и ясное понимание общего смысла содержащихся в Шерауль-Исламе положений, нередко весьма темных и могущих быть разъясненными только лицом, хорошо знакомым с мусульманской религией и юриспруденцией»²³.

Однако не так уж легко было найти достойного преемника М. Казем-Бека, этого крупнейшего знатока мусульманского права и основоположника его изучения в России. В ответ на вышеуказанное письмо Попечитель отвечал, что «...из состоящих же преподавателями в С.-Петербургском университете ориенталистов, лиц, могущих принять на себя без особой специальной подготовки окончание начатой покой-

²² «Шерауль-Ислам или Законы мусульман шиитского вероисповедания, (Книга о наследстве)» Спб., 1867.

²³ Письмо Министра народного просвещения Д. Толстого к Попечителю С.-Петербургского учебного округа от 19 декабря 1870 г. Государственный исторический архив Ленинградской области, ф. 139, дело 6534, оп. I, ед. хр. 143, л. 8—9 об.

кәмә системинин тәшкили», «Шәраүл-Ислам (тичарәт вә киров ганунлары)», «Шәраүл-Ислам (вәрәсәлик ганунлары)» вә башга әсәрләри М. Казымбәјә дүнја шөһрәти газандырмыш, бир сыра харичи дилләрә тәрчүмә едилиб, чап олунмушдур.

Мүсәлман һугугунун јаранмасы, инкишафы вә XIX әсрдәки вәзијәти илә бәрәбәр, М. Казымбәј мүсәлман һугугунун мәнтиги, һугугун фәлсәфи мәсәләләри илә дә мәшғул олмушдур.

Р. Я. АЛИЕВ

НАЦИОНАЛЬНЫЙ ФРОНТ И СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ ДЕМОКРАТИЧЕСКОГО ХАРАКТЕРА В НДРИ¹

Одним из ярких проявлений неодолимого движения к социальному прогрессу является развернувшееся после второй мировой войны национально-освободительное движение народов Востока.

Многие колонии и полукolonии империалистических держав вступили на путь независимого национального развития и прогресса. Однако Южный Йемен, находящийся почти 130 лет под колониальной властью Англии, оставался как-то в стороне от этого прогресса. Главными причинами этого отставания были неограниченная власть английских колонизаторов и местных феодалов, искусственная консервация ими полуфеодалных и феодальных отношений, политика строгой изоляции страны от внешнего мира.

Несмотря на все это, получившее широкий размах национально-освободительное движение достигло и отдаленных уголков Аравийского полуострова.

В результате всевозрастающего недовольства населения колониально-феодалной властью, а также под воздействием национально-освободительного движения и особенно бурных событий в арабских странах, в Южной Аравии начало развиваться демократическое оппозиционное движение против феодально-колониального режима. Возникали первые профсоюзные организации, политические партии и общества, деятельность которых подрывала устой колониальной зависимости и феодального порабощения.

Социальную основу этих партий и организаций главным образом составляли представители оппозиционной молодежи, выходцы из слоев немногочисленной интеллигенции, мелкой буржуазии, купечества и либеральных феодальных кругов.

Зарождение и развитие оппозиционного движения в Южном Йемене происходило под влиянием националистических идеологических концепций, широко распространенных в наиболее развитых странах арабского мира.

¹ Площадь НДРИ около 335 тыс. кв. км., население — почти 1,5 млн. чел. территория НДРИ начинается на крайнем юго-западе Аравийского полуострова и тянется в широтном направлении узкой полосой, расширяющейся на востоке (Подробно см.: Л. Вальков, Л. Котлов. Южный Йемен. М., Изд. «Мысль», 1973).

Слабая сплоченность населения вообще, рабочего класса в частности, отсутствие опыта политической борьбы вызвали возникновение множества партий, руководство которых еще не осознало необходимости объединения всех прогрессивных патриотических сил вокруг единого центра во имя борьбы с общим врагом. Достаточно отметить, что в первой половине 60-х годов в маленьком городе Адене существовало более 15 партий и организаций.

Разобщенная борьба существовавших в то время партий и организаций была на руку колонизаторам. Возникла насущная необходимость объединить все демократические силы в одну организацию и вести совместную борьбу за освобождение страны от феодально-колониального гнета. Первым шагом на пути к такому объединению явилось создание в октябре 1963 года Национального фронта освобождения оккупированного Юга Йемена (НФ). Национальный фронт, объединивший в своих рядах 7 организаций, стал самым последовательным борцом за освобождение страны².

На первом заседании НФ, проходившем в северо-йеменском городе Таиз, был избран Центральный Комитет, которому поручили готовить программу партии. Генеральным Секретарем НФ был избран Кахтан Мухаммед Аш-Шааби — будущий первый президент Республики.

Первый программный документ партии Национальная Хартия был принят II съездом в 1965 году. В Национальной Хартии союз рабочих, крестьян, революционной интеллигенции, студентов и офицерства рассматривался как решающий фактор в деле совершения революции и отмечалось, что без такого союза победа невозможна.

В программе НФ первый раз в истории национально-освободительного движения Юга Аравийского полуострова ставился вопрос о коренном преобразовании социальной действительности страны. В Национальной Хартии следующим образом определялись цели революции: — полное освобождение страны от колониально-султанского режима;

— ликвидация всех военных баз, находящихся на территории страны;

— коренное изменение существующего социального положения на «революционно-социалистических основах»;

— предоставление народу возможности «присоединиться к продвижению арабов на пути к единству и социализму»;

— ликвидация разницы между деревней и городом³.

Для достижения цели Хартия объявила «вооруженную борьбу» основной тактикой НФ.

В своей книге «В свете революции оккупированного Юга» Фейсал Абдуль Латиф основную задачу революции видел в установлении справедливости и социализма. «Отсталое общество Юга, — писал он, — может достичь процветания лишь на пути строительства социализма; только социализм может передать народу богатство страны»⁴.

Расширение социальной базы, подъем забастовочного движения.

² В состав Национального фронта вошли следующие организации: 1. Движение арабских националистов на юге оккупированного Йемена; 2. Племенная организация; 3. Насиритский фронт; 4. Подпольная организация свободных офицеров и солдат; 5. Реформистский фронт Яфии; 6. Революционная организация свободных сынов юга оккупированного Йемена (Как понимаем опыт народного Южного Йемена. Оргкомитет НФ, Бейрут, 1968, стр. 198—199.); некоторые другие организации — Народно-социалистическая партия; Народно-демократический Союз и многие профсоюзные организации не вошли в состав НФ.

³ «Аль-Мисак аль-ватани» (Национальная Хартия). Аден, 1965, стр. 72—80.

⁴ Фейсал Абдуль Латиф. Фи адван саурати-ль-йамани ль-мухталл (В свете революции оккупированного Йемена), Каир, 1965, стр. 32.

радикализация рабочего и профсоюзного движения, широкий размах массовых демонстраций потрясли до основания колониальную политику Англии в Адене и прилегающих к нему эмиратах.

В результате длительной, упорной борьбы населения Адена и соседних протекторатов 30 ноября 1967 года страна получила независимость. Была провозглашена Народная Республика Южного Йемена (НРЮИ). Власть перешла в руки НФ.

«Закатилось солнце Великой Империи, над Аденом возшло солнце свободы», — писала египетская газета «аль-Ахрам» 1 января 1968 года.

В первом заявлении нового правительства говорилось, что «НРЮИ приветствует дружеские отношения с социалистическими странами. Внешняя политика НРЮИ будет основываться на содружестве и взаимопонимании с народом, выступающим против колониализма и империализма»⁵.

В заявлении, сделанном президентом республики 10 декабря 1967 года, говорилось: «Наша революция является неотъемлемой частью мирового революционного движения в его справедливой борьбе против сил империализма и реакции»⁶.

Первые политические и социально-экономические мероприятия нового первого в истории страны национального правительства осуществлялись в сложных условиях, вызванных подрывными действиями внутренней и внешней реакции. Поэтому в заявлении говорилось: «Наша вооруженная борьба увенчалась успехом. Однако это только начало нового этапа более трудной борьбы. Нам предстоит создать народно-демократический режим, что является первым шагом на пути строительства социалистического общества»⁷.

Таким образом, революционное руководство НФ Южного Йемена ясно наметило социалистическую ориентацию дальнейшего развития страны.

В опубликованной Национальным Фронтом «Программе завершения этапа национально-демократического освобождения» отмечается, что достижение единства трудящихся масс лежит в основе всей политики партии; программа предусматривает социально-экономическое развитие на основе социализма с учетом реальных условий; создание руководящей партии, которая должна объединить все демократические и прогрессивные силы страны: проведение социальных преобразований, борьбу с бюрократами и буржуазными элементами⁸.

Первым крупным мероприятием правительства являлся объявленный 25 марта 1968 года Закон об аграрной реформе, которая ставила следующие задачи:

— конфисковать земли феодалов, эмиров, шейхов и распределить их среди беднейших крестьян;

— ликвидировать применение рабского труда при обработке земель;

— покончить с проблемой бедности тружеников сельского хозяйства;

— создать коллективные хозяйства с целью коллективного воспитания крестьян⁹.

Однако, несмотря на ясность задач, на практике были допущены

⁵ Газ. «Известия», 19. XII 1967 г.

⁶ Там же.

⁷ Газ. «Арбаатаашар октобер (14 октября)», Аден, июль, 1969.

⁸ «Хутта истикамль мархалат-т-тахрир-аль-ватани аддемократи» (Программа завершения этапа национально-демократического освобождения). Аден, 1968, стр. 3.

⁹ «Капуну-ль-ислахи-ззиран» (Закон об аграрной реформе). Аден, 1970, стр. 3, 11.

некоторые ошибки в распределении отнятых у феодалов и помещиков земель, а также при создании кооперативов. В частности, не были подготовлены сельскохозяйственные кадры, отсутствовали ремонтные мастерские; не был решен вопрос об обеспечении крестьян и созданных колхозов сельскохозяйственной техникой.

Короче говоря, аграрная реформа не смогла разрешить основных проблем сельского хозяйства.

Правительство НРЮИ за полтора года сделало очень мало для выполнения требований «Программы завершения этапа национально-демократического освобождения». 22 июня 1969 года произошла смена правительства. Ввиду того, что бывший президент пытался ставить себя над партией НФ, установить в стране режим личной диктатуры и узурпировать власть, был упразднен пост президента. Был учрежден Президентский Совет в составе 5 членов.

В июле 1969 года глава Президентского Совета Салем Рубейя издал указ о государственном контроле над частными компаниями с целью помешать их владельцам нанести ущерб национальным интересам. Был запрещен вывоз капитала и движимого имущества.

Сформированное Национальным Фронтом новое правительство добивается ликвидации иностранных монополий в экономике страны, создает независимую национальную экономику. 27 ноября 1969 года была объявлена национализация иностранных компаний и банков. Число национализированных иностранных компаний и банков достигло 36; 8 английских национализированных банков были преобразованы в Государственный банк Южного Йемена¹⁰. Это мероприятие явилось серьезным шагом в борьбе за обеспечение независимости национальной экономики от иностранного капиталистического рынка и создание национальной аграрно-индустриальной экономики.

В интервью корреспонденту журнала «Дирасат Арабия» в январе 1970 года Генеральный секретарь Национального фронта Абдуль Фаттах Исмаил говорил: «Национализация банков и компаний по продаже нефти и внешней торговле, порта, страховых компаний имеет целью развитие необходимой материально-технической базы для социалистического преобразования нашего йеменского общества. Национализация является частью общего плана ликвидации колониального господства в экономике, защиты высших интересов народных масс: рабочих, беднейших крестьян, солдат и других сил революции, отвечающих задачам национально-демократической революции. Единственный путь развития и процветания нашей страны — это путь социалистического развития, социалистической революции»¹¹.

9 ноября 1970 г. была обнародована новая аграрная реформа. Во втором пункте закона об аграрной реформе говорилось: «Конфискуется без компенсации земли и имущество султанов, эмиров, шейхов, правителей и чиновников бывшего режима. Земли передаются в пользование беднейшим крестьянам, создаются коллективные хозяйства, организуется специальное управление для контроля над выполнением закона об аграрной реформе»¹².

Последовательное проведение в жизнь этой реформы во всех районах страны, вовлечение крестьян в кооперативы обеспечили радикальное решение аграрного вопроса в интересах крестьянства.

Как известно, марксизм-ленинизм всегда подчеркивал исключительную роль кооперирования сельского хозяйства для развития всего обще-

ства. В. И. Ленин в своей книге «О кооперации» отмечал, что при условии максимального кооперирования населения само собой создается все то необходимое и достаточное для построения социализма¹³.

Уже в середине 1971 года в стране было создано 28 сельскохозяйственных и 12 рыболовецких кооперативов, 12 государственных ферм¹⁴. Немало сделано и в области просвещения и здравоохранения.

После изгнания англичан осталось 95 процентов неграмотных, 200 школ и 818 больничных коек на полтора миллиона человек¹⁵. К 1970 году в стране действовало уже около 800 школ. По принятому трехлетнему плану, в 1973/74 учебном году число учащихся увеличится на 52 процента¹⁶. В сентябре 1970 года было открыто первое высшее учебное заведение — Государственный педагогический институт. Число больничных коек доведено до 1500.

В начале 1970 года для обсуждения был представлен проект новой конституции. Для разъяснения населению сущности конституции были созданы специальные группы во главе с руководящими деятелями политической организации Национальный Фронт. Окончательный вариант с изменениями и уточнениями был утвержден 30 ноября 1970 года в день третьей годовщины независимости.

Конституция состоит из 135 статей, объединенных в 6 глав. В первой главе «Социальные основы национально-демократического режима» Южный Йемен провозглашается суверенным, независимым, демократическим государством трудящихся, именуемым «Народная Демократическая Республика Йемен»¹⁷.

Прочный союз рабочего класса, крестьянства, интеллигенции и мелкой буржуазии характеризуется в 7-й статье как крепкая политическая основа народно-демократической революции в НДРИ.

В статье 18-й, где разъясняется роль государства, отмечается, что государственная власть строится на принципах демократического централизма, целью государства является завершение этапа национально-демократической революции, построение социалистического общества. Государство, руководимое единственной в стране политической организацией Национальный Фронт, защищает интересы трудящихся, не допускает эксплуатации человека человеком, одной национальности другой.

63-ей статьей Конституции создается Высший Народный Совет, который является высшим органом государственной власти, конституционным и законодательным органом государства. Высший Народный Совет состоит из 101 депутата, которые избираются путем всеобщих, равных и прямых выборов на три года.

Первая в истории Южного Йемена демократическая конституция является серьезным шагом вперед в развитии южнотийменского общества по пути социального прогресса с социалистической ориентацией.

Важное значение в жизни страны имел V съезд Национального Фронта, состоявшийся в марте 1972 года. Он поставил перед народом новые политические и экономические задачи и заявил о решимости НДРИ идти дальше вперед по пути национально-демократических преобразований с социалистической перспективой.

В 1973 году Советский Союз посетил Генеральный Секретарь ЦК

¹³ В. И. Ленин. О кооперации. Л., Госполитиздат, 1952, стр. 5.

¹⁴ Газ. «Правда», 14, 1019 1973.

¹⁵ Там же.

¹⁶ «Машруул-л-хуттатуй суласия литанмийи-ль-иктисад аль-ватани» (Проект трехлетнего плана развития народного хозяйства). Аден, 1970, стр. 12.

¹⁷ «Дустур джумхурийи-ль-яманид-демократийи-ш-шаабия» (Конституция НДРИ) 1970 г.

¹⁰ Газ. «Правда», 18. I 1973 г.

¹¹ «Дирасат Арабия» (Арабские исследования), Бейрут, январь, 1970.

¹² «Кануну-ль-ислахиз-зиран» (Закон об аграрной реформе) Аден, 1970, стр. 3—4.

Национального фронта НДРЙ Абдель Фаттах Исмаил, который встретился с Генеральным секретарем ЦК КПСС Л. И. Брежневым.

Во время этой беседы Л. И. Брежнев еще раз подтвердил неизменность курса Советского Союза на оказание содействия народу Демократического Йемена в строительстве новой жизни, в защите суверенитета и национальной независимости НДРЙ¹⁸.

Проведенные Национальным Фронтом социально-политические преобразования демократического характера в НДРЙ дают основание думать о том, что народ НДРЙ и его политическая организация полны решимости преодолеть все трудности, встречающиеся в процессе демократического развития страны, и идти по пути дальнейших социально-экономических преобразований, борьбы с остатками недавнего колониально-феодалного прошлого.

В. И. Ленин указывал, что «в грядущих решающих сражениях мировой революции движение большинства населения земного шара, первоначально направленное на национальное освобождение, обратится против капитализма и империализма»¹⁹.

Идея великого вождя мирового пролетариата еще раз подтвердилась на примере Южного Йемена.

Р. J. Элиев

Милли Чэбһә вә Јәмән Халг Демократик Республикасында демократик характерли ичтимаи-сијаси дәјишикликләр

ХҮЛАСӘ

Мәғаләдә 1967-чи ил нојабрын 30-да истиғлалӣјәт әлдә етмиш Јәмән Халг Демократик Республикасында һаким сијаси тәшкилат олан Милли Чэбһә партијасынын рәһбәрлији алтында һәјата кечирилән мүтәрәгги ичтимаи-сијаси дәјишикликләрдән бәһс едилір. Мүәл-лиф әсасән әрәб дилиндә олан илк мәнбәләрдән истифадә едәрәк Мил-ли Чэбһә партијасынын јаранмасыны, онун һәјата кечирдији илк тәд-бирләри тәдгиг едир.

Демократик Јәмән халгы аз бир мүддәт әрзиндә игтисади, сијаси вә дөвләт гурулушу саһәләриндә хејли мүвәффәғијјәт газанмышдыр. Мәғаләдә хусусилә 1968-чи вә 1970-чи илләрдә һәјата кечирилән аграр реформалардан, 1970-чи илдә гәбул олуңмуш Конститусијадан, 1971—1973-чү ил халг тәсәррүфатынын инкишафына даир үчиллик пландан вә 1972-чи илдә Милли Чэбһәнин V гурултајында гәбул олуң-муш програмдан бәһс олуңур.

¹⁸ Газ. «Правда» 18. I 1973 г.

¹⁹ В. И. Ленин. Полн. собр. соч., т. 44, стр. 38.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

О КНИГЕ

М. А. КАШКАЯ И И. Р. СЕЛИМХАНОВА

«Из истории древней металлургии Кавказа»¹

Одним из наиболее важных видов производственной деятельности наших предков уже в глубокой древности, отдаленной от нас пятью—шестью тысячелетиями, была добыча руд и выплавка из них металлов. Один из советских специалистов в области древней металлургии писал², что трудно переоценить значение «периода первого освоения металла в истории человеческого общества. Это был скачок, создавший необходимые предпосылки для ускоренного развития древнего производства. Уже поэтому понятен интерес исследователей к периоду истории, связанному с освоением производства этого металла».

Тот же исследователь отмечал, что несмотря на относительное обилие трудов, посвященных бронзовому веку, немногие ученые касаются самого металла, причем останавливаются они лишь на его типологии, происхождение же металла обычно рассматривается вскользь. Это и понятно, ибо при решении названных вопросов исследователь сталкивается с огромными трудностями³.

Все сказанное, несомненно, справедливо и едва ли может быть оспорено. Уже поэтому монографическое исследование М. А. Кашкая и И. Р. Селимханова заслуживает самого пристального внимания и всеобщего одобрения. Труд этот посвящен рассмотрению целого ряда весьма интересных, сложных, зачастую нерешенных вопросов науки, именно тех, где «исследователь сталкивается с огромными трудностями».

Наши авторы на протяжении ряда лет проделали весьма трудоемкую, почти не поддающуюся учету работу — произвели анализы значительного количества металлических предметов, обнаруженных археологическими раскопками на территории Кавказского перешейка, сравнили результаты исследований с данными по металлам из соседних и даже отдаленных областей; они ознакомились со множеством специальных

трудов, написанных на русском и нескольких европейских языках. Результатом кропотливого исследования явилась содержательная, многоплановая по своему характеру монография, которую с удовольствием и пользой прочтут не только специалисты, но и гуманитарии, интересующиеся древней историей.

Исследование наших авторов состоит из «Введения», восьми глав, «Выводов», списка литературы и пятидесяти одной таблицы с 300 рисунками. В книге помещено около трех десятков таблиц, в которых отражены результаты химического и спектрального анализов металлических предметов, обнаруженных археологическими раскопками в различных областях Древнего Мира, но главным образом на Кавказе.

Должен отметить, что содержание книги значительно шире названия, данного ей авторами. В ней имеется много полноценных материалов по древней металлургии не только Кавказского перешейка, но и Ближнего Востока и Индостанского полуострова. Причем, о последних М. А. Кашкай и И. Р. Селимханов говорят со знанием дела, нередко высказывая свои соображения и различного рода контрверсы.

В рецензируемой книге четко можно выделить две основные большие задачи, вокруг которых группируются множество других, уже второстепенных, хотя и важных вопросов. Первое, что предстояло выяснить нашим авторам — это характер употребляемых в то или иное время на Кавказе сплавов и динамику их развития. Второй проблемой, которой уделяется очень большое

¹ М. А. Кашкай и И. Р. Селимханов. Из истории древней металлургии Кавказа. Баку. Изд-во «Элм», 1973, 222 стр.

² Е. Н. Черных. История древнейшей металлургии Восточной Европы. М., 1966, стр. 3.

³ Там же.

место в монографии, является проблема исходных рудных источников исследуемого нашими авторами металла.

Процесс выяснения характера употребившихся в раннеметаллическое время на Кавказе металлов, различных сплавов, динамика их развития в современной науке решаются при помощи комплексных методов с привлечением данных геологии, геохимии, физики, математики, металлургии и т. д. Основным методом исследования химического состава древних металлов в последние три-четыре десятилетия, как известно, является спектральный анализ, особенно количественный спектральный анализ.

Следует указать, что в этом отношении заслуги наших авторов и в первую очередь И. Р. Селимханова, одним из первых у нас в Союзе применившего метод количественного спектрального анализа, особенно велики⁴. Именно спектральный анализ металла из памятников Кавказа IV—II тысячелетий до н. э. и позволил сдать ряд интересных, принципиально новых выводов относительно древнейшей металлургии края. Чрезвычайно важным был вывод о существовании на Кавказе медно-мышьякового века, предшествовавшего бронзовому и характеризующегося господством медно-мышьяковых сплавов⁵.

Выяснению характера употребившихся на Кавказе металлов, различных сплавов, динамики их развития посвящена самая большая и, пожалуй, наиболее важная глава исследования — «Классификация Кавказских древних изделий из меди и ее сплавов по химическому составу» (стр. 51—135).

Эта глава, замечательная по полноте привлекаемого материала и по своим частным и общим выводам, несомненно, является плодом скрупулезнейшего труда, а в отдельных случаях — филигранного анализа. Чрезвычайно важна таблица 12, в которой показано распределение различных типов сплавов на Кавказе по основным этапам (стр. 52). Авторы на основании спектральных анализов многочисленных древних металлических предметов Кавказа предлагают, с моей точки зрения, верную классификацию медных сплавов по шести главнейшим принципам и их сочетаниям, подразделяя такие по ведущим металлам и металлоидам на десять типов. Очень важны выводы, которые следует из этой таблицы:

1) медно-мышьяково-никелевые сплавы применялись лишь в дооловянном этапе;

2) медно-мышьяковые и медно-мышьяково-свинцовые сплавы применялись как в дооловянном, так и в оловянном этапах;

3) остальные типы медных сплавов бытовали лишь в оловянном периоде (стр. 52).

Принципиальное значение имеют утверждения авторов о том, что использование

одной самородной меди на Кавказе как первого металла для выделки украшений и простейших орудий спектральным анализом не подтверждается (стр. 56)⁶, что металлические предметы, ранее принимавшиеся за медные без примесей, являются медно-мышьяковыми (стр. 67) и многие другие высказанные ими положения, подтверждаемые конкретным анализом, отраженным в многочисленных таблицах.

Говоря об исходных рудных источниках изучаемого ими металла, наши авторы прежде всего и главным образом имеют в виду олово, ибо искать источник основного компонента древних металлических изделий Кавказа, а именно меди, не приходится: Кавказ обладал достаточно богатыми медными месторождениями, которые, как это убедительно было показано исследованиями выдающегося советского ученого А. А. Иессена, служили рудной базой древнейшей металлургии края⁷.

По существу авторы начинают свою книгу с вопроса: откуда поступало на Кавказ и Ближний Восток олово? Они совершенно правы в своем утверждении, что этот вопрос «превратился в важную научную проблему, которая, однако, не может быть решена в отрыве от общей истории олова в древности» и что поэтому совершенно «необходим охват других областей развитой древней бронзовой металлургии» (стр. 4).

Для археолога и историка важно то, что М. А. Кашкай и И. Р. Селимханов при всей специфичности их исследования, носящего

⁴ См.: Р. Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов. Баку, 1960; Его же. К методике спектрального анализа археологических медных и бронзовых сплавов. ДАН Азерб. ССР, XIII, № 9, 1957; Его же. Спектральное исследование металлических предметов из археологических памятников Кавказа и установление их эпохи. «Изв. АН Азерб. ССР, серия геол.-географ. наук», 1960, № 1 и др.

⁵ И. Р. Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования древних предметов из медных сплавов; И. Р. Селимханов, Ж. Р. Марешаль. О ранних этапах древней металлургии меди на территории Европы и Кавказа в свете новых понятий и результатов анализа. Доклады и сообщения археологов СССР. VII Международного конгресса доисториков и протодисториков. М., 1966.

⁶ Этот вывод на значительно меньшем количестве материалов был сделан в труде: И. Р. Селимханов. Историко-химические и аналитические исследования...

⁷ См.: А. А. Иессен. К вопросу о древнейшей металлургии меди на Кавказе. ИГАИМК, 120, 1935; Его же. Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века. МИА СССР, 23, 1951 и многие другие исследования покойного ученого.

в основном историко-химико-аналитический характер, действуя в согласии с лучшими традициями нашей и зарубежной науки, не забывают, что выяснение «путей движения олова в древности» представляет существенное значение для выяснения в целом торгово-экономических связей между древними племенами. Это поможет установить относительную стоимость олова и оловянистой бронзы в разных местностях и в связи с этим замену олова другими приплавками. Немалое значение имеют для этого и рассмотренные этимологии названий олова и его сплавов» (стр. 5).

Стремление наших авторов по возможности полнее использовать аналитические данные для правильного понимания или даже решения важнейших историко-археологических вопросов похвально и должно быть всемерно поддержано.

Итак, олово... Как много о нем написано и как немного мы о нем знали до недавнего времени! Да и сейчас не все в отношении этого металла хорошо нам известно. Достаточно сказать, что всего лишь несколько лет тому назад утверждалось, что на Кавказе имеются месторождения олова.

Вот уже два десятилетия М. А. Кашкай и И. Р. Селимханов, опираясь на геолого-геохимические, металлогенические и иные исследования кавказских интрузивных формаций, показавших отсутствие условий для промышленных концентраций в них олова, с энергией, достойной подражания, утверждают для Кавказа и Ближнего Востока привозной характер олова, применявшегося в качестве легирующего металла. Эта идея красной нитью проходит через всю книгу.

Очень много полезных сведений, расширяющих кругозор читателя, имеется в первых четырех главах, которые носят по преимуществу не специальный характер. В них повествуется об овладении человеком металлами и сплавами на Кавказе, о появлении первых металлов в быту у народов древнего Ближнего Востока, даются краткие сведения об олове и т. д. Все это читается с большим интересом.

В V главе с похвальной тщательностью и прилежанием собран значительный материал, который прошел через творческую лабораторию наших авторов и вполне удовлетворительно ими осмыслен. Прделана огромная, так сказать, черная работа, которую не так уж трудно разглядеть даже невооруженным глазом при знакомстве с многочисленными таблицами. Всем этим материалом, значительная часть которого в научный оборот вводится авторами монографии, с благодарностью будут пользоваться специалисты, интересующиеся вопросами древней металлургии.

Столь же эксплицины и последующие главы рецензируемого исследования.

Давая общую оценку предлагаемой монографии, необходимо отметить, что, несмотря на сложный и трудный текст, объясняемый самим характером исследования,

на довольно тяжелый иногда слог и не всегда обычные обороты речи, которыми пользуются наши авторы, труд их тем не менее читается с интересом.

Авторы приложили огромные усилия, чтобы заставить «говорить» извлеченный из недр земли материал, своеобразный язык которого они, как представляется, хорошо постигли.

Хотя нашим авторам не чужд «романтизм понсков», однако при изложении фактической стороны дела они обычно стремятся наложить узду на фантазию и пытаются строить свои суждения на основании объективных данных, весьма редко поддаваясь соблазну вступить на путь необоснованных гипотез и различного рода предположений.

Трезвость суждений и критическое чутье, как кажется, почти не покидают их на протяжении всей работы. Выводы авторов монографии, как правило, хорошо продуманы и аргументированы. С положениями и аргументацией наших авторов должны будут считаться будущие исследователи.

Достоинства труда М. А. Кашкай и И. Р. Селимханова совершенно очевидны. Думаю, их увидит и любой непредубежденный читатель и судья его.

Говоря о недочетах работы, полагаю, что архитектоника книги могла быть лучше. Главы III и IV должны быть помещены во всяком случае после V главы.

«Введение» несколько эклектично. Здесь попадают неудачные предложения, такие, как, например, на стр. 5: «Это (т. е. «выяснение путей движения олова в древности» — И. А.) поможет установить относительную стоимость олова и оловянистой бронзы в разных местностях и в связи с этим замену олова другими приплавками».

Не совсем понятно, почему данные о находках оловянных предметов в странах Ближнего Востока вставлены в главу «К истории овладения человеком металлами и сплавами на Кавказе...» (стр. 18—19), тогда как есть в работе специальная глава «О появлении первых металлов и бронзы в быту у древних народов Ближнего Востока».

Меня несколько удивляет наличие в монографии специальной главы в неполные две странички (глава III). Она с успехом могла быть объединена, например, с IV или VII главой.

В книге встречаются и неясные высказывания; сравнить в частности, строки на стр. 25, 27, 148, 163 и т. д.

В исследовании наших авторов имеется ряд опечаток. Следует писать Кобан (а не Кобаны); T. Burton Brown (а не T. Burton Brown); J. Mellaart (а не J. Melaart); «Илиада» (а не «Иллиада») и т. д.

Неправильно названа в списке литературы работа одного из авторов (стр. 168, третья сверху).

Хронологические рамки правления XVIII династии Египта указаны не точно. Фараон VI династии Пепи I не мог управлять Египтом в 2300—2190 г. г. до н. э. (стр. 23).

IV династия правила Египтом с конца XXVIII века до н. э. И поэтому указание на 2900 год до н. э. не точно.

Нельзя согласиться с датировкой периодов месопотамской истории, данной авторами на стр. 27 их исследования. Поскольку начало периода Джамдат—Наср не может быть отнесено ко времени более позднему, чем конец IV тысячелетия до нашей эры⁸, то вся хронологическая сетка должна быть передвинута вглубь.

В одном случае время правления Саргона Аккадского отнесено к XXII веку до н. э. (стр. 28), а в другом — к 2500 году до н. э. (стр. 162). На самом деле Саргон Древний жил в XXIII в. до н. э.

Рассуждения Дж. Паррингтона о заимствовании шумерами металлургии у «другой расы» не выдерживают никакой критики (стр. 27).

Упрощенно звучит утверждение о том, что «предметы из Тепе Гиссар похожи на древние изделия из Покубанья (надо: Прикубанья. — И. А.)... и из Мохенджо Даро...» (стр. 34).

Непонятно, каким образом обнаружение черепков, кремневых ножей, костей животных и «следов зерен» (каких?) в Тель-и-Иблисе являет собою «первое доказательство существования столь ранней сельской общины в Западном Иране» (стр. 37).

Непочтительно, почему наши авторы берут в кавычки такие слова, названия, как, например, «крылатый скарабей» (стр. 19), «колыцо» (стр. 25), «фигурка коня», «браслет», «наконечник стрелы» (стр. 123), «Дрангиана» (стр. 158) и т. д.

Следует быть несколько осторожным в вопросе об этимологии древних названий металлов.

Не могу понять, почему «малайский обычай снабжать лодки бортовыми досками, которые уменьшают их валкость, существовал еще и тогда в южной гавани Цейлона,

а в передней Индии он был неизвестен. Поэтому в существовании древних торговых сношений между странами Средиземного моря и «Молуккским архипелагом» не может быть сомнений» (стр. 163).

Мне трудно разделить оптимизм моих коллег, когда они, ссылаясь на К. Шумана, пишут: «этимологически — санскритское название олово «кастирам» имеет сходство с арабским — «кяздир» археологически — часть из найденных во время раскопок предметов указывает на их привоз из Индии. Это еще больше подкрепляет теорию связи Египта с дальневосточными «оловянными источниками» (стр. 163).

Я не нашел у Страбона сведений «о торговле оловом из Дрангианы» (стр. 163). И уже поэтому не могу согласиться с утверждением авторов на стр. 163 (последний абзац).

Обидно, что проделав столь значительную работу, наши авторы не дали синхронистической таблицы о появлении и использовании меди и ее сплавов в различных областях Кавказа и Переднеазиатского Древнего Востока.

Было бы очень желательно, если М. А. Кашкай и И. Р. Селимханов в дальнейшем использовали бы методы математической статистики, которые необходимы в подобного рода работах, ибо они могли бы дать очень многое для выяснения и проверки отдельных положений, высказанных нашими авторами.

Итак, наши замечания не умоляют значения важной и интересной работы, являющейся значительным вкладом в нашу науку.

Игар АЛИЕВ.

⁸ См.: S. L a n g d o n. Pictographic inscriptions from Jamdat—Nasr (OECT, VIII.), London, 1928; См. также: И. М. Дьяков. Общественный и государственный строй древнего двуречья. М., 1959, стр. 170.

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

ВАЖНЫЙ ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ ЗАКАВКАЗЬЯ ПЕРВОЙ ТРЕТИ XIII В.¹

Первая треть XIII в., о которой преимущественно рассказывает ан-Насави, являет собой весьма интересный период в истории Средней и Передней Азии вообще, Закавказья — в частности. Это была полоса смутного времени, когда ряд стран и народов Востока оказались втянуты в события, основными действующими лицами которых выступали последний хорезмшах Джалал ад-Дин и монгольские завоеватели. Это было время, когда происходили захватнические войны, принесшие смерть, ужас и разрушение материальных и культурных ценностей.

Период, о котором главным образом идет речь у ан-Насави, весьма важен для понимания одного из сложнейших отрезков средневековой истории Закавказья. Поэтому его рассказы приобретают особое значение, ибо они посвящены времени, когда начинался процесс очередной трансформации феодального общества на Востоке, которое вступало в новый этап своей эволюции, отмеченный крупными явлениями социально-экономического, военно-политического и этнического характера. Современник многих событий начала этого этапа, ан-Насави сумел передать его основные моменты. Он был личным секретарем хорезмшаха Джалал ад-Дина, что позволило ему находиться в гуще происходившего и описать наиболее значительное с точки зрения очевидца или участника. Наряду с личными воспоминаниями, он пользовался также свидетельствами видных чиновников и дипломатов.

Изучение памятника и привлечение его данных для истории Востока первой трети XIII в. начаты еще в прошлом столетии. С тех пор появилось несколько изданий и переводов труда ан-Насави, а также серия исследований, в которых использованы его сведения. Все, кому пришлось работать с этим первоисточником, отмечают достоверность его сообщений. Следует обратить внимание и на то, что сочинение, столь вы-

соко оцененное арабистами, в частности В. Р. Розеном, выдержало также критический анализ медиевистов, в том числе В. В. Бартольда.

З. М. Бунятов дает обзор истории изучения памятника с указанием основной литературы вопроса (стр. 3 и сл.). При этом он отмечает, что сочинение ан-Насави едва ли не единственный труд по истории Средней Азии, стран Кавказа и прилегающих областей первой трети XIII в., вышедший из-под пера противника монгольских завоевателей (стр. 7). Вместе с тем З. М. Бунятов подчеркивает, что он внушает более доверия, нежели аналогичные сочинения Джувайни и Вассафа, отредактированные в промонгольском духе. З. М. Бунятов проделал большую исследовательскую работу по восстановлению и объяснению многих мест текста ан-Насави, по локализации топонимов, идентификации лиц, упоминаемых в источнике. Для этого ему пришлось не только привлечь специальную литературу, но и использовать ряд арабских, персидских, сирийских, грузинских, монгольских и армянских первоисточников, на которые даны многочисленные отсылки в комментариях и примечаниях к переводу (стр. 299 и сл.).

Прделанная З. М. Бунятовым скрупулезная работа над источником выгодно отличает его от предшественников. Во-первых, он составил новый критический текст труда ан-Насави на основании обеих известных рукописей (Британского музея и Парижской национальной библиотеки), используя доступные их списки, а также привлеч другие материалы. К сожалению, до сих

¹ Шихаб ад-Дин Мухаммад ан-Насави. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны. Перевод с арабского, предисловие, комментарии, примечания и указатели З. М. Бунятова, Баку, изд-во «Элм», 1973, 450 стр.

пор этот текст не увидел света. Во-вторых, перевод исполнен по этому критическому тексту, что выделяет его среди появившихся ранее. К тому же, это вообще первый полный русский перевод труда ан-Насави.

Таким образом, благодаря З. М. Бунятову в широкий научный обиход вводится один из значительных и ценных средневековых письменных памятников, в котором сохранены первостепенной важности свидетельства о бурном и полном событийном периоде истории средневекового Востока.

Что же дает сочинение ан-Насави для истории Азербайджана и остального Закавказья первой трети XIII в.? Прежде чем ответить на этот вопрос, надо заметить, что труд ан-Насави пока еще в недостаточной степени привлечен для исследования средневековой истории этого региона, хотя значительная часть рассказов посвящена пребыванию хорезмшаха в странах Закавказья и его деятельности здесь. Поэтому целью настоящей рецензии является привлечение внимания всех тех, кто интересуется или разрабатывает историю Азербайджана и остального Закавказья первой трети XIII в., к этому важному и весьма ценному и полезному первоисточнику.

Что же касается самих сообщений ан-Насави, то они позволяют осветить многие стороны военно-политической и социально-экономической жизни Закавказья. Это — сведения о попытках хорезмшаха Джалал ад-Дина возродить свое государство, о его стремлении слотить под своим началом местных династов для отпора монголам, о серии опустошительных захватнических войн, предпринятых для обогащения поддерживавшей Джалал ад-Дина феодальной верхушки. Это — и особенности организации созданного хорезмшахом на новой территориальной основе эфемерного феодального государства, главные формы земельной собственности, система государственных налогов, а также взносов с местных правителей, злоупотребления высших государственных чиновников, вооруженная борьба податного сословия против сборщиков налогов, восстания горожан против усиления феодальной эксплуатации, строительство оросительных систем, роль городов и городской верхушки в событиях периода, дипломатические отношения, акты признания вассальной зависимости, борьба местного населения против монгольских налетчиков. Ан-Насави характеризует представителей класса феодалов, в том числе своего господина, показывает корыстные мотивы их действий, междоусобную борьбу, — то есть все то, что подрывало основы государства хорезмшаха и ослабляло местные политические системы.

У ан-Насави имеется материал о последнем атабеке Азербайджана из династии Ильдегизидов — Узбеке, о тех временщиках-гулямах, которые при нем вошли в силу (речь идет о так называемых атабеках второго порядка), а также о династии маликов Ахара — Пиштегинидах, бывших вассалами

Ильдегизидов. Автор рассказывает о взаимоотношениях атабека Узбека и других закавказских владетелей с отцом Джалал ад-Дина — хорезмшахом Мухаммадом. В этом аспекте особенно интересна глава 7, в которой ан-Насави сообщает о признании над собой сюзеренитета хорезмшаха азербайджанскими и грузинскими феодальными правителями. В следующей главе речь идет о Пиштегинидах, которые также стали зависимы от Мухаммада. Не менее важны последующие главы, содержание которых помогает понять, почему произошло возвышение и усиление монголов, ослабление государств, в том числе и Хорезмского, каковы были конкретные военно-политические условия, способствовавшие монголам совершить успешные завоевания в Средней, а затем и в Передней Азии, в том числе в Закавказье.

Привлекают внимание главы, посвященные акциям хорезмшаха Джалал ад-Дина в Закавказье; к описанным событиям был причастен в той или иной степени сам ан-Насави, что позволяет говорить о сообщениях из первых рук. В главе 47, говоря о военных и политических действиях своего сюзерена, приведших к захвату Азербайджана, ан-Насави не забывает упомянуть, как прежде была благоустроена эта страна, какие здесь имелись города, природные условия; он рассказывает также о должностях в государстве Ильдегизидов.

Глава 48 сообщает о разгроме хорезмшахом грузинских феодалов, в следующей говорится о военной деятельности Джалал ад-Дина на территории Азербайджана и Грузии. В главе 51 автор поведал о бракосочетании хорезмшаха с бывшей женой атабека Узбека; его рассказ об этом событии укрепляет в мнении, что брак для Джалал ад-Дина имел символическое и политическое значение, ибо таким путем захватчик как бы узаконил свою власть над Закавказьем и бывшими владениями Ильдегизидов, наследство которых через бывшую жену Узбека «юридически» переходило к нему. Глава 67, содержащая рассказ о событиях в Аране и Азербайджане, позволяет заключить, что бывшие гулямы атабека Узбека пытались захватить власть в стране, причем, судя по контексту, им помогало местное население, недовольное хорезмшахом. Почти во всех главах с 70 по 87 описаны действия сановников и военачальников Джалал ад-Дина в Азербайджане, а также самого хорезмшаха в Грузии, ответные акции местных правителей, в том числе ширваншаха, в итоге которых опять-таки страдали непосредственные производители. Ан-Насави говорит о характере взаимоотношений между Джалал ад-Дином и местными владетелями, в частности отмечает, что ширваншах Афридун ибн Фарибурз признал его сюзеренитет и обязался уплачивать ежегодную дань. Рассказано о действиях хорезмшаха на территории исторической Армении, в частности в районе Хилата и Арзинджана, о захвате Хилата в

конце 1229 г. и разграблении этого города.

В заключительных главах, начиная с 96, говорится о появлении у границ Азербайджана в 1230—1231 гг. авангарда основных монгольских сил, о попытке хорезмшаха в стычке на Мугани помешать их продвижению. Но силы были явно неравными, и в главе 97 мы читаем уже о начале отступления Джалал ад-Дина из Азербайджана. Дальнейшее изложение посвящено событиям, связанным с этим неустойчивым временем отхода хорезмшаха и вступлением его преследователей и главных врагов — монголов — в Азербайджан, их продвижение по территории исторической Армении в поисках Джалал ад-Дина, который вскоре погибает.

В целом главы, посвященные Закавказью, позволяют заключить, что Джалал ад-Дин, как впоследствии и монголы, встретил здесь сопротивление местного населения и феодалов. Ему пришлось с боем брать значительные города, или же заключать с ними соглашения. Но, как обычно, сопротивление не носило организованного характера, каждый действовал на свой страх и риск, что, несомненно, облегчило задачу хорезмшаха. Захваты сопровождались гибелью непосредственных производителей, уничтожением материальных и культурных ценностей. Джалал ад-Дин действовал как захватчик, пытавшийся устроить свои дела и улучшить свое положение за счет Закавказья. Он раздавал своим приближенным и военачальникам завоеванные земли на правах икта, назначал управителей в города, обогащаясь сам.

Вместе с тем ан-Насави считает нужным отметить (стр. 199—200), что государство, созданное Джалал ад-Дином, было «прочным щитом и стеной, воздвигнутой между мусульманами и татарами». Может быть, в этом кроется разгадка того относительного бездействия халифов Аббасидов, Сельджукидов Конийского султаната и других правителей, позволивших Джалал ад-Дину

возродить Хорезмское государство на новой территориальной основе в надежде, что оно послужит буфером и хотя бы на время сдержит продвижение монголов, слухи о которых все чаще доходили до Передней Азии и будили смутное пока еще беспокойство у местных династов. С другой стороны, создание столь обширного, сколь и эфемерного государства, в состав которого было включено Закавказье, стало возможным еще и потому, что исчезла сильная династия атабеков Ильдегизидов, что это время было весьма смутным, что военно-политическое положение в Передней Азии перед началом монгольского завоевания было неустойчивым. Можно напомнить в связи с этим, что в 1204 г. была уничтожена некогда сильная Византийская империя, и это нарушило равновесие сил. Все вместе позволило беглому хорезмшаху создать свое государство, частью на ничейной земле, частью за счет более слабых владетелей. В связи с Закавказьем следует отметить, что этот регион был центральной частью владений Джалал ад-Дина, причем в Азербайджане находились его важнейшие резиденции.

Естественно, что столь большая работа, проделанная З. М. Бунятовым, не свободна от недочетов, но они ни в коей мере не умаляют ни его труда, ни труда, вложенного в это издание его редактором В. М. Бейлисом. Медиевисты будут только признательны З. М. Бунятову за то, что он предоставил в их распоряжение сочинение ан-Насави, ибо, как говорит этот последний:

«То не человек и не ученый,

Кто не хранит в своем сердце летописей прошлого.

Но тот, кто постиг историю ушедших,

Тот прибавил много жизней к своей».

Р. А. ГУСЕИНОВ.

МҮНДӘРИЧАТ

Һ. Т. Әмиров. Азәрбајҗан колхозларында коммунист әмәји һәрәкатынын јаранмасы вә инкишафы тарихиндән (1959—1965-чи илләр)	3
Р. Е. Зейналов. 1920-чи илдә Азәрбајҗанда Гызыл Ордунун јарадылма-сы тарихиндән	12
Һ. Ә. Дәлили. Шаһсевән тајфасы вә онун Азәрбајҗанын сијаси һәјатын-дакы мөвгеји һаггында	23
В. З. Пиријев. Һәмдуллаһ Мустовфи Гәзвини (Јени вә мәлүм фактлар әсасында һәјат вә јарадычылығы)	32
С. Б. Ашурбәјли. Бақы галасындакы Гыз галасынын дөврү вә тикилмә мәгсәди һаггында	39
Ф. Ч. Мәммәдова. Мовсес Каланкајтуклунун «Албан тарихи» әсәринин јазылма тарихи проблеми I. «Албан тарихи»нин тарихшүнаслығы һаггында	52
Һүсәјн Чиндди. Орта әср Шамакы шәһәринин басма нахышлы сахсы габлары һаггында	61
Һ. П. Кәсәмәнли, Һ. Ф. Чәфәров. 1971-чи илдә Хачбулагда тәдгиг едилмиш Сон Тунч дөврү гәбирләри	73
Г. С. Исмајылов. Кичик Гафгазын чәнуб-шәрг әтәкләриндә гәдим ме-таллуркија вә металишләмә сәнәтинә даир јени материаллар	84
И. Һ. Шаһбазов. Шаһдаг халqlары һаггында тарихи-етнографик мәлүмат	92
Е. Б. Иманова. Систем-структур үсулла јанашманын инкишафында ким-јанын ролу	100
А. М. Шүкүров. Милли ән-әнәләрин маһијјәти	108
Закир Мәммәдов. Шихабәддин Јәһја Сүһрәвәрдинин һәјат јолу	116
Б. О. Гурбанов. Програмсыз мусиги вә програмлы мусигидә синтез мәсәләсинә даир	126
А. Г. Рзајев. М. Казымбәј Русијада мүсәлман һүгугунун өјрәнилмәси-нин банисидир	136
Р. Ј. Әлијев. Милли Чәбһә вә Јәмән Халг Демократик Республикасында демократик характерли ичтимай-сијаси дәјишикликләр	145
Тәнгид вә библиографија	
Иггар Әлијев. М. Ә. Гашгај вә И. Р. Сәлимхановун «Гафгазын гәдим металлуркијасы тарихиндән» китабы һаггында	151
Р. А. Һүсәјнов. Загафгазијанын XIII әсрин биринчи үч ониллији тарихинә даир илк мүһүм мәнбә	155

СОДЕРЖАНИЕ

Г. Т. Амиров. Из истории возникновения и развития движения за комму-нистический труд в колхозах Азербайджана (1959—1965 гг.)	3
Р. Э. Зейналов. Из истории создания Красной Армии в Азер-байджане в 1920 году	12
Г. А. Далили. О племени шахсеванов и его положении в полити-ческой жизни Азербайджана	23
В. З. Пириев. Хамдуллах Мустауфи Казвини	32
С. Б. Ашурбейли. О датировке и назначении Гыз-галасы в кре-пости Баку	39
Ф. Дж. Мамедова. Проблема датировки «Истории албан»	52
І. К вопросу об историографии «Истории албан» Моисея Каланкатуйского	61
Г. П. Кесаманлы, И. Ф. Джафаров. Могилы позднебронзового века, исследованные в Хачбулаге в 1971 году	73
Г. С. Исмаилов. Новые материалы по древней металлургии и металлообра-ботке с юго-восточных склонов Малого Кавказа	84
И. Г. Шахбазов. Историко-этнографические сведения о шахдаг-ских народностях	92
Э. Б. Иманова. Роль химии в развитии системно-структурного подхода.	100
А. М. Шукуров. Сущность национальных традиций	108
З. Дж. Мамедов. Жизненный путь Шихабеддина Яхья Сухраверди	116
Б. О. Курбанов. К вопросу о синтезе в музыкальной программности и непрограммная музыка	126
А. К. Рзаев. М. Казем-бек — основоположник изучения мусульманского права в России	136
Р. Я. Алиев. Национальный фронт и социально-политические преобразова-ния демократического характера в НДРИ	145
Критика и библиография	
Иггар Алиев. О книге М. А. Кашкая и И. Р. Селимханова	151
Р. А. Гусейнов. Важный первоисточник по истории Закавказья первой трети XIII в.	155

Сдано в набор 1/VIII 1974 г. Подписано к печати 19/XII 1974 г.
Формат бумаги 70×108¹/₁₆. Бум. лист. 5,0. Печ. лист. 14,0. Уч.-изд. лист. 15,8.
ФГ 09738. Заказ 630. Тираж 1200. Цена 80 коп.

Типография АН Азерб. ССР. Баку, проспект Нариманова, 31.